

ЭФРЕИМ СЕВЕЛА

ТУХТАТИНГ САМОЛЁТНИ, ТУШИВ ҚОЛАМАН

Русчадан Озод Шарафиддинов таржимаси

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

www.ziyouz.com kutubxonasi

Эфреям Севела — собиқ шўро ёзувчиси, лекин умрининг сўнгги йиллари Америка Қўшма Штатларида ва Исроилда кечган. Қўлингиздаги қисса совет тузумининг сўнгги йилларида ёзилган бўлиб, унда юксак маҳорат билан бу тузумнинг турли-туман нуқсонларини очиб берилган. Қисса жиддий масалаларга бағишланган бўлса-да, ҳазил-мутойибага, юморга, киноя ва пичингларга жуда бой. «Гап келганда отангни ҳам аяма» деганларидек, муаллиф қиссанинг биром ўрнида сохта лафосга берилмайди, қуруқ ва пуч тасвирдан, баландпарвоз гаплардан қочади. Бу эса қиссага ўзига хос ранг ва жозиба бағишлайди ва мароқли ўқилади.

«Соҳибжамол, йигирма уч ёшда, қулоғи огирроқ жиндай-жиндай рус тилида, гуржи тилида, ивритда сўзлаша оладиган жувон. Ўзига мос, қулоғи огирроқ ёки қар ва соқов йисит билан турмуш қуриш мақсадида танишмоқ истайди».

Исроилда рус тилида чиқадиган «Бизнинг мамлакат» газетаси эълонларидан.

Нью-Йоркдаги Ж. Ф. Кеннеди помонадаги халқаро аэропорт. «Аэрофлот» авиакомпаниясининг ТУ-144 самолётни ичида. Ташқарида ҳаво иссиқлиги + 20°С.

— Салом, хунаса Янги йил!

Э-э, худо ҳаққи, минг бора узр! Бу гапни биров эшитадиган қилиб айтмоқчи эмасдим. Бу гап хаёлимдан ўтди, холос. Киночилар айтмоқчи, ички овоз.

Лекин сўз чумчуқ эмаски, оғиздан пир этиб чиқиб кетгандан кейин ушлаб олсанг. Шунинг учун яна бир бор узр, жаҳлингиз чиқмасин, асабларимизни бузмай қўя қолайлик. Не қилайки, ёнимга анави малласоч жувон эмас, сиз ўрнашиб қолдингиз. Мен бу жойни ўша соҳибжамолга мўлжаллаб қўйгандим, келиб ўтирар деб ўйловдим. Сиз ўтирдингиз... Демакки, сиз билан биз қўшни бўлдик. Бинобарин, ўзимизда ишлаб чиқарилган бу ажойиб самолётда Нью-Йорк шаҳридан ватанимиз пойтахти Москвагача ўн тўрт соат бирга учамиз. Шунинг учун бошидан рижиллашмай қўяқолайлик-да, ширин-ширин суҳбатлар қурайлик. Шундай қилсак, вақт ўтганини билмай қоламиз. Омадимиз келиб, янги гаплардан эшитсак ҳам ажаб эмас. Москвадаги бир театр қошида ўт ўчирувчи бўлиб ишлаган Сема Кац шунақа дерди.

Бу воқеани билмайсизми? Мешга қаранг, кўп нарса йўқотибсиз-ку! Бу жуда қадимий — мен тарихий ватанимда яшайман деб, орқа-олдимга қарамай Москвада тарк этган чоғимдаёқ у юз йиллик тарихга эга эди.

Тарихий ватан нима эканини билмайсизми? Кўриниб турибди, яҳудий эмассиз. Истаган шўро жухуди — сионистми ё аксилсионистми, коммунистми ё партиясизми, хаёлпарастми ё чайқовчими, қип-қизил аҳмоқми ё салкам доҳийми — ҳеч балони билмаса ҳам, тарихий ватан нималигини яхши билади, уни уйқудан уйғотиб сўрасангиз ҳам дарров айтиб беради.

Аммо сиз ўриссиз, биринчи қарашдаёқ кўриниб ту-

рипти, тарихий ватанинг нима экани тўғрисида бошингизни қотириб нима қиласиз. Сизнинг ватанингиз бўлган, бор ва бўлади. Бу тушунарли ва ҳозир сиз билан биз нафас олиб турганимиздай табий. Аммо яҳудийларда бу масалада андак чигаллик бор, шунинг учун уларга ҳам тарихий ватан нималигини тушунтириб ўтиришнинг нега ҳожати йўқлиги ўз-ўзидан тушунарли.

Ҳай, энди, чалғимайлик. Ҳамма нарсанинг фурсаги бор. Ут ўчирувчи Сема Кацимизга қайтайлик, Москва театридаги. Тарихий ватан масаласида эса ҳали фикр алмашишга улгураман. Ҳали йўлимиз олис, вақтимиз сероб. Кўриб турибсизки, мен гап сотишни яхши кўраман, кўриб турибманки, сиз бўлсангиз тинглашни ёқтирар экансиз. Хўб топишибмиз-да! Кўнгилдагидек улфатчилик қиламиз.

Бас! Гап сотиш етар, ишга ўтайлик. Сиз билан биз биламизки, яҳудийлар меъёрин билмайдиган халқ. Уларга олтин ўрталиқ бегона. Агар яҳудий заковатли бўлса, у Альберт Эйнштейн ёки жилла бўлмаса, Карл Маркс бўлади. Агар худо ақл улашаётганда яҳудий кечроқ қолган бўлса, унда бунақа бетамиз каллаварамни бошқа биронта халқдан қидириб тополмайсиз. У билан таққослаганда тентак Иванушкани Михайло Ломоносов десангиз ҳам бўлаверадн.

Худо берган кун кечқурун театрда спектакль бўлган кезларда мабодо ёнғин рўй бериб қолса одамлар ваҳимага тушиб, у ер-бу ерини куйдириб олмасин деган мақсадда саҳнадаги пардалар ортида навбатчилик қиладиган Сема Кац яҳудийларнинг иккинчи тоифасига мансуб эди. Яъни дунёга Альберт Эйнштейнни ва илмий коммунизм асосчисини бермаган тоифадан чиққанди. Лекин иккала қизи яхши жойга тушганди. Сема Кац аллақачон бобо бўлган бўлса-да, учига чиққан нодон эди. Унинг гўллигини кўриб лол қолмаган одам бўлмасди. У фақат ўзининг касбини биларди. Лекин театрни ҳам жон-дилидан яхши кўрарди. Шу даражада яхши кўрардики, битта пьесани юз марта кўрса ҳам сира зерикмасди. Аммо парда ёпилиши биланоқ кўрганининг ҳаммаси паққос калласидан чиқиб кетарди. Эртасига яна пардалар орқасида тик турганича ўша матннинг ўзини жон-дили билан ҳузурлашиб, оғзини очганича эшитаверарди.

Шундай қилиб, десангиз, ана шу Сема Кац Москвадаги жамки театр ишқивозларини лол қолдирди. Артистлар ўт ўчирувчи Кацнинг театрга садоқатини билганларидан метрога етиб олгунларича унинг ҳамроҳ

бўлиб боришига ижозат беришарди. Қац мазза қилиб, уларнинг жаврашларига қулоқ тутиб ёнларида бораверарди. Сема Қац бор-йўғи бир мартагина уларнинг суҳбатига аралашиб қолди. Аммо шунинг ўзи унинг доврuginи бутун Москвага ёйишга кифоя қилди. Москвагагина эмас, унинг теваарак- атрофига ҳам.

Ўт ўчирувчи ҳамроҳлигида метро томон кетиб бораёттиб, актёрлар нима тўғрисидадир тортишиб қолишди. Уларнинг қай бири ўзининг ҳақлигини кўрсатмоқчи бўлиб, дебди:

— Ернинг юмалоқлиги қанчалик тўғри бўлса, бу гап ҳам шунча тўғри...

— Ер думалоқми? — деб гапга аралашибди ўт ўчирувчи Қац ва жуда зўр ҳазилни эшитгандай кулиб юборибди.

Йигирманчи асрнинг қоқ ўртасида фазога Ер йўлдошларини учираётган давлатнинг пойтахтида бунақа нодон одамни кўрамиз деб хаёлларига ҳам келтирмаган артистлар оммабоп бир тарзда унга ҳар бир мактаб боласи биладиган гапни тушунтириб беришди. Сема Қац бу гапларни сеҳрли эртақдай тинглади ва метронинг эшиги олдида артистлар билан хайр-маъзур қилатуриб, қаттиқ мутаассир бўлган ҳолда деди:

— Шунинг учун сизлар билан сайр қилишни яхши кўраман-да, сизлардан ҳамма вақт янги гаплардан эшитасан одам...

Жуда соз-да! Сизни кулдира олганимдан гоятда мампунман. Демак, орамиздаги хижиллик кўтарилди. Энди яқинроқдан танишиб олсак бўлади.

Ижозатингиз билан ўзимни таништирай. Рубинчик. Аркадий Соломонович, Таъбир жониз бўлса, ўз ота-онамининг фарзандиман. Қасбим, борини айтаман-да — сартарошлик. Нафақат эркакларники, аёлларнинг ҳам сартарошиман. Менга бунақа қараманг. Ҳа, ҳа. Сартарошиман. Агар сизга бошқа бировдай кўринган бўлсам, айтиб қўяй, биринчи адашаётган сиз эмассиз. Мен — олий тоифали сартарошиман. Москвадаги «Интурист» меҳмонхонасини биласизми? Каминан камтаринингиз ўша жойда ишлаганман. Фақат олий табақанинг хизматини қилганман. Дипломатлар, туристлар, энг муҳими эса — Москвадаги санъат аҳли. Санъат дунёсининг жамики каллаларига мен ишлов берганман. Ҳа, энди, албатта, ўша каллалардан у-бу нарса бизнинг каллага ҳам жиндай ўтган-да... Чакки эмас-а?

Менинг доимий мижозларим бўлмиш ҳар бир ёзув-

чи сочини тарашлагани ё соқол олдиргани келганида, албатта, янги чиққан китобига дастхат ёзиб менга тортиқ қилишни ўзининг бурчи деб ҳисобларди. Кейин эса ўқиганим, маъқул бўлган-бўлмаганини сурштиришни ҳам фарз биларди. Унинг сурштиришига чап бериб қолмаслигим учун китоб мазмунини бобма-боб сўрарди.

Хоҳласам-хоҳламасам бу бемаза китобларнинг ҳаммасини ўқишгина эмас, эса олиб қолишга ҳам мажбур эдим. Бўлмаса, донмий миждозлардан ажралиб қолишим аниқ эди. Улар эса инсон руҳининг инженерлари сифатида билишар эдики, уста ҳам одам, унга ҳам чойчақа чўзиб туриш керак, бўлмаса суроби тўғри бўлиб қолади. Унда донмий миждозларимнинг тилла бошларига зеб берадиган одам қолмайди. Мен бу истеъдодли каллаларга мафкуравий зеб беришни айтаётганим йўқ. Буни бошқа жойда қилишарди.

Мен ўқиган китоблару санъат арбобларининг суҳбатларидан эшитганларимнинг ҳаммаси (қулоғингга пахта тиқиб қўя қолмайсанку!) калламга ўрнашиб қолади. Кейин оғзимни очиб гап бошласам, кўплар адашиб мени ёзувчи деб ўйлашади. Уртача ёзувчи деб-да... Худо сақласин-е... Менинг ўзимнинг ҳунарим бор... Ҳозирча шу ҳунарим сабаб бир куним ўтиб турипти. Сирасини айтганда, одамнинг ҳусни амал эмас, балки, аксинча, одам ҳар қандай жойнинг ҳуснидир. Шунинг учун мен баъзи бировлардан фарқ қилиб, ҳеч қачон ким эканимни яшириб ўтирмайман.

Сартарошман! Бунинг устига учига чиққан аҳмоқман! Негаки, мен қилиб қўйган ишни, каллаварамлик билан ножонз жойга калламни суққанимни энг бетамиз одамгина қилиши мумкин. Рост, менга таскин берадиган нарса битта. Қолаверса, менга ўхшаган сурбетлар оз эмас. Юз минглаб шўро жухудлари шундай қилишди. Сизга очигини айтсам, бу йўлда анча муваффақиятга ҳам эришишди. Эндиликда улар тақир бошларини қашиб юришипти. Чунки қилғиликни қилиб қўйиб, кейин роса бошларидаги сочларини юлишган.

Майли, бу тўғрида кейин гаплашайлик. Ҳали бир қоп вақтимиз бор.

Марҳамат қилиб, биздан уч қатор олдиндаги анави малласочга қаранг. Сиз билан бизга аланглаётгани йўқми? Ҳа. Сочин зўр экан. Ростини айтадиган бўлсам, ҳар бир арзийдиган аёлга, аввало, касбимнинг кўзи билан қарайман. Сочларига, пардоз-андозига кўз югуртираман. Арзийдиган аёлда бу ишлар ҳамиша жойида.

Хуллас, бу малласоч аёлга унинг ажойиб сочларин туфайли Кеннеди аэропортидаёқ эътибор бергандим. Кейин қарасам, қадди-қоматдан ҳам қисмаган экан. Бурни ҳам жойида. Кўзида ҳам оқни йўқ. Эркакка яна нима керак?

Шунда кўзимни лўқ қилиб, унга тикилиб қарай бошладим — бу одатим ёшликдан — Мелитопол шаҳрида яшаган пайтимдан қолган. Шундай қараб, унга ғойибона бир фикрни сингдира бошладим:

«Сен самолётда менинг ёнимга ўтирасан... менинг ёнимга ўтирасан... Ёнимга ўтирсанг, бу сенинг бахтинг. Бахтингни қўлдан чиқарма...»

Ёнгил юкларимизни топшираётган пайтда мен кўзим билан бўйинини тешиб юборай дедим. Узун тунисел бўйлаб самолётга кетаётганимизда ҳам, самолётнинг ичида ҳам ундан кўз узмадим. Мен узлуксиз равишда тилагимни такрорлайвердим, такрорлайвердим. Ниҳоят, ниҳоят ёнимга шалоп этиб сиз ўтирдингиз. Шунда мен:

— Салом, хунаса Янги йил! — деган гапни айтдим. Албатта, аммо ичимда айтдим, ҳамма эшитадиган бўлиб чиқди. Бу гап сизга қаратилган эмасди. У менинг ўзимга қаратилганди.

Лекин эндиликда ёнимга сиз ўтириб қолганингизга афсусланаётганим йўқ. Мабодо, бу аёл ёнимга ўтириб қолганида ўн тўрт соат давомида нима қилардим? Шунча вақт мобайнида унга қўл теккизиб бўлмаса! Хунобгарчиликдан бошқа нарса эмасди. Сиз бўлсангиз, мана, жуда яхши суҳбатдош экансиз. Биноиндек гапни тинглаб ўтирибсиз. Тўла-тўқис бахтиёр бўлмоқ учун яхудий одамга бундан ортиқ яна нима керак?

Мабодо керак бўлса, фақат бир нарса: Илоҳим, самолётимиз океанга қуламасин. Шундай бўлса сиз билан биз муздек сувда роса азоб чекардик, акулалар раҳми келиб, бизни еб қўймагунича роса қийналардик. Бироқ ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, юзта учнидан биттасидагина шунақа бўларкан. Сиз билан биз Москвага эсон-омон қўнишда тўқсон тўққиз имкониятга эгамиз.

Келинг, ундан кўра тузукроқ гаплардан гаплашайлик. Анави стюардесса қиз қўғирчоқдеккина экан. Бирам ёқимтой. Урис башара. Овқат тарқатяпти. Бизга етиб келгунча, сизга бир воқеани айтиб берай. Бу воқеа ҳам самолётда бўлган эди. Ушанда нигоҳим билан аёлни авраш усулим ўнгидан келган эди.

Бу воқеа бир йил аввал Америкада рўй берди. Мен ҳали унда Америкага бутунлай ўрганиб кетганим йўқ,

анча гўр эдим. Турар жойимнинг ҳам тайини йўқ эди. Яқиндагина Исроилдан келиб, бу мамлакатга ўрнашиб олишнинг чорасини излаб юргандим.

Нью-Йоркда тўғри келадиган дурустроқ иш тополмадим. Одамшаванда маҳаллий яҳудийлардан бири менга Шимолий Каролина штатидаги Вилмингтон шаҳрига учиб бориб келишни маслаҳат берди. У ерда унинг ошнаси гўзаллик салони очган экан. Ошнаси ашаддий яҳудийпараст экан. Шундоқ бўлгандан кейин сенга ўхшаган устага унинг салонидан жой топилади-да, — деди танишим. У ҳатто Вилмингтондаги ошнасига қўнғироқ қилди. У бўлса, ҳатто менга самолётга билет ҳам жўнатди. Тўғри, билет фақат боришга эди. Қайтишга билетни ўзим сотиб олдим, чунки вилмингтонлик яҳудийпараст мени жуда гўл деб ўйлади, шекилли — менга негрларга тўлайдиган маошининг учдан бирини таклиф қилди. Шу аҳволда кўзларидан ёш тўкай-тўкай деб, бутун қалби билан рус яҳудийлари томонида эканини, биз унинг билан ака-ука эканимизни айтди. Мен унга «ҳе, ўша сенга ўхшаганларнинг акалигидан ўргилдим» дедим ва бир амаллаб ёнимда бор пулнинг ҳаммасига қайтишга билет олдим-да, Нью-Йоркка — улур пролетар ёзувчиси Максим Горький сариқ шайтон шаҳри деб атаган шаҳри азимга равона бўлдим.

Лекин ҳозир гап бу тўғрида эмас. Шимолий Каролина штатидаги Вилмингтон шаҳрига бекордан-бекорга келганимга сира ачинмайман. Бундан ташқари, бу сафарим ўнгидан келдими, ё беҳуда бўлдим — бу унга қай томондан қарашга боғлиқ. Сизга ростини айтадиган бўлсам, сафарим ҳар ҳолда жуда ўнгидан келди. Ҳар ҳолда, қайтиш учун билетга сарфлаган пулнинг беҳуда сарфлар рўйхатига тиркай олмайман.

Мен бу аёлни Нью-Йоркдаёқ Ла Гардия аэропортида пайқаб эдим. Тўғрироғи, унинг сочларини. Қора мойдай қоп-қора. Кўкимтир товланади. Елкаси оша орқасига тўлқин-тўлқин бўлиб тушган. Чеҳрасини айтмайсизми? Ажиб бир шарқона ҳусни бор экан. Кўзлари қийиқ. Қошлари қалдирғоч қоматидай. Лаблари гунча. Териси мрамр. Бурун парраклари зотдор аргумоқникидай очилиб ёпилиб турипти.

Шунча ҳусну малоҳатининг устига қадди-қомати жуда келишган. Бўйи бўйимга мос. Қийинини ҳам бежирим. Дабдабаю такаббурликдан нишон ҳам йўқ.

Бир сўз билан айтганда, ақлим шошиб қолди. Тўғриси, бу ҳам ҳолва...

Кўзимни лўқ қилиб унга тикилдим-у, унга ғойибона таъсир кўрсата бошладим. Лекин очигини айтадиган бўлсам, бирор иш чиқишидан умидим йўқ эди. Жуда ҳам зўр эди-да — менга йўл бўлсин.

Самолётда йўловчилар кам эди, бўш жойлар кўп, Хоҳлаган жойингга ўтираверасан.

Мен дераза олдига ўтирдим. Ёнимдаги жой бўш эди. Жувон қўлида бежиримгина чемоданчасини кўтариб, самолётнинг ичига ўтиб борар экан, мен унга тикилиб туравердим. Тикиламан-у, таъсир қилишга уринаман. Фикран: «Келиб менинг ёнимга ўтир, сенга айтиб берадиган гапим кўп...»

Нима, мени мақтаняпти деб ўйлаяпсизми? Қасамлар бўлсинким, гапим чин.

У менинг олдимда тўхтади, қошлари чимирилди, мен унга бош ирғадим, дарров қўлидан чемоданчасини олиб, юк қўядиган жойга ўрнаштиришга ёрдам бердим.

У пальтосини ечди, ўтирди, ёнидан бир журнални олиб, берилиб ўқий бошлади. Мен борманми, йўқманми — парвойи палак эди. Қарасам, иш пачава. Бор-йўғи бир ярим соат учамиз. Журнални ўқиб тугатишга ҳам етмайди. Бир бало қилиш керак. Сехри жодуим уни ёнимга ўтқазिशга етди. Аммо мени яхши кўрдиришга кучим етмади.

Шунда менга газета қўл келиб қолди. Исроилда бўлган кезларимда, ҳали бутун дунё аҳлининг ва, айниқса, америкаликларнинг «мард шўро яҳудийлари»га қизиқиши сўнмаган маҳалларда бир мухбир менинг сувратимни олганди. Шу суврат Америка газетасида босилиб чиққанди. Мен чиндан ҳам қаҳрамон бўлганим учун эмас, балки уларга Черновицдан чиққан эмас, москвалик яҳудий керак бўлиб қолганди. Черновицлик ва кишиневлик яҳудийлар ичида эса москвалиги ёлғиз мен эдим.

Суврат жуда зўр чиққан эди. Унинг тагидаги ёзуви эса шунақа сермақтов эдики, бировга кўрсатишга истиҳола қиларди, киши. Миллий қаҳрамон.. Раҳнамо.. Атоқли... Америкаликлар сизни мақтамоқчи бўлса, қўяверасиз, нуқта нималигини унутиб қўйишади. Раҳнамо ҳам сиз, атоқли ҳам сиз.. Хуллас, энг, энг... Уларда тартиб шунақа экан. Мен буни кейин билиб олдим...

Уша газетанинг бир нусхасини олиб қўйганман, керак жойларда ўзимни овсарликка соламан-да, уни секин кўрсатаман. Газета неча марта лаб жонимга оро кирди-ю...

Бу гал ҳам ҳар доимгидек газета ёнимда эди. Мен уни портфелимдан олдим-да, сувратимни қўшни жувонга яқинроқ қилиб, саҳифаларини очдим. Ҳатто газетанинг бир бурчагини жувон ўқиган журналнинг устига чиқариб ҳам қўйдим. Менинг бунақа беадаблигимдан жувоннинг эисаси қотди, у қошларини чимирди ва беҳосдан кўзи сувратимга тушди. Кейин у кўзини олиб менга, сўнг яна сувратга қаради. Илинди!

Шунда мен бу соҳибжамолнинг беқиёс чеҳрасида менга нисбатан қизиқиш уйғониб келаётганини кўрдим. У одоб билан газетани сўради — кўриб берсам майлими, деб. Мен ҳам одоб билан ҳовлиқмасдан газетани узатдим. У газетага ёпишиб қолди, мен бўлсам газетада ўзим тўғримда нималар ёзилганини билганимдан, натижа нима бўлишини кутиб дамимни чиқармай ўтирдим. Кўп кутишга тўғри келмади. У яна кўзини олди — унинг нигоҳидан қойил қолгани сезилиб турарди. Бўлмаса-чи! У шўро яҳудийларини Исроилга чиқариш учун кураш қаҳрамони билан ёнма-ён ўтирар эди-да!

Мен инглизчани биламан-у, лекин унча гаплашолмайман десам ҳам бўлаверади. Жувоннинг ҳам инглизча билиши меникидан аъло эмас экан. У ҳам Америкага яқинда келган кўринади. Муҳожир жувон экан-да. У ёқ-бу ёқдан гап сотиша бошладик. Мени-ку қўяверасиз, кўзимдан ўт чақнаб, унинг бошини айлантираман. Унинг эса қилгани «оҳ-воҳ», ҳеч ўзини босиб ололмайди, «қандоқ одам билан танишдим-а!» дегани деган. Сезиб турибман, ишлар яхши кетяпти. Фақат эҳтиёт бўлиш керак, бирор арзимас сабаб билан тойиб кетмасам бўлди. Лекин мен бир нарсадан бесаранжом эдим. Аҳён-аҳёнда менга қараб қўйганида унинг шахло кўзларида маккорона бир учқун чақнагандай бўларди. Худди мени лақиллатмоқчидай...

Ниҳоят, «оҳ-воҳлар»га тўйди, шекилли, менга қараб кўзини сузиб деди:

— Исроилнинг қаҳрамони билан танишганимдан гоятда мамнунман, лекин имоним комилки, менинг ким эканимни билсангиз, унча хурсанд бўлмайсиз. Қани, топинг-чи!

Мен алланечук найрангни ҳис қилдим, инглизча билганларим ҳам бир зумда ҳавога учгандай ғойиб бўлди. Маънилироқ бирон жавоб ўрнига миямга нуқул инглиз тили дарслигидан «мистер ва миссес Клариж нарса харид қилгани магазинга боришди» деганга ўхшаш бўлмағур жумлалар келарди.

— Узингизни қийнамай қўяқолинг, — деб жилмайди у, — барибир топа олмайсиз. Мен — арабман. Сиз ҳозир Москвадан қаҳрамонларча кўчиб борган жойишгизда туғилганман. Сиз билан икковимиз ҳамюртлармиз. Лекин мени у ердан чиқариб юборишди, сизни эса — аксинча...

Шундай деб жамки ўттиз икки тишини ялтиратиб кулади, денг. Мен бўлсам — бутун вужудим жимирлаб зўрға ўтирибман. Шимим елимдай ёпишиб қолса ҳам ажаб эмас. Буни қаранг, роса илиндим-ку! Ғойибона таъсир усули билан ўзимга кимни яқинлаштирибман? Араб террорчисиними? Эҳтимол, мен кўмаклашиб жойлаштиришворган чемоданчининг ичида соат механизми билан ишлайдиган мина бордир?.. Мен ҳатто соатнинг чиқиллашини эшитмоқчи бўлиб, қулоғимни динг қилдим.

Фикрларимни сезгандай жозибадор террорчи жувон мени калака қилишда давом этди:

— Менинг иккита акам «Фаластинни озод қилиш Халқ fronti»нинг жангчилари. Мен ҳам бу романтикага берилиб кетишимга сал қолди. Ҳатто Исроил самолётини босиб олмоқчи ҳам бўлдим. Лекин...

— Нима «лекин»?

— Лекин, — деб кулиб юборди у, — бу фикримдан қайтдим. Аёл эканим эсимга тушди. Ешлик бир зумда ўтади-кетди. Акаларим билганини қилсин дедим-да, Ливандан кетиб бу ерга келишга қарор бердим. Ҳозир менда Америка паспорти бор.

Сал ўзимга келгандай бўлдим.

— Лекин, ростимни айтганда, икковимизнинг танишганимиз хўб ғалати иш бўлди-да! — деб давом этди у. — Агар ўртамизда бирон ишқий можаро бўлиб ўтса, биз бир-бирига душман икки хонадондан — Монтекки ва Капулетти хонадонидан чиққан замонавий Ромео ва Жулетта бўлар эдик.

— Хўш, шундай қилишга нима ҳалақит беради? — деб сўрадим мен иложи борича ўзимни беғам кўрсатиб.

— Ишқий можаромизга бирон мошелик борми?

— Агар сиз эътироз билдирмасангиз, — деб жавоб берди у, — мен бажону дил...

Гапимга ишонинг — шу воқеадан кейин мен арабларга қарашимни бутунлай ўзгартирдим. Тўғрироғи, араб аёлларига қарашимни.

Энди бу ёғи қандоқ бўлганини эшитинг.

Биз Вилмингтонга ярим тундан ошганда қўндик, кейин биргаликда «Хилтон» меҳмонхонасига йўл олдик.

Америкада ҳар бир шаҳарда шу номда меҳмонхона бор. Меҳмонхонага келдик. Шеригим икковимизга бир хона олди, меҳмонлар тўлдириб бериши керак бўлган қоғозга «биз эру хотинимиз, фамилиямиз Палестайн» деб ёзиб қўйдим. Русчасига «Фаластин» дегани-да. Вой шумтака-ей! Мени ҳиқичоқ тутишига сал қолди.

Тўшакда нима бўлганини на қалам билан тасвирлаб бўлади, на тил билан ифодалаб... Минг бир кеча! Шаҳризода!

Бор-йўғи икки соат ўтар-ўтмас, хамирдай бўшашиб қолдим. Тепса пўкиллардим. Мени пуфакка ўхшаб шиширса бўларди. Бир урса, учиб кетишим аниқ, чунки ҳаводан ҳам енгил эдим.

Кейин мен унга дедим:

— Бунақа жазаво билан кўз очиб юмгунча Исроилнинг кулини кўкка совурасиз-ку!

Унинг жавоби жамки яҳудий халқининг шаънига айтилган мақтовдай жаранглади:

— Агар ҳамма яҳудийлар сени сингари бўлса, Исроилнинг яшашга ҳақлилигини тан олганим бўлсин!

У бу гапни менга — тарихий ватанини шармандаларча тарк этиб, Америкага қочиб келган бир одамга айтиб ўтирипти. Аммо у менинг қочганимдан беҳабар эди-да. Мен ҳам, албатта, унинг маъсумаликдан хийла узоқ бўлган туриш-турмушининг кўп жиҳатларидан беҳабар эдим.

Уликдай қотиб ухлаб қолибман, совуқ терга ботиб уйғондим.

Мен тунаган хонанинг бир томондаги девори ўрнига дераза қилинган экан. Кўзимни очиб қарасам, худди кинодагидек, «Аврора» крейсери турипти. Тарихий «Аврора» крейсери — инқилоб бешиги бўлмиш Ленинград шаҳрида Нева дарёсида туради. «Демак, мен СССРда эканман-да, — деган ўй келди кўнглимга. Бу ўйдан бутун вужудим музлаб кетди. — Демак, мени ухлатиб қўйишган-у, яширишча Ленинградга олиб келишган» (Нега энди Москвага эмас-у, Ленинградга? — Бу тўғрида мен ҳатто ўйлаб ҳам улгурмадим). «Бундан чиқди, соҳибжамол араб жувони террорчи эмас, КГБнинг одами экан-да? Ҳозир сўроқлар бошланади, қийнашади... Ҳаммасига сабаб Америка газетасида менинг иприсқи сувратимнинг босилиши-ю, мен тўғримда айтилган омади гаплар...»

Мен совуқ терга ботганимча қимир этишга журъат қилолмай, бўғма илоннинг сеҳрига чалинган қуёндай

дераза ортидаги «Аврора»дан кўзимни узолмай ётардим.

Лекин бир нарсага ҳайрон эдим — тагимда турманинг темир кровати эмас, юмшоқ, пар ёстиқли, пар тўшакли кроват. Нима учундир деразада темир панжара йўқ. Бунинг устига, дераза олдида узун оёқли қимматбаҳо чироқ билан юмшоқ ўриндиқ.

Кенг-мўл кроватда бир ўзим ётибман. Лекин иккинчи ёстиқ эзилган. Ёстиқнинг устида бир тола узун соч. Аёлники. Уша соҳибжамол террорчи жувоннинг сочи.

Мен Ленинградда эмас, Америкада эдим. Шимолий Королина штатида, Вилмингтон шаҳрида. Дераза ортидаги крейсер дарёда турарди. Лекин бу дарё Нева эмас эди. Бу ҳам тарихий крейсер эди, аммо Америка тарихидан. Кема бизнинг «Аврора»га жуда-жуда ўхшарди. Бу кемадан ҳам музей ўрнида фойдаланишар эканлар.

Сизга очигини айтаман, ўшанда пуштим куйиб кетмаганининг ўзи бир мўъжиза. Лекин анча вақтгача дудуқланиб юрдим. Тўғри, теварак-атрофимдагилар бу нуқсонини инглиз тилини чала билишимга йўйишди.

Айтганча, эътибор беринг-а — малла соч биз томонга қараб қўйяпти. Демак, менинг ғойибона таъсирим изсиз кетмаяпти, у бир нарсани ҳис қиляпти. Ким билсин, менинг ёнимга сиз эмас, у ўтириб қолганда нималар бўлардйкин?

*Ньюфаундленд оролига яқин жойлар устида.
Баландлик — 27000 фут.*

Бизга кечки овқатни олиб келишяпти, шекилли. Ана бунисига қойил! Жуда шоҳона-ку! Бунақа неъматни кўриб туриб, бутун дунёга «Аэрофлот» самолётларида учинглар!» деб ҳайқирмаслик мумкинми? Увулдириқ! Ҳам қора, ҳам қизил! Қаерда, яна қайси самолётда сизни шунақа лаззатли таом билан сийлашади?

Мен оз учган эмасман. Ҳар хил авиакомпанияларда. «Эл-Алда» ҳам, «Пан-Американ»да ҳам, «Эр-Франс»да ҳам, «Люфтганза»да ҳам... «Юнайтед Артисте»да ҳам... Э, йўғ-с, нима деяпман! Авф этгайсиз. «Юнайтед Артисте» — авиакомпания эмас, кинокомпания, фильмлар сувратга олади. Гапларим айнаб қоляптими, нима бало? Рус пазандалигининг таъсири сезиляпти, шекилли-да!

Ҳеч қаерда аэрофлотчалик овқатни мўл-кўл беришмайди. У ерларда ҳаммаси аптекалардагидек миллиграммларда ўлчанган, ҳаммаси ҳисобли. Бундан ташқари мазаси ҳам бемазадан-бемаза. Худди резина чайнаётгандай бўласан.

Бизда-чи? Биринчи тоифадагилар овқатлапаётганда, ҳидига иккинчи тоифадагилар маст бўлиб ўтиради. Боршчини айтмайсизми? Ҳидининг хушбўйлиги-чи? Бугланиб туради. Буглари буралиб-буралиб кўтарилади.

Қизлар-чи? Стюардесса қизлар! Қоматларини айтмайсизми? Нигоҳи-чи! Товуснинг ўзи! Ҳа, ҳа, баайни товус! Қўшиқ ҳам бор-ку — «бир қарашда кўнглим олган дилбарим...»

Рус аёлидан яхшироқ яна нима бор дунёда? Хорижий стюардессалар ҳам унчалик чакки эмас. Ўзларини жуда қадрлашади. Аммо бизникилар билан қиёслаб бўлмайди. У ерда стюардессаларнинг ҳаммаси битта инкубатордан чиққанга ўхшайди. Табассумлари ҳам ўзлариники эмас. Хизмат юзасидан кулиб туришлари керак-да. Шунинг учун тишларининг оқини кўрсатишади. Туйғусиз, руҳсиз. Худди магазиндаги маникенга ўхшайди.

Бизники-чи? Жилмайиш деган гап йўқ. Аксинча, сурсур қошларини чимириб олишади. Тегманозик. Ўзининг баҳосини билади. Лекин жилмайиб қолса, фақат сенга жилмаяди, бошқа ҳеч кимга эмас. Чин кўнгилдан!

Ё парвардигор! Ё худойим-ей! Юрагим қинидан чиқиб кетай деяпти. Ахир, мен темирдан эмасман-ку! Ана, ана, юришини қаранг. Оёқ қўйишини бир кўринг! Сонлари қандоқ ўйнаяпти-я! Чапи... ўнги... Вой, кошки кўзларим кўрмай қўяқолса эди... Юрак ёрилиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Гавдаси... соллоняши... ҳаммаси туғма-я! Бунга ўргатиб бўлмайди. Асли шундоқ тугилиши керак... Бунақаси эса фақат Россияда бўлиши мумкин.

Э, худога шукур-ей, кетди-я! Яна овқат олиб келгани кетди. Хайрият, энди жиндай совиб оламан, нафасимни ростлайман. Биласизми, бунақа аёл ўликни ҳам тирилтириб юборади.

Уф-уф-уф. Совияпмиз. Янгидан куч йиғяпмиз. Хоҳланг ишонинг, хоҳланг ишонманг, лекин бир маҳаллар менда худди шунақаси бор эди. Энди, бир эркакчасига отамлашиб қолдик, шундоқ бўлгандан кейин, борини яширмай айтаверамиз-да. Албатта, на исми, на фамилияси тилга олинмайди. Гаплашамиз-у, гап шу ерда қолади. Ҳеч кимнинг иззат-обрўсига тегилмайди. Шундоқ бўлса ҳам, баъзи бир фойдали гаплар мияга ўрнашиб қолади. Кувноқ гаплар ҳам.

Шундоқ қилиб, десангиз, битта стюардессам бўлар эди. Бизнинг самолётимиздаги каби оддий эмас, ҳукумат отрядидан. Шўро давлатининг раҳбарларини хориж-

Ға олиб борадиганларидан. Жамоа бўлиб раҳбарлик қилишарди. Муқаддас учлик. Ҳа-ҳа... Ахир, Кремлда тартиб қанақа эди? Биттаси учиб кетса, иккитаси ҳокимиятни тартиб олиб қўйишмасин деб уйда ўтириб туришарди.

Ҳалиги қизим шунақа самолётда стюардесса эди. Гоҳ бир доҳий билан, гоҳ иккинчиси, гоҳ учинчиси билан. У ерда танлов жуда қаттиқ. Энг чиройдиларини, сиёсий саводи ўткир, хулқи синовдан ўтганларни олишарди. Энг зарур шарт — қизлиги кетмаган, бокира бўлмоғи керак эди. Ҳар галги учидан кейин текширувдан ўтади. Уларнинг бошлиғи полковник аёл. У қизларини биттадан кроватга ётқизиб, оёғини баланд кўтариб, бармоғи билан пайпаслаб, текшириб кўрарди.

Жамоа бўлиб раҳбарлик қиладиганлар ҳам ўзаро келишиб олишганди — учовларидан биронталари ҳам шўхлик қила олмасди, ҳокимиятларини сунистеъмол қилишлари мумкин эмасди. Шунинг учун ҳамма стюардессалар бокира қизлар эди. Олмадаккина кўкракларидан комсомол нишони билан.

Кўзингиздан кўриб турибман, шу ерда менинг гапимдан илтирмоқчи бўляпсиз. Муҳтарам ўртоқ Рубинчик, бу ёғи қандоқ бўлди? Елгон ҳам эви билан-да! Сиз стюардессангизнинг кўнглини овлаб юрсангиз ҳам бокиралигини йўқотгани учун уни ишдан ҳайдаб юборишмас экан-да? Гапингизнинг боши охирига тўғри келмапти-ку?

Фикрингиз мутлақо тўғри, азизим. Аммо менинг гапим ҳам тўғри. Қизиғи шундаки, мен унга эрга тегиши муносабати билан отряддан бўшатиб юборилгандан кейин текканман. Эрга чиққанларни отрядда тутиб туришмайди. Мен буларнинг ҳаммасини орқаваротдан эшитиб билдим.

Бу ишларнинг тафсилоти жуда қизиқ-да, мен сизга айтсам. Лекин бу гаплар ўртамизда қолсин-а! Собиқ ҳукумат стюардессаси билан бир тўшакда ётиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Шу бахтга муяссар бўлган одам билан ёнма-ён ўтириб учиб ҳам ҳаммага насиб қилавермайди. Шунинг учун бу гапларни эшитингизга эшитинг-у, у ёғига гулдур-гум, оғзингни юм!

Менинг соҳибжамолим бутун сайёра бўйлаб учган. Узи ёш, бадани тирсиллаган, қўлигининг учи тегса, сачраб кетаман дейди. Жамоа бўлиб раҳбарлик қиладиганлар — шўро халқининг уч доҳийсидан ҳар бири ёш қайтиб қолган бўлса ҳам, барибир, бронзадан қуйил-

ган эмасда, тирик одам-да, бу қизни ҳам унинг дугона-ларини ҳам кўзлари билан еб қўяй дейдилар. Аммо... партиявий интизом деган нарса бор. Энг муҳими — келишилган битим. Кимки битимни бузса, дарров маълум бўлади. Албатта-ку, турмага тушмайди, лекин шерикларининг ишончини йўқотади. Бунақа ишдаки лафзи йўқ экан, демак, бошқа жиддийроқ сиёсий ишларда ҳам панд бериб қўйиши ҳеч гап эмас.

Парвоз вақтида доҳийлар уларга суқланиб қарашади, роса тамшанишади. Бирон нарсага муҳтожлигинг йўқми, бирон ёрдам керак эмасми? — деб оталарча суриштиришади. Аммо на илож — айғирлар тушовланган, кўрмоқ бор-у, емоқ йўқ.

Биттаси жуда топқир экан. Йўқ, отини айтмайман. Ҳатто қийнасалар ҳам. Ўзимизнинг жонажон ҳукуматимизни шарманда қилмоқнинг нима ҳожати бор? Ҳеч қанақа зарурат йўқ. Номларини аташ шарт эмас. Мабо-до ўзингиз билиб олсангиз, ихволингиз.

Хуллас, улардан бири биронта президент ёхуд қиролчанинг ҳузурига расмий ташриф билан борадиган бўлиб қолса, ўзига ажратилган ҳукумат самолётининг ичида тўққиз минг метр баландликда салонга маслаҳатчиларини йиғиб кенгаш ўтказади: нима дейсизлар — фалон мамлакатнинг тақдирини қай йўсинда ҳал қиламиз? Кенгаш вақтида стюардессани ёнида олиб туради. Уни ҳаминша ўзининг ўриндиги ёнида туришга ўргатиб олган. Баҳс қизигандан қизийди, ҳаммаёқ тўс-тўполоқ; совуқ уруш дейсизми, десант, қурол юбориш, норозилик нотаси билан таҳдид қилиш; яна алланима балолар — у бўлса ҳамманинг кўз ўнгиде қўлини стюардессанинг сони узра тугиб тураверади.

Раҳбари, тушмагур, шунақа ўйинқароқроқ. Битимга ҳам риоя қилади, ўзининг лаззатидан ҳам қуруқ қолмайди. Қиз бўлса ишдамай тураверади — ким ҳам жойдан маҳрум бўлишини истарди?

Шарт шунақа эди. Ўзини сипороқ тутадиганлари билан ҳам учарди, манавинақаси билан ҳам. Буниси қиз шўрликни кўзитиб ёмон жунбушга келтириб қўярди. Унинг раҳнамолик қилувчи қўли қизни қаттиқ бош оғриқ касалига чалинтирди. Ниҳоят, қиз чидаёлмади, ишдан кетиб, эрга тегди.

Турмуш қурганиданоқ занжирдан бўшалгандай ўзини бемалол қўйиб юборди. Шунча йил жиловланганлигининг ҳиссасини чиқарди. Эрининг боши узра «шоҳ»лари гуж-гуж бўлиб кетди. Шоҳ эмас, бутун бир гул-

даста. Одам эмас, буғулар «пода»си! Шу эри туфайли мен ҳам унинг тўшагидан баҳраманд бўлиб қолдим ва оралиқдаги танаффус чоғида унинг ҳукумат авиаотрядида қандай ишлагани, раҳбарларимиз билан ҳар хил мамлакатларга қандай учгани тўғрисидаги ҳикояларини эшитдим.

Қиз — олий нав эди. Унинг таърифига гап йўқ. Бизга хизмат қилаётган стюардесса нимаси биландир унга ўхшаб кетади. Баъзан шундай бўлардики, унинг уйига бориб ҳашаматли ётоғида сочини турмаклардим. Эри сафарда. У қип-яланғоч, сочларини тушириб, кўзгу олдида ўтиради. Унинг мармар елкаларига кўзим тушиб, ипакдек сочларига қўлим тегиши биланоқ, қарабсизки, тайёрман-да. Яна бошқатдан ечиниб, тўшакка киришга тўғри келади. Сочини турмаклаб бўлгунча ярим куннинг баҳридан ўтасан. Кейин каловланиб метрога зўрга етиб оласан.

У ҳайвон бир одамга хотин бўлган эди. Унга шода-шода «шоҳ»лар ато қилган бўлса, хўб қилган, ажаб қилган. Бу эрнинг ҳам номини айтмай қўя қолай. Ўзи ёзувчилардан, чекистларнинг қаҳрамонлиги тўғрисида детектив романлар ёзади. Қоплаб пул топади. Хўппа семиз, қорни мешдай, киндигини кўзгусиз кўролмайди.

Бир уйда турадиган қўшниларида ҳеч ким, биронта ёзувчи унга қўл бериб кўришмайди. Ҳукуматнинг чақимчиси. Ёзувчилар хорижга борадиган бўлиб қолса, уни ҳам гуруҳга қўшиб қўйишади — у ҳамманинг хулки-атворини кузатиб юриб, қайтиб келгандан кейин тегишли жойга ёзиб бериши керак.

Менга ҳам ҳайвонлардек муомала қиларди. Ёзувчи дегани, ҳатто салкам классиги ҳам қўл бериб кўришади, сочини олиб қўйганидан кейин, бирга тушликка таклиф қилади, бирор шиша хорижий вискини бирга баҳам кўради. Ҳақ тўлашга қолганда-ку, сира ҳам преискурантга қараб ўтирмайди, албатта, уч-тўрт сўм ортиқ чойчақа беради. Бу ҳам бошқа ёзувчилардан ортда қолмаслик учун мени телефон орқали уйига чақира бошлади. Лом-мим деб оғзини очмайди, уккидай ўриндиққа ҳурпайиб ўтириб олади, кўзини қисиб ёмон назар билан кўзгуга қарайди. Хуллас, бизнинг тонфа одамларини ёқтирмайди, ҳақ тўлашга келганда эса квитанция сўрайди, ва қайтимини бир тийинигача қоқиштириб олади.

Ихтиёр менда бўлганда, башарасига туфлар эдим. Нариги дунёда сочини алвастилар тарашламайдими!

Лекин хотинини кўрдим-у... Шундан кейин роса ала-
мимни олдим. Тўйиб хумордан чиқдим. Хотинининг хиз-
матини, албатта, эри йўғида қиламан. Сизга айтмоғим
керакки, ҳақ тўлашга келганда хотини эридан ўн чан-
дон кўпроқ тўлайди. Ўзи учун ҳам, эри учун ҳам, яна
жиндай орттириб ҳам. Эрининг пулини аяб ўтирмасди,
устанн сира хафа қилмасди.

Мен кекчи одам эмасман. Тез совийман. Бировнинг
ёмонлиги дарров кўнглимдан чиқиб кетади. Аммо бу
тўнғизнинг роса таъзирини бердим-да. Жуда ўринлат-
дим, шекилли. Мен, айниқса, унинг чўчкапаникига ўхшаш
бит кўзларидаги яҳудийларга бўлган нафратни кечира
олмайман. Мен унинг бу ингоҳини Америкада ҳам эс-
ладим. Бир кунн Нью-Йоркда сайр қилиб юриб, китоб
магазинининг витринасида унинг аллақайси китобини
кўриб қолдим. Инглизчага таржима қилинипти. Вой
аблаҳ-ей, дедим ичимда, — кун туғса ҳам сенга, ой
туғса ҳам сенга экан-да... Шошмай тур, сени бир боп-
ламасамми? Ўзининг қуролингни ишлатаман. Шундай
қилайки, адабиётдаги ризқинг қирқилсин. Қандай қилиш
мумкин буни? Уни сиёсий ишончдан маҳрум қилмоқ
керак.

Нима бўлса, бўлар. Гуноҳни бўйнимга олдим. Поч-
тага бориб, лотин ҳарфлари билан русча сўзларни ёзиб,
Москвага, унинг адресига қўйидаги мазмунда телеграм-
ма жўнатдим: «ГЛАДИОЛУСЛАР КЕЧИКИБ ГУЛ-
ЛАЙДИГАН БУЛДИ».

Тагида имзо: Стефан. Нега Стефан? Бу ном унча
ўрнеча эмасда, кўпроқ шубҳа туғдиради.

Хориждан СССРга келадиган почтани тегишли жой-
да ўқиб чиқишади. Бу нима дегани? Тагида қандай
маъно бор? Шифровка-ку бу? Телеграммани оладиган
одамни ҳисобга олиб қўйиш керак. Орқасидан кузатиб
юриш керак.

Тасаввур қиламан, унинг ўзи икки букитланча шар-
мандасини чиқарадиган телеграммани тишининг кава-
гида авайлаб, бошлиғига элтиб беради, кейин тушун-
тириш хатлари ёзишга киришади. Лекин унга ишонмиш-
мади. Сени қамашга қамамаймиз-у, лекин сен ишончи-
мизни йўқотдинг.

Шундан кейин уни биронта ҳам ёзувчилар делега-
циясига тиркамай қўйишди, деч қаёққа чиқмай Москва-
да ўтириб қолди. Бўридай увлашга тушди. Елғиз қолди.
Стюардесса хотинчаси жуфтакни ростлади.

Бу гапларни менга бир ёзувчи айтиб берувди. У Аме-

рикага турист бўлиб келган экан. Тасодифан учрашиб қолдик. Яхши одам. Менинг собиқ мижозларимдан. Мен унга юз долларча пул бердим — шўро туристи маълум, хотинига совғага у-бу олай деса, ёнида ҳемири йўқ. Москвага борсам, у мени эсдан чиқармайди. Анави детектив ёзадиган тўнғизнинг уйига-ку бир кириб чиқишим тайин. Эҳтимол хотинини қаёққа кетганини билар, адресини айтиб берар. Бундан ташқари қилган ишимнинг натижасини кўрсам, бир хумордан чиқардим. Уста унинг каллаварам бошига ишлов бераётганида иккинчи марга кўзгуга ёмон нигоҳ билан қарамайдиган бўлади бу чақимчи...

Нима? Сигаретми? Чекмайман. Худо ҳаққи. О-о! «Тройка»-ку! Жуда яхши сигарет-да! Ўзимизники. Тутунами? Ҳеч бокиси йўқ. Халақит бермайди. Аксинча. Шонримиз нима деганди бу тўғрида? «Ватан луди қалбимизга ширин бир малҳам!»

*• Атлантик океани устида.
Баландлик — 28500 фут.*

Менга қаранг. Мен сизни қаердадир кўргандайман-а? Бошингиз таниш. Хотирам бошларни яхши эслаб қолади. Қасбим шунақа-да. Балки сиз менда соч олдирагандирсиз? «Интурист»га кирганмисиз ҳеч? Йўқми?

Хўп, майли. Сафаримиз тугагунча эслаб қолсам ҳам ажаб эмас. Ҳали кўп учамиз — охири кўринмайди. Шундоқ бўлгач, ижозатингиз билан яна бир оз жавраيمان. Сиз, ҳарқалай, анча қизиқ гапларни эшитасиз. Яҳудийларнинг тақдири тўғрисида. Яҳудийнинг бахти ҳақида. Яҳудийнинг бу дунёда ишларини саришта қила билиш қобилияти тўғрисида.

Бизга жуда кўпларнинг ҳаваси келади. Бизни энг муғомбир халқ деб ўйлашади. Сиз эса, марҳамат қилиб, тингланг-у, кўнглингизга тугиб қўяверинг. Агар сизда бизнинг муваффақиятларимизга ҳавас уйгонса, менга очғини айтасиз. Шунда билиб оламанки, бутун йўл бўйи ёнимда аҳмоқ одам билан учмаган эканман.

Бунинг бари қачон бошланганди? Қандай рўй берганди булар? Менинг болдиримни қайси қутурган ил қопган эдики, менда бу хасталикнинг ҳамма белгилари намоён бўла бошлади. Қанақа хасталик эканини биласизми? Икки минг йилдан кейин, албатта, тарихий ватанга қайтишни истаб қоласан. Бу истак шунақа зўрки, оёқларинг қақшаб кетади, ошқозонингда оғриқ пайдо бўлади. Мен ўзганинг эмас, ўзимнинг маданиятимга

эга бўлишни истаб қолдим. Бола-чақам, албатта, менинг она тилимда, яъни иврит деб аталмиш қадимги яҳудий тилида ўқисин. Қавс ичида айтиб ўтай — менинг фарзандларим йўқ ва врачларнинг ишонтиришига қараганда бўлиши ҳам мумкин эмас. Маданият масаласига келсак, шўро ўрта мактаби ва унга қўшимча тарзда пиёда қўшинлар зобити тайёрлайдиган ўқув юрти менда маърифат медаларига бўлган ихлосни бутунлай сўндирган.

Эсимда, етмишинчи йилнинг кузи эди. Бошимга тушиши мумкин бўлган ташвишларни ўйламай таътилга Қавказнинг Қора денгиз соҳилига — Гаграга бориб келдим. Хотинсиз. Чўмилиш жойларида туپиргани жой йўқ. Нуқул қўғирчоқдеклар. Олий маълумотли. Ёш мутахассислар. Билмадим, улар халқ хўжалиги соҳасида қандай истеъдодларини намоён қилишди экан, лекин... анақа масалаларда — нима демоқчи эканимни ўзингиз билиб турибсиз-ку — бениҳоя устаси фаранглар — энг олий навли мутахассислар.

Оҳ, Гагра қуёши, оҳ, мовий тўлқинлар
Бир кўрган юраклар унутмас зинҳор.

Қора денгиз соҳилидаги ҳамма ресторанларда шу қўшиқни айтишади. Кабобларнинг хушбўй ҳиди остида. Ҳашаротларнинг чириллаши жўрлигида. Турли-туман гулларнинг муаттар ҳидларидан маст бўлиб. Қўлингни тўлдириб турган соннинг тафтидан ийиб ўтириб эшитасан...

Оврупо бўйлаб бир шарпа кезиб юрипти — коммунизм шарпаси. Адашмасам, Карл Маркс ва Фридрих Энгельснинг «Коммунистик манифест»и шу сўзлар билан бошланар эди.

Уша кузда, Қора денгизнинг чўмилиш жойларида бутунлай бошқа бир шарпа кезиб юрарди. Социализм шарпаси...

Денгиз офтобига баданини обдан тоблаган яҳудийларнинг кўзлари носоғлом ялтирай бошлади. Улар шабкўрларга ўхшаб сайр қилишар, проваслав қўшинлари эшитиб қўйишидан қизганиб, транзисторларини қулоқларига қапиштириб олишганди. «Исроил овози»нинг олинсан эшитилаётган ҳар бир садосидан ийиб, кўзлари юмилиб-юмилиб кетарди. Улар нафаслари тикилиб қолгунча, толиқиб тилдан қолгунча Олти кунлик урушнинг тафсилотларини барча иқир-чикиригача муҳокама қилишарди ва Сувайш каналининг сувларида қўлларида

автомат билан биринчи бўлиб ўзлари чўмилгандек ифтихор туйғусидан ёрилиб кетай дер эдилар. Улар Қора денгизни Урта ер денгизи билан таққослашар ва кўз ёшидай мусаффо ва тиниқ мовий рангли яхудий денгизни қаршисида Қора денгиз ташландиқ сувлар тўпланган кўлмакдай кўринарди.

Қора денгиз пляжлари ўзра хаёлдай тотли бир шивир кезиб юрипти: Петах-Тиква, Кирьят-Шмона, Ришон-Лецнон, Аддис-Абеба. Йўқ, йўқ. Аддис-Абеба бошқа ашуладан. Бир оз маҳобат қилиб юбордим, шекилли...

Очигини айтганда, мен буларнинг ҳаммаси устидан мийингимда кулиб юрдим ва зигирча шубҳа қилганим йўқки, ҳар қандай ҳовлиқишларга ўхшаб, бу тентакликлар ҳам вақтинча нарса. У жуда тез ўтиб кетади ва ундан ҳеч қандай асар қолмайди. Албатта, КГБнинг архивларини соқит қилганда.

Яхудийлар менга тинчлик бермай қўйишди.

— Уялмайсизми, Рубинчик? Сизни қаранг-у! — деб улар бошларини сарак-сарак қилишарди. — Нега ўзингизни гўлликка соласиз? Гўё ҳаммаси барибирдай. Ҳали томирларингизда яхудий қони кўпириб-тошади. Эртами, кечми, бу юз беради. Лекин, ҳушёр бўлинг, ҳалдан зиёд кечкиб кетмасин.

Мен уларга нима жавоб берганимни биласизми? Маълум ва машҳур ўрис одатига кўра болахонадор қилиб сўқдим. Онасини ҳам, бошқа қариндош-уруғларини ҳам қўшвордим.

Нима сабабдандир менинг ҳаётим тажрибам «Ҳушёр бўл, Аркадий!» деяётгандай бўлди. Ҳаттоки бирор яхудий «юрагингни менга оч!» дея ялтоқланса, унга жавоб беришга шошилма. Чунки ҳар бир совет кишисига тузукроқ разм солиб қарасанг у «ёзувчи» чиқиб қолиши мумкин. «ёзувчи»ки, унинг ижоди ҳар гал «тегишли ташкилотларга маълум қиламанки» деган сўзлар билан бошланади.

Мен Кавказни ҳатто муддатидан олдин тарк этдим. Аммо Москвада аҳволим енгиллашди деёлмайман. Ялли хасталик пойтахтга ҳам етиб келипти. Яхудийлар бу дардга ёпиасига чалиниб ётишарди.

Уриндиқда миждош ўтирипти. Башараси — совун. кўпигидан ёлғизгина бурнининг учи чўччайиб чиқиб турипти, аммо мен унинг томонига энгашишим биланоқ шивирлаб гап бошлайди:

— «Исроил овози»ни эшитдингизми, Рубинчик? Бизникилар Йорданияга юриш қилишипти. Бошлашипти,

азаматлар. Биронта талафот йўқ, ўн кишини асир олишпти.

Ўзимни телбаликка солдим.

— Қанақа «бизникилар»? Совет қўшинларими? Бўйнига ўралган чойшаб остидан кўрсаткич бармоқ чиқариб, мен томон чўзилади.

— Рубинчик, биламан, сиз бу даражада бетамиз эмассиз. Шу пайтга қадар мен сизни туппа-тузук одам деб юрар эдим. Нима бало, ҳаммадан ақллироқ бўлмоқчимсиз?

Мен ҳаммадан ақллироқ бўлмоқчи эмас эдим, мен ҳаммадан аҳмоқроқ ҳам бўлмоқчи эмасдим. Мен фақат бир нарсани истардим — мени тинч қўйишса бас.

Менда радиоприёмник бор эди. Японларники. «Сони». Уникидақа диапозонлар СССРда йўқ. Қисқа тўлқинда ўн олти ва ўн уч метрлар. Шўронинг станциялари уни бўғишга ожизлик қилади. Жаҳондаги истаган радиостанцияни рус тилида жуда аниқ эшитиш мумкин. Нафақат «Исроил овози»ни, «Озодлик»ни ҳам, «Би-Би-Си», «Немис тўлқини», «Америка овози»ни ҳам. Олимпия ўйинларига бориб келган бир спортчидан катта пулга сотиб олгандим. У менинг миждим эди, шунинг учун мени сийлаб, арзон-гаровга берганди. Сотиб олганимнинг бонси шуки, уйда бирон арзирли буюм бўлсин дегандим. Хонаси келганда, эрмак ҳам бўлади. Албатта, ён-верингда ҳеч ким бўлмаса ва устингдан чақув бўлмаслигига амин бўлсанг.

Хулласи калом, мен шу приёмникни комиссияга олиб бориб, арзон-гаровга сотиб юбордим. Фалокатдан узоқроқ юрай дедим. Негаки, юрак тош эмас. Теварак-атрофингда ҳамма нуқул «Исроил» деб саннаб турса, қўлинг бенхтиёр радиоприёмникнинг қулоғини бураб юбориши мумкин. Қулоғингга пахта тиқиб қўя олмайсан-ку!

Мен ўзимни зинҳор-базинҳор «лақ» этиб заҳарланган қармоққа иланиб қоладиган одам деб ҳисобламас эдим, лекин мутлақо кутилмаган бир томондан зарбага учрадим.

Нима деб ўйлаяпсиз? Халқаро сионизм ҳузурига яширин айғоқчиларини юбориб, мени катта пуллар билан алдаб, яҳудийлик бағрига қайтариб олди деяпсизми? Ёки ўзимизнинг хонаки сионистларимиз бошимни қотиришиб, мени иложсиз қолдиришди-ю, мен ночорлигимдан лаққа тушиб қўяқолдимми?

Ҳеч ҳамда. Мени яҳудий қилган, шунинг баробарин-

да, ўз-ўзимни назорат қилиш қобилиятини йўқотиб қўйган бир телба одамга айлантирган инсон — таг-туғи соф ўрис, КПСС аъзоси Коля Мухин бўлди. Биз кўпчилик истиқомат қиладиган коммунал квартирада қўшнимиз. Коля ЖЭКда водопроводчи чилангар бўлиб ишлайди, ўлгидай пиёниста, жанжалкаш. Бунақаси оламда камдан-кам топилади.

Кўзларингиздан сезиб турибман — воқеа бундан кейин қандоқ бўлишини билиб турибсиз: итдан тарқаган Коля Мухин яҳудийларни ёмон кўради — у менинг миллий нафсониятимни қаттиқ ҳақорат қилган, мени жуҳуд деб атаган, яна бунинг устига устак қулоғимнинг тагига бир тарсаки урган. Буларга чидаёлмасдан, кучим борича, «Исроил, қайдасан?» дея шаталоқ отиб қолганман.

Воқеа шунақа бўлган дейсиз-да?

Йўқ. Бўлмаган гап. Бўлса ҳам, тескариси бўлган.

Бизнинг квартирамизда истиқомат қиладиган қирқ кишининг ичиди Коля Мухин менинг энг яқин дўстим бўлади. Баъзан шунақа ҳам бўлиб қоладики, Коля хур мачасига сиққанидан ҳам ортиқ ичиб олади-да, ҳамманинг жиғига тегади, лекин менга сира-сира тегинмайди. Худо сақласин бундан. Истаган одам мен томонга сал-сал қинғир қараб қолса бас, Коля унинг тумшугини эзиб қўяди. Хуллас, бизнинг орамиздан қил ўтмас эди — шунақа қалин дўст эдик.

Бизни бир-биримизга яқин қилган нима эди? Жуда кўп нарса. Ҳолбуки, мен озғин, пакана, бунинг устига яҳудий эдим, у бўлса словян, елкадор, сал нарсага ловиллаб кетади.

Сизга ёлғон, менга чин — мен буни ҳозир жуда аниқ фаҳмлаб турибман — бизни бир-биримиз билан таништирган ва қаттиқ боғлаган нарса — тақдиримизнинг бир хиллиги. Икковимиз ҳам шўродан бино бўлган, шўронинг тузини ичиб улғайган одамлармиз. Шўро турмушининг ҳар неки эқини бор — ҳаммасини кўрганмиз.

Биз Коля билан тенгдошмиз, бошқа-бошқа шаҳарларда бўлса-да бир хил шўро мактабида ўқиганмиз. Икковимиз ҳам урушда бўлиб келганмиз, икковимиз ҳам уруш ногирони, ҳатто унвонларимиз ҳам бир хил — кичик лейтенант бўлганмиз. Урушдан кейин на у, на мен юксакка кўтарилдик, институтларни тугатдик. Бунинг ўрнига ризқимизни топиб, кун кўриш учун бир ҳунарнинг эгаси бўлдик — у занглаган қувурларни ямаб, эшикларнинг қулфини созлашга тушди, мен бўл-

сам, сочларни тарашлаб, соқолларни олишга киришдим. Хуллас, ноақлий меҳнат йўқсилларимиз.

Мамлакатнинг хўжайини бўлмиш ишчилар синфига шўро ҳукуматининг ғамхўрлиги туфайли икковимиз ҳам шунақа маош олар эдикки, найранг ишлатмасак, фирибгарлик қилмасак, кунимизни кўролмай, рихлатга сафар қилиб қолардик. Шунинг учун Коля чет ишларни кўп қиларди, яъни план учун эмас, ўзи учун ишларди. Мен ҳам соч-соқол олишдан тушадиган пулнинг бир қисмини киссага урардим. Фақат битта фарқимиз бор эди — мен киссадаги пулнинг ҳаммасини уйга элтиб, хотиннинг қўлига берардим, Коля эса сирли словян феълига эга эмасми — топганининг ҳаммасини ичиб тугатарди.

Унинг мендан фарқ қиладиган яна баъзи сифатлари бўларди. Коля — КПСС аъзоси, у коммунистик партиянинг шонли сафларида. Аъзолик бадалини ундан омбур билан суғуриб олгандай тортиб олишарди, ҳар мажлисда жамоага қарши унсур сифатида қораланарди, лекин партиядан ҳайдаб юборишмас эдилар. Негаки, партия аъзолари ўртасида ишчилар табақаси камайиб кетмасин дейишарди-да! Мен эсам — партиясизман. Урушда мени сочларимдан судраб партияга киргизмоқчи бўлишган — у пайтларда шунақаси расм бўлган эди: ҳар бир солдат билан офицер жангга кириш олдидан «агар ҳалок бўлсам, мени коммунист деб ҳисоблашингларни сўрайман» деган мазмунда ариза ёзарди. Мен қандай қилиб бунга чап бериб қолганман — ўзим ҳайронман. Кейинчалик эса ҳатто мен ўзим жуда хоҳлаб қолганимда ҳам партияга киришим амри маҳол эди — миллатим яҳудий эканлиги халақит берарди.

Бир-биримиздан фарқимиз шунда эди. Қолган ҳамма нарсада эса бир-биримизга жуда ўхшар эдик. Шунинг учун Коля Мухин мени деса жонини беришга тайёр эди. Мен ҳам, гарчи хотинимга маъқул бўлмасида, Коляни қўлимдан келганча яхши кўрардим.

Дўстим Коля Мухин ҳақида сизда тўла тасаввур ҳосил бўлмоғи учун мен бир воқеани гапириб берай — шунда унинг чиндан ҳам зўр йигит бўлганига, оғамиз — улуг рус халқининг шону шавкати ва ғурури эканига ўзингиз тан берасиз.

Яхшилаб отиб олган пайтларида, баъзан эса оқ қоринга бош оғриғига Коля хотини Клаванинг қулоғи тагида шавла қайнатишни яхши кўрарди. Мабодо омади чопиб, шапалоғими, муштими мўлжалга аниқ тегса, унинг қовоқлари теварагини кўкартириб қўяверарди

ҳам. Бу ишини у ҳаммадан биқиниб, ўз хонасига кириб олиб эмас, кўнчиликнинг кўз ўнгида — ҳамма овқат пиширадиган жойда қиларди. Кунлардан бирида қўшнилари ортиқ чидаёлмадилар — Клавага жуда ҳам раҳмлари келиб кетди — югуриб бориб, милицияни чақириб келишди. Милиционер ошхонада полда ялпайиб ётган Клавани кўриб, таҳдид билан Колянинг олдига келди. Қўшнилари ҳамма эшиклардан бошларини чиқариб, текин томоша иштиёқда тамшаниб туришарди: ҳа, балли, азамат! Ана энди оёғинг асфаласофилиндан келадиган бўлди — бошинг турмадан чиқмайди.

Коля эса қўрқиш у ёқда турсин, пинагини бузгани йўқ. Дарров жиддий тортиб қолди. Милиционерни қўлтиғидан олиб, газ плитасининг ёнига олиб борди-да, қайнаб турган кастрюлканинг қопқоғини кўтарди.

— Ҳидла-чи! — деди. — Менга нима едираётганини кўриб қўй.

Милиционер ҳидлаб кўрди — кўнгли айниб ўқчиди.

— Бу иш учун, — деди у, — ўлдирса ҳам кам. Тўғри қиласан, ўртоқ.

Ана шунақа менинг энг яхши дўстим Коля Мухин. Шу инсон мени сионизм йўлига солиб юборди — кейин менинг ҳаётимда нималар рўй берган бўлса, ҳаммасида унинг ҳам хизмати бор.

Колянинг ҳам транзисторли приёмниги бор эди. Албатта, японники эмас. Ўзимизники, шўровий. «Спидола». Коля қўли гул йигит эмасми — приёмникка қисқа диапозондаги ўн олти ва ўн уч метрли тўлқинларни ўрнатиб олди. У ҳушёр пайтларида рус тилида бериладиган хорижий радиоэшиттиришларни тинглашни жуда ҳам яхши кўрарди. Мендан фарқ қилароқ, у приёмникнинг овозини баландлатиб эшитарди. Албатта, юпқа девор ортидаги қўшнилари ҳам ҳаммасини бемалол эшитишарди. Лекин ҳеч ким унинг устидан чақув қилгани йўқ. Биринчидан, билишар эдики, бу безорилик эмас, сиёсий жипоят, аксилинқилоб, бунинг учун Коляни Сибирга жўнатишлари ҳеч гап эмас. Шундоқ бўлса, албатта, аввалига Клавага анча енгил бўлади, лекин кейин хушини йиғиб олганидан сўнг фурсат ўтган бўлади. Сиқилиб адои тамом бўлади. Аёл шўрликка ачинади, киши. Иккинчидан, ҳамма Колянинг мушти залварли эканини, ит феъли борлигини биларди ва унинг ўч олишидан кўрқарди.

Гуноҳдан узоқроқ бўлай деб транзисторимни сотиб юборгандан кейин ҳам хорижий радио тўлқинлар хо-

намни тарк этгани йўқ, балки заҳарли аксилшўровий тарғибот бор бўйи билан хонамда қуюндай жўш уришда давом этди. Бизнинг каттакон коммунал квартирамизнинг деворлари ортида қўшниларнинг гап-сўзлари босилиб, кроватларнинг ғижир-ғижир тиниши билан, йўлакда чигирткалар тунгги қўшиғини бошлаши ҳамон, совет станцияларининг тиш докторининг бор машинасига ўхшаш юракларни орзиқтирувчи зинғиллаши ва шовқин-сурони бошланарди. Демак, Коля Мухин «Синдола»сини ишга солипти, бўғувчи станцияларнинг говуруғуви орасидан ўзига керакли тўлқинни қидиряпти. Кейин «Би-Би-Си»нинг майин оҳангдор садолари янграйди. Сўнгра аёл кишининг тиниқ овози ўн иккита хонанинг қирқ кишилик аҳлига чин юракдан маълум қилади:

— Лондондан гапиряпмиз!

Ёш эркак кишининг овози эшитилади:

— Сиз «Озодлик» радиостанциясининг эшиттиришларини тинглаяпсиз.

Ёхуд ҳеч қандай яҳудийча оҳангсиз садо эшитилади:

— Қуддуси шарифдан гапиряпмиз. «Исроил овози» радиостанцияси.

Ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсан. Сирасини айтганда, одамзодга қулоқ эшитиш учун берилган-ку. Шу бонис хотиним икковимиз кўрпага ўралиб олган кўйи, ундан тумшугимизни чиқариб, юрагимизнинг гурс-гурс уришини тинглаймиз ва Коля Мухиннинг хонасидан келаётган Исроил дикторининг овозига қулоқ соламиз.

Коля кейинги пайтларда жаҳоннинг барча станцияларидан Исроилникини афзал кўрадиган бўлиб қолганди. Бунинг учун жиддий асослари бор эди. У ердан шўро яҳудийларининг ҳаддан ташқари ошкора ёзилган юрак дардларининг тўла матнини ўқишарди. Бу мактублар яширин тарзда, цензурасиз Ғарбга олиб ўтилган бўлиб, уларда яҳудийларининг СССРдан Исроилга кетишларига ёрдам беришга хитоблар бор эди. Ана ўшанда мен биринчи марта «тарихий ватан» деган иборани эшитдим ва ақлимда чамалаб кўриб, ҳақиқатан ҳам шундай деган тўхтама келдим. Ҳақиқатан ҳам, ҳамма яҳудийлар, тўғрироғи, бизнинг олис авлод-аждодаларимиз Яқин Шарқдаги ўша жойлардан чиққан. Шуниси ҳам мутлақо тўғрики, биз икки минг йилдан бери бутун жаҳон бўйлаб дарбадар кезамиз ва бизни ҳеч қаерда яхши кўришмайди. Бунга бир нарса деб эътироз билдириш қийин эди. Эътироз қиладиган одамнинг ўзи йўқ эди. Хотиним

икковимиз кўрпага ўралган кўйи эшитамиз-у, муҳокама қилмаймиз, фикр алмашмаймиз. Фақат бир-биримизга маънодор қараб қўя қоламиз, холос, баъзи бир авж пардаларида эса дамимиз ичимизга тушиб кетади.

Бунақа мактубларнинг ҳар бир мисраси учун шўро тартибларига кўра уч йилдан ўн беш йилгача берилди. Одамни ларзага соладиган энг ажойиб томони шунда эдики, ана шу хабарга қарамай, мактубларни ёзган одамлар номларини яшириш у ёқда турсин, исм-шарифларини тўла келтиришарди. Ҳатто уларни қамаш осон бўлсин учун адресларини ҳам очиқ ёзишарди.

Мен бунга ишона олмадим. Хотиним ҳам ишонмади. Гарчи икковимиз фикр алмашмаган бўлсак-да, ишаноладик.

Гулдур-гушимизни Коля Мухин бузди. Бир кун биз у билан хиёбонда ўтган-кетган аёлларни кўз остига олиб ўтирдик. Албатта, агар бирор жойдан уч-тўртта танга ишлаб олиш имкониятлари йўқ бўлган кезларда биз Коля икковимиз, хотинларсиз шу тарзда дам олишни яхши кўрдик. Бундай чоғларда тўйиб эркакчасига гаплашиб, гидиримизни ёзардик.

Коля анави мактублар ҳақида биринчи бўлиб гап бошлади:

— Сенга айтадиган гапим шу, Аркадий! Мен бу гапларнинг биронтасига ишонмайман. Ҳаммаси ёлғон. Тарғибот! Ахир, ўзинг яҳудийча ақлинг билан ўйлаб кўр; Совет Иттифоқида ўсиб-улғайган бўлса, қайси аҳмоқ бунақа бемаъни ишни қилади? Яна адресини айтиб беради. Бемалол келаверинг, тўшақда ётган жойимда мени қўлга олақолинг деб-а? Исроилдагилар овсарми дейман-да? Бемаъни нарсаларни тўқиб, эфирга тўқиб солишади. Бизни аҳмоқ деб ўйлашади, шекилли. Нима десак, ҳаммасига ишонишади дейишса керак. Йўқ, биродарлар. Биз ҳам пихини ёрганлардан. Аҳмоқона гапларга лаққа тушавермаймиз. Буни мен партия аъзоси сифатида сенга — партиясизга айтяпман. Тушундингми?

Шундай деб, ҳатто газабидан кулиб юборди.

— Кўрқув ўриснинг қон-қонига сингиб кетган, Аркадий. Бир аср ҳам уриниб уни бундан халос этолмайсан. Бошлиқларнинг ижозатсиз бир қадам ҳам қўя олмаймиз. Буни бутунлай унутиб юборганмиз. Яҳудийларни-ку, қўяверасан. Сизлар, умуман, тумшуқларнингни чиқаришга қўрқасизлар.

Қани, сенинг мендан нима фарқинг бор? Бурнинг

узунроғ-у, мендан камроқ ичасан. Шу, холосми? Бошқа ҳамма жиҳатдан бир тоифаданмиз — шўровий. Бизни қанча кўп тепишса, тепган этикни шунча ҳузурлашиб ялаймиз.

Йўқ, мен бу мактубу хитобларга ишонмайман. Буларнинг бари овсарларга аталган. Улар айтган истаган адресни бориб текшириб кўр, ёлгон очилади-қолади. Мени айтди деявер — фамилиялар ҳам ўйлаб топилган, бунақа адреслар ҳам йўқ.

Мен унинг гапларини тўла маъқулладим. Икковимиз туриб, ичгани йўл олдик. Мен ўзимга пиво олдим. Коля пивога қўшиб юз эллик грамм оқидан ҳам олди. Москва ароғидан. Коля уларни аралаштириб, кам-кам хўплаб-хўплаб ичди. Қайноқ чойдай. Газаксиз.

Коляга бу чикора! Бир кун у ҳамма маошини ичиб қўйипти. Кейин Клавага қасам ичиб, ҳатто байрамда ҳам ичмасликка сўз берди. Клава кетидан изма-из юриб, ундан кўзини олмади. Қўшнилар ҳам пойлаб юришди. Лекин Коля, барибир, уларга панд берди.

Кечқурун умумий ошхонамизга кирдим. Қарасам, Коля қафасга тушган қуёндай мулойимгина, ювошгина ўтириб, тарелкада овқат ичиб ўтирипти. Клава хурсанд, плитанинг теварагида гирди капалак. Ҳатто ниманидир минғирлаб ҳиргойи қияпти.

Коля бўлса, тарелкага нон тўғраб, паққос туширяпти. Қўшнилар ошхонага кириб-чиқиб туришипти. Коляга далда бериб, бош ирғаб қўйишади. Лафзи бор йиғит-да!

Мен Коляга яқинроқ бордим. Борш деган нарсанинг ҳиди ҳам йўқ. Спиртнинг ҳиди келяпти. Коля менга муғомбирлик билан кўз қисиб қўйди. Кўзларига қарасам, аллақачон тайёр бўлиб қолипти. Шу жойга келганида, Клава ҳам билиб қолди.

Коля ҳаммани лақиллатипти. Киши билмас тарелкага ароқни қуйипти-ю, унга нон тўғраб, қошиқда шўрвадай ичаверибди. Кекирмайди ҳам, нафасини ростламайди ҳам. Худди товуқ шўрвадай бемалол ичиб ўтирипти. Тасаввур қиласизми — бунақа ичмоқ учун қанақа томоқ керак-а?!

Коля душман тарғиботига ўжарлик билан ишонмасликда давом этар ва худди шу ўжарлик билан газеталарда ёзишадигандек, оғули ва ёлгончи «Исроил овози»ни эшитишда давом этарди.

Ниҳоят, унинг тоқати тоқ бўлди.

— Менга қара, Аркадий, — деб шивирлади у менга бир кун икковимиз холи бир хиёбонда сайр қилиб юрар

эканмиз. — Бир иш қилмаймизми? Мен кеча бир мактубни эшитдим. Шунақа даҳшатки, қўяверасан. Қўл қўйганларнинг ҳаммаси москваликлар. Мен атайин бир адресни эслаб қолдим. Шу ўртада, Биринчи Мешчанскда. Бенцион Самойлович Патлах деган экан. Кел, бориб кўрайлик. Шу азаматга бир меҳмон бўлайлик. А? Нима йўқотамиз? Қайтага бу адресда Бенцион Патлах деган одам йўқ эканига узил-кесил ишонч ҳосил қиламиз. Биринчи Мешчанск кўчасида бунақа рақамли уйнинг ўзи бўлмаган. Квартирани-ку ҳеч ким эшитган эмас. Борми-йўқми деб ҳадеб фол боқаверамизми?! Борайлик — мен бу радиони иккинчи қулоғимга яқин келтирмайман.

Бордик. Чиндан ҳам яқин экан. «Хов» десанг эшитилди. Рост-да! Бекордан-бекорга хуноб бўлишнинг нима ҳожати бор? Бир ҳамла билан ҳамма шубҳалардан қутиламиз.

Биринчи Мешчанскдан боряпмиз. Шунчаки, номигагина уйларнинг рақамига қараймиз. Юз фоизга ишончимиз комилки, бу кўчада унақа рақамли уй йўқ. Бирдан қарасак... Мана ўша рақам! Уч қаватли уй экан. Кватира ҳам бор экан. Биринчи қаватда. Эшигига тахтача қоқиб қўйилпти: Б. С. Патлах.

Қочиб қолишимизга сал қолди. Коля тўхтатиб қолди-да...

— Шошма, Аркаша. Патлах Бенцион Самойлович деганлари қанақа одам эканини кўрмоғим шарт. Албатта. Орамизда шунақа довюрак довдирлар яшашига сира ишона олмайман. Биласанми, миям бўтқага ўхшаб аралаш-қуралаш бўлиб кетди-ёв. Уни кўрмасам — ичиб ўлиб қолишим мумкин. Агар борди-ю, бу гапларнинг ҳаммаси ҳақиқат бўлиб чиқса, бунинг учун ҳам ичмоқ керак. Сенинг халқинг учун, Аркаша. Довюрак халқинг учун. Ҳам улуғ халқинг учун.

Эшик олдида бир оз депсиниб туриб, нафасимизни ростлаб олдик-да, қўнғироқ тугмасини босдик. Худди қўнғироғимизни кутиб тургандек, эшикни дарров очишди. Остонада сочлари оппоқ кампир турарди. Бурнини кўрган одамда унинг қайси миллатга мансублиги масаласида зигирдек ҳам шубҳа қолмасди.

— Бения, — деди у заиф овозда. — Сенга келишилпти.

Ичкаридан қадам товушлари эшитилди, аммо кампир Бенини кутиб ўтирмай, курктовуқ итга хурпайгандай бизга ўшқирди.

— Олинглар! Эзинглар! Тирноғини тагига игна тик-
қинглар! Ҳаммаи бўғиб ўлдиролмайсиз. Бизнинг сон-
саноғимиз йўқ.

Кампир Колянинг пучуқ бурунли башарасига қараб,
бу сўзларни овозини кўтармай, босиқ оҳангда айтарди.
Колянинг орқасида турганим учун кампир мени пайқа-
мади ҳам.

— Тинчлан, ойи, — деди уни орқасидан келиб қуч-
ган озғин яҳудий. У анча ёш кўринар, лекин Ленинга
ўхшаган кал эди. — Хуноб бўлаверма. Бунни кўриб улар
хурсанд бўлишмасин.

У ҳам худди онаси каби биз уни қамоққа олиб кетиш
учун келганимизга сира шубҳаланмасди. У мутлақо
қўрқаётгани йўқ. Фақат бир оз ранги оқарди, холос.

— Ойи, ички кийимларим солинган халтани бер. Мен
ҳаммасини тайёрлаб қўйганман, — деди у ва онасининг
пешонасидан ўпди.

Биз Коля икковимиз нақд полга ёпишиб қолдик.
Чулки биз чинлигига сира ишонгимиз келмаган манза-
рани кўрган эдик. Биз қаҳрамонни кўриб тургандик.
Тирик қаҳрамонни, ўйлаб тўқилган эмас. Шўро ҳуку-
матидан қўрқмайдиган шўро одами! Тағинам турган
жойимизда юрагимиз ёрилмади!

Биринчи бўлиб Коля Мухиннинг ҳуши жойига келди.

— Патлах! Вой зангар-ей! — деди у тўлқинланиб.
Шундай деб Ленинга ўхшаган кал Патлахни бесўнақай
қўллари билан қучоқлаб олди. — Қани, бир ўпайчи сени.
Вой Бенцион Самойлович-ей! Вой, жуҳуд башарангдан
ўргилай сенинг! Бутун ичимни ағдар-тўнтар қилиб юбор-
динг-ку! Бугундан бошлаб, янгича бошлаганим бўлсин.

— Ўзи ким бўласизлар, сизлар? — деди уй эгаси
ҳанг-манг бўлиб.

— Аркаша! — деди менга Мухин гап нимадалигини
фаҳмлаб. У ҳали ҳам Патлахни қучоғидан қўйиб юбор-
гани йўқ эди. — У бизни хит деб ўйлапти. Вой, овсар-
ей! Тушир иштонингни, Аркаша. Биз яҳудий эканимизни
кўрсатиб қўй.

Тил топишиб кетдик. Патлахнинг онаси кейин бизни
мурабболик чой билан сийлади, хўжайин эса ўзи ишла-
ган расмларни кўрсатди. У рассом экан. Тап олин-
маган экан. СССРда уларни шаклбозлар деб аташади.
Яна уларни абстракционист дейишади.

Ростини айтадиган бўлсам, мен бу гапларни тушун-
майман. Расм деган нарсада ҳамма нарса аниқ ва ту-
шунарли бўлса. От—от бўлса. Трактор аэроплан бўлма-

са. Шунақаларини ёқтираман. Мана бунақа алмойи-
алжойи нарсалар, менмча, калтафаҳмларга мўлжал-
ланган.

Колянинг диди меникидан кўп ҳам фарқ қилмайди.
Биз уй эгасининг кўнгли учун мойбўёқ билан чизилган
бир нечта расмин кўздан кечирдик. Ҳаммаси дўлма ба-
лиққа ўхшайди. Тириги, лекин ичига бир нарсалар ти-
қилган, сув ичида думини ликонглатиб сузиб боради.
Думи ҳам дум эмас, бир боғ кашинч. Кейин балиқнинг
устихони. Гўшти кемирилган суяк.

— Яҳудий оҳанглари, — деб сиполик билан изоҳ
берди рассом.

Буларнинг ҳаммасини беғалва томоша қилдик. Ке-
йин анча вақтгача рассомнинг гапларини тинглаб ўтир-
дик. У бамисоли булбулигўё бўлиб, хаёлида орзу қил-
ган юртини таърифлади. Шунақа манзараларни чиздики,
баайин илмий фантастика дейсиз. Биз Коля билан ёш
болалардек оғзимиз очилиб қолди.

Рассом эса борган сари жазавага тушиб борарди.
Кўзлари чақнайди. Лаблари кўпикланган. Ҳақиқий сно-
нист. Оташин курашчи.

Кўчага чиққанимизда қоронғи бўлиб қолган эди.
Бошимиз гувиллайди, юрагимиз ўйнайди. Шу оқшом
снонизмнинг ширин оғуси бутун вужудимни чулғаб олди.
Менгила эмас, Коля ҳам шу аҳволга тушди.

Бу воқеани ювиш учун йўлни ичкиликхонага бурдик.
Ювганда ҳам шунақа ювибмизки, кейин уйимизни зўрға
топиб борибмиз. Шу пайтга қадар Колянинг мени ҳи-
собламаганда яҳудийларга унча ҳуши йўқ эди. Аммо
шу воқеадан кейин ҳурмати жуда ошиб кетди.

Томошанинг каттаси бизнинг квартирада, ҳамма он-
қат қиладиган жойда бўлди. Мени йиқилиб тушмасин
деб Коля деворга суяб қўйди. ўзи хонама-хона юриб,
қўшниларни чақирди. Одамлар аллақачон ухлашга ки-
ришган — ҳаммаси ишлайдиган одамлар-да. Коля улар-
ни ётган жойидан турғазиб чиқди.

Биринчи бўлиб ўзининг хотинини — сочлари тўзиб
кетган, ич кўйлактаги Клавани етаклаб келди. Менинг
оёқларим томон уни эгилтириб, пўписса қилди:

— Тиз чўк, аблаҳ!

Клава нима қилишини билмай ҳайрон.

— Унинг олдида тиз чўк деяпман! Қадам изларини
ўп!

Иккинчиси фаррош аёл Сўкилдеева эди.

— Тиз чўк, татарвачча! — деб буюрди Коля. — Дошишманд халқнинг ҳурматини бажо келтир.

Нафақахўр Бабченкони оёқларим остига шунақа улоқтирдик, шўрликнинг суякларини қисирлаб кетди.

— Бегуноҳ миллатнинг қонини тўкканинг учун тавба қил, хохол! Отахон Махно учун! Петлюра учун! Эгил, қанжиқ! Бўғиб ташлайман!

Кейин бирга яшайдиган ўрисларга навбат келди. Уларга Коля бараварига «Яҳудий халқига шон-шарафлар!» деб қичқирини буюрди.

— Бир, икки, уч! — деб буйруқ берди Коля. — Бошла!

Шундоқ деди-ю, дами ичига тушиб кетди. Кайфи тарқаб кетди, мияси равшан тортиди.

— Бўпти, — деди у бўшашиб. — Бас қилинглар. Қани, жўпаларинг ин-инингга. Ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолсин.

Яна сиз «бу қандоқ бошланган эди?» деб сўрайсиз-а! Шундоқ бошланувди. Тўхташга ҳол қолмаган эди.

Кейин мен рассомнинг олдига бориб турадиган бўлиб қолдим. Унинг гапларини эшитгим келарди. Баъзида Коля билан бирга борар эдик. Хўб мириқиб эшитардик — эшитиб тўймас эдик. Кейин у виза олиб, кетиб қолди. Қаёққа деб ўйлайсиз? Исроилгами? Жиндай адашдингиз, азизим! У Венадан нарига ўтмади. Австрияда қолиб кетди. Ошиғи олчи, дейишади. Унинг дўлмали балиғи немислар ўртасида талаш эмиш. Немислар узрини шунақа билдирар эмишми-ей?

«Не, бунини қаранг-а! — дейишингиз мумкин. Шундай оташини яҳудийпараст-а! Бошқаларни даъват қилиб, ўзи бир чеккага ғойиб бўлдимми? Иссиқ жойини топиб олиб, қолиб кетдимми?» Агар сиз мени ҳозир ўша рассомни хоин ва виждонсиз одам сифатида сўкиб, қоралай бошлайди деб ўйласангиз, қаттиқ хато қиласиз. Мен бошимдан ўтган шунча кўргуликлардан кейин ана шу Бенцион Самойлович Патлахни жуда қаттиқ ҳурмат қила бошладим. Тушундимки, у ичимиздаги энг доно одам бўлган экан. Бизнинг ҳаммамизни бир тараф қилганда ҳам унинг маңтиғи ўткирроқ экан. У чиндан ҳам Исроилни жон-дилидан яхши кўрарди ва у ердан рус тилида берилган радиоэшиттиришларнинг ҳаммасини эртадан кечгача битта қўймай эшитарди. У баайни будильник соатининг ўзи бўлиб қолганди. Суҳбатлашиб ўтирардида, суҳбат қизиб авжига чиққанда бирдан индамай қолар, кейин соатига қараб, радионинг қулоғини бурарди.

Унинг мяси «Исроил овози»га созланиб қолганди. Адашса, бир секундга адашарди, холос. У радионинг қулоғини бураши биланоқ, ҳеч қандай танаффуссиз Қуддуси шарифнинг овози янграрди.

Бир куни мен ункида меҳмонда ўтиргандим — шунда унинг хафсаласи пир бўлганини кўриб эдим. Меҳмонда ўтирганлар анча-мунча эди. Албаттаки, ҳаммаси яҳудийлар. Ола-говур, тўғ-тўполон.

— Жим! — деб овозини кўтарди у. — Қуддуси шарифни эшитамиз.

Ҳамма жим бўлди. У транзисторининг қулоғини буради. Аммо у ҳам жим-жит эди. Фақат енгилгина шитир-шитир эшитиларди. Рассом соатга қараб, дудмалланиб сўради:

— Наҳотки менинг соатим нотўғри бўлса?

Йўқ, унинг соати тўғри эди. Бошқа соатлар билан солиштириб кўришди. Вақтни аниқ кўрсатмоқда.

Аммо Исроил тўлқинида шитир-шитир давом этмоқда.

Рассом мурватни айлантириб, «Би-Би-Си»ни тутди — у ерда Лондоннинг садолари бор бўйича жараангламоқда. Рассом «Америка овози»га ўтди — у ерда садолар занфлашиб, диктор гапини бошлаб юборганди.

Рассомнинг авзойи бузилди, ранги ўчди, яна Қуддуси шарифга қайтди. Ҳамон жимлик.

Шу аҳвол икки ярим минут давом этди. Соатга қараб турибмиз. Кейин Исроил садолари эшитилди. Улардан сўнг аёл киши ҳар донмдагидек эълон қилди:

— Қуддуси шарифдан гапирамиз! «Исроил овози» радиостанцияси!

Аммо кечикилгани учун бир оғиз уэр айтилмади.

Рассом радиони ўчирди, Ленинникига ўхшаган кал бошини қуйи солди-да, бир қанча вақт шу алфозда ўтириб қолдик. Ниҳоят, биз кетиш тараддудига тушиб, ғимирлашдик.

Рассом бошини кўтариб бизга қаради. Аммо бу нигоҳ унки эмас эди. Кўзларидаги ўт сўнипти.

— Тамом, — деди у. — Хорижга эшиттирувчи давлат радиостанциясики, майли техник сабаблар билан бўлсин, эшиттиришни икки ярим минутга кечиктириб бошлаши мумкин экан ва бунинг учун уэр сўрамас экан, бунақа мамлакат мамлакат эмас, бозордан баттар. Бунақа мамлакат боришга арзимаиди.

Шунақа деб бормади.

У Москвадаги энг ўткир нигоҳли яҳудий эди. У ке-

лажакни олдиндан кўриш иқтидорига эга эди. Бекорга Лениникига ўхшаган кали бор эди, дейсизми?

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Коля Мухин, албатта, менда соч олдирадди. Албатта, ўзингиздан қолар гап йўқ, текинга. Шундай қадрдон ошнамдан лоақал бир тийин олганимдан кўра қўлим акашак бўлиб қолишини афзал билардим. Мабодо сиз мени шунақа иш қилишга қодир деб ҳисобласангиз, буниинг бонси, мени мутлақо билмаганингизда.

Унинг текинга соч олдиргани — нима десак бўларкин, — ҳали холва. Коля унинг сочини менинг хонамда олишга тиш-тирноги билан қарши эди. Чунки шундоқ қилсак, Колянинг сочларини унинг хотини эмас, менинг хотиним супуриб олади. Буни эса Коля ўзи учун ҳақорат деб биларди. Бу унинг пролетарча ғурурига қаттиқ тегар эмиш.

Коля сочини олдиргани менинг сартарошхонамга келарди. Бизнинг ишхона эса, — мен сизга айтсам, сира ҳам Коля Мухинга ўхшаган одамларга аталган эмас. Яъни водопроводчи-чилангарларга. Мен Москвадаги энг ҳашаматли меҳмонхоналардан бирида ишлайман. Ҳамма ёқ мраммар, бронза. Оғирлиги бир тонна келадиган биллур қандиллар. Сартарошхонамиз жойлашган холлдаги гранит устунлар орасида катта одамнинг адашиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Меҳмонхона эмас, черков, ибодатхона. Нимасини гапирдим — люкс-да! Ўзингиздан қолар гап йўқ, бунақа жапнатда атоқли ажнабийлар, совет генераллари, дунёнинг ҳар тарафидан келган дипломатлар истиқомат қилишади. Аҳён-аҳёнда Кавказдан келган одамлар ҳам учраб қолади. Улар пулни ўнгу сўлига қарамай совуради, бизнинг меҳмонхонада истаган вақтда истаган хонани олишлари мумкин, чунки пулни кассага эмас, маъмуриятнинг қўлига тўлайди. Акс ҳолда, уларни остонага яқин йўлатишмасди. Пулинг бўлмаса, думинга ғалвир боғлаб нима қиласан! Шаҳотки, — дейсизми. Совет паспорти билан-а? Буниинг устига, синалмаган оддий одам бўлса! Ҳа, шунақа. Унинг кўриниши оддий, холос. Аслини сурниртсангиз, олтин одам. Бунақа Кавказ одами мўмайгина пул узатади, вассалом, ажнабий одамни тўғри келган бирор жойга ўтказишади. Останкиногами, бошқасангами? Унга, Кавказ одамига эса оқ рояли билан ярим люкс хонани беришади.

У роял чалмайди. У бошқа шухратга эга. У Кавказ-

дан Москвага лавра баргларини келтириб туради. Тушунарлими? Миллионлаб даромад кўради. Унинг бир кунда топганини мен беш йилда тополмайман. Святослав Пихтер билан Давид Ойстрах ҳам тополмайди.

Бизнинг мижозимиз ана шунақа. Мен кавказликларни айтаётганим йўқ — улар бир фонзгина холос. Мен хорижлик туристларни, генераллар ва дипломатларни айта-япман. Улар менинг ўриндигим бўшашини кутиб навбатда ўтиришар экан, бу ерда энг олий даражада бирон халқаро конгресс бўляпти деб ўйлаш мумкин. Фраклар, орденлар, аксельбантлар. Аёллар ақл бовар қилмайдиган мўйналарда, ҳамма ёғи бриллиант. Теварак-атроф биллур қандиллардан чароғон, мрамор деворлар кўзни олиб товланади, оёғингиз юмшоқ гиламларга ботиб кетади. Уларнинг бари уивону мансабларига қарамай, мен ўриндиққа таклиф қилгунча кутиб ўтиришади. Французларга сільвупли, америкаликларга плиз, ўзимизникиларга марҳамат қилсинлар ўртоқ генерал деб муомала қиламан.

Ёлғиз Коля Мухингина навбатни тан олмайди. У бутун уст-боши қорамой, занг юқи ҳолида, йиртиқ пахталикда, ҳар хил темир-терсак асбоб-ускуналар солинган брезент халтаси билан кириб келади-да, фракли ва мундирли мижозлар орасидан ўтиб, шалоп этиб бир ўриндиққа ўтириб олади-да, худди ўрмонда юргандек баланд овоз билан:

— Кети ким, мен сиздан кейинман! — деб қўйганига ўласизми?

Бу гапни шунчаки, помига айтади. Аммо менинг ўриндигим бўшаши ҳамона у мен томон ташланади, йўлига ким тўғаноқ бўлса, тирсаги билан туртиб, четга суриб қўяди.

Коля бизнинг мижозларни ўлгудай хижолатга солади-да. Яна бу ишни ҳузурланиб қилади. Нечук энди ишчи-деҳқон давлатида ишчи одамни навбатсиз ўтказиб юборишмас эканлар?! Ҳокимият кимники? Ишчиники! Ҳамма иззат-икром кимга аталган? Ишчига! Шундоқ бўлгандан кейин сурилгин-да, гегемонга, яъни пролетариатга йўл бер!

Коля Мухин гўл ва анойи кўрингани билан муғом-бирликда юзта арманни ёнига яҳудийни ҳам қўшиб йўлда қолдиради. У бор ҳақиқатни билади, лекин ўзини ҳеч нарса билмаганга солиб юради. Ишчилар ҳокимияти деб ўзинглар айюҳаннос соласизлар-ку! Шундоқ бўлгандан кейин, ўзинглар пиширган ошни ўзинглар ичинглар-да!

Сизлар мени, яъни пролетар одамни мамлакатнинг эгаси дейсизлар. Мана, ўша эгасини кўриб қўйинглар. Шунанга, деб хумордан чиқади.

Мен ичимда бўлса ҳамки, унинг қилмишидан хурсанд бўламан, бошлаб уларнинг таъзирини берди деб ўйлайман, ammo айни чоқда унинг кирдикорлари учун менинг думимни тугиб юборишмаса деб хавотир оламан. Коля — ўрис, КПСС аъзоси. Ҳушёрхона билан қутилади-кетади. Унинг афзалликлари менда йўқ. Паттамни қўлимга тутқазинишади — тамом-вассалом, кунимни кўравераман.

Хорижда жуда кўп одам ўрис ҳақида фикр юритишни яхши кўради. Китоблар ёзишади, телевизорларда узундан-узоқ баҳслашади, бунинг учун маош олишади. Ўрис — сирли жумбоқ, унинг қанақалигини билиб бўлмайди, славян қалбининг хуфя жойлари кўп дейишади. Ҳали шошмай турнинглар, биродарлар, ўрис халқи уйғонсин, ўзининг гапини ўшанда айтади бу халқ!

Буларнинг ҳаммасини кўриб кулгим қистайди. Ё булар қип-қизил аҳмоқ дейман, ё бир бурда понсиз қолмаслик учун ўзини шу кўйга солиб юради. Мен бу тўғридаги олимоңа китобларни ўқиган эмасман ва ўқимайман ҳам. Мен Коля Мухин билан бир квартирада ўн беш йил яшадим. У билан бирга ичган ароқларимни ҳисобласа, билмадим, неча челақ бўларкин. Шунинг учун ҳамма китобларни улоқтирингу менга қулоқ солинг. Мен сизга бир миждимнинг тили билан айтсам, отлик одамнинг сувратини чиғиб бераман. У рус халқининг типик вакили бўлади. У ёғига ўзингиз хулоса чиқариб олаверасиз.

Гапини шўро ҳокимиятидан бошлайлик. Рус халқини ҳоят масаланинг тагига етди, энди у шўро ҳукуматининг онасини Учқўргондан кўрсатиб қўяди.

Коля Мухин шўро ҳукуматига қўл кўтармайди. Буни орзу ҳам қила кўрманг. Унинг нархи бозор кунини қанча бўлишини Коля яхши билади. Очигини айтганда, Коля уни жуда ёмон кўради ва ичиб олган пайтларида чангитиб сўкиб қолади. Лекин шуларнинг ҳаммасига қарамай, ўрни келиб қолганда, шўро ҳукуматини худди ўзиникидай пеш қилади ва ҳатто мен ишчи одамман, яъни мамлакатнинг эгасиман деб гердаийб ҳам қўяди.

У юз йилдан бери алоҳида квартира кутиб навбатда туради, лекин уни бошқалар илиб кетаверади. Ё зари билан, ё зўри билан. У бўлса «ишчиман, хотиним ҳам ишчи» деганича қолаверади. Эру хотин ўзларининг маҳрига тушган йиғирма квадрат метрда қариб-чуриб умр

ўтказишга маҳкум. Шунинг учун хорижийлар учун, бу мамлакатнинг ҳақиқий хўжайинлари бўлмиш шўро амалдорлари учун қурилган ҳашаматли қасрга кириб қолса, уларга ўзининг овсар эмаслигини кўрсатиб қўйиш учун майнавозчилик қилишга тушади.

Аммо қани биронта ажнабий унинг ҳузурда унга тушунарли тилда шўро ҳукумати тўғрисида бирон оғиз ёмон гап гапириб кўрсин-чи! Коля шу ернинг ўзида унинг тумшугига туширади. Ҳатто эриниб ўтирмай, тегишли жойга олиб бориб топширади.

Коля Мухин учун, унга тенглош ўрнелар авлоди учун шўро ҳокимияти билан Россия битта тушунча. Майли, у фалон, у нистон, ёлғоннинг уяси, қонга ботган, уч карра малъун, лекин нима бўлганда ҳам, ўзимизники. Шундоқ бўлгач, бизнинг шўровий турмушимизга тумшуқ суқиб юрмаиғ — бунинг сизга дахли йўқ.

Коля виждокли одам. Бировдан қарз олса, албатта, айтган вақтида қайтариб беради. Ҳатто ғирт маст пайтида олган бўлса ҳам, зинҳор эсидан чиқармайди. Ёнида ортиқча пули бўлса, жиндай шама қилсанг бас, икки қўллаб тутати. Улфатлари билан ичишиб қолса, албатта, биринчи бўлиб пулини тўлашга ҳаракат қилади.

Шундоқ бўлса ҳам, Коля учинга чиққан ўғри. Ичишда ниманки қўлига тушиб қолса — болт бўлса, болт, гайка бўлса, гайка, кран, муфта, бутун бошли қувур — ҳаммасини ўмариб кетади ва олиб бориб уч баравар пулга сотади ёки хусусий буюртмачининг уйига ўриштириб бериб, ҳақини чўнтагига уради. Аммо магазинда сотувчи колбасаданми ё бошқа бирор нарсадан унинг юз грамм ҳақини уриб қолсин-чи — кўрадиганини кўради. Коля жанжал кўтариб, ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб юборади: ўғрилар, муттаҳамлар, шўро ҳокимиятини майдалаб ўғирлаб битирдиларинг-ку! Чин юракдан қичқиради, шинкоят дафтарини талаб қилади, қўйиб берса, айрим одамлар шўро кишини деган юксак номга доғ тушираётгани учун уялгандан йиғлаб юбориши ҳам ҳеч гап эмас.

Коля билан дил-дилдан гаплашиб кўрсанг, ҳамма гапга тушунади. Ҳатто керагидан ортиқ тушунади. Мамлакатда аҳвол чатоқлигини, тилда бир хил-у, амалда бутунлай бошқалигини, эркинлик деганининг ҳиди ҳам йўқлигини, ҳолбуки, бутун дунёга жар солиб, энг демократи ўзимиз, энг тараққийпарварин биз, энг пўғори биз деб мақтанишимизни ҳам билади. Коля буларнинг устидан кулиб юради: вой муттаҳамлар-ей, вой ёлғончи-

лар-ей, бир эмас-бир кун ўзларингнинг ёлғонларингдан тойиб йиқилиб, бўйнинглар узилди-ку! Лекин ғазабланмай, ҳатто буларнинг бари қанчалик абжирлик билан амалга оширилаётганига жиндай қойил қолиб кулади. Бизнинг муттаҳамларимиз шунақа устаси фаранг, азаматлар. Лекин бирор бошқа одамни эмас, шахсан Коля Мухиннинг ўзини алдашаётганини ишбатга олмайдн, энсаси қотиб, қўл силтаб қўя қолади.

Коля — адолат тарафдори. Газетада Юнонистонда террор деган гапни ўқиб қолса, ғазаби қўзғайди, кўзи қонга тўлади, грек халқига раҳми келади. Ёки радиодан Америкада негрларга зулм қилишаётганини эшитиб қолса, ранги бўзаради, муштлари қисилади, ҳозирнинг ўзида занжи қардошларини озод қилиш учун жангга ташланишга тайёр бўлади.

Бироқ, мана ўзимизникилар, яъни шўровийлар 1968 йилда анави маҳмадана Дубчек афти ангорн одамга ўхшайдиган социализм қуриш ҳаракатига тушиб қолганда Чехословакияни бир ҳамла билан таъзирини бериб қўйишганди. Прагага минглаб танклар бостириб кирди. Дубчекнинг кетига тепишди. Чехларни тиз чўктиришди.

Эсимда бор — Москвада сал тузукроқ одамки бор, ҳаммаси уятдан бош кўтаролмай қолди. Мен эсам Коля Мухиндан фикрини сўрадим — бизникилар тўғри қилишдим, йўқми? Нима жавоб берди денг? Бу ярамас чехларнинг таъзирини худди шундай қилиб бериш керак эди. Иштаҳаларини қара-я! Эркинликни хоҳлаб қолишипти. Ҳа, нима, — деб сўрадим сиполик билан, — сен озодликка қаршимисан? Йўқ, деб бошини сарак-сарак қилди. Бўлмаса нега чехларни бўралаб сўкяпсан? Мен бу аблаҳларни шунинг учун ёмон кўраманки, бизга қарши тишларини гижирлатиб қолишди. Буларга эркинлик зарур бўлиб қолибди-я! Биз-чи? Биз, нима ўгаймизми? Эркинлик бўлса, ҳаммага бўлсин. Тушундингми? Бўлмайдиган бўлса, ўша шалтағингда ўтиравер, сайраб нима қиласан? Уларнинг таъзирини бериб, жуда тўғри қилишди — бошқаларга ибрат бўладиган бўлди.

Зиёлиларга Колянинг тоқати йўқ. Ўзи менга ўхшаб ўқимай қолган, дипломли одамни кўрса жини қўзиб кетаверади. Айниқса, унинг башарасидан дилозорлиги кўриниб турмаса, башараси унинг боадаб, яхши тарбия кўрганини намоён этиб турса, бу Коля учун буқага қизил мато кўрсатиб, жиғига теккан билан баробар. У зиёлиларнинг қўли қавармагани учун ёмон кўради, улар-

нинг юзи кўп ичиб униқмаганига, пиёнистаники каби бўғриқиб, шишиб турмаганига чидаёлмайди.

Коля унақа тентак, фаросатсиз йигит эмас, Россиянинг бошига тушган ҳамма кулфатларга зиёлилар сабабчи эканини билади. Яна биларки, бу текинхўрлар унинг ҳисобига яшашади, бу ҳам етмагандай, Россияни хорижга сотиб ейиш пайида юришади. Ҳукумат аъзоларини ва партия аппаратини ҳам ёмон кўради, уларда жисмоний меҳнат белгилари аён кўриниб турмагани учун ҳаммасини зиёлилар қаторига қўяди. Шунинг учун мен Америкада ёхуд Исроилда «ҳа энди, кўпи кетиб, ози қолди, ҳадемай рус халқи ўзининг феъли атворини намоён этади-ю, коммунизмдан халос бўлади» деган гапни эшитганимда жоним ҳалқумимга келар ва худди ёнғиндагидек бақиргим келарди:

— Аҳмоқлар! Бефаросатлар! Ҳеч балога ақлларинг етмайди. Ўрис халқи феълу атворини намоён қилишидан худо асрасин. Агар шунақа бўладиган бўлса, чиндан ҳам ҳеч ким омон қолмайди. Бутун курран заминда.

Мабодо Россияда тузум қуласа-ю, мамлакат лоақал бир ҳафта ҳокимиятсиз қолса, шунақа қонли қирғин бошланиб кетиши мумкинки, бунақасини ҳали тарих кўрмаган бўлади. Фуқаролар уруши йилларида ўрис мужиги ҳали худога ишонарди, ўшанда бир дунё бегуноҳ қон тўкилган эди. Ҳозир-чи? Ҳамма даҳрий бўлиб кетганда, бирон нарсани муқаддас деб билмай қўйганида. Замонавий техника билан жангга кирса? Коля Мухин гайка бурайдиган темирни олиб майдонга тушди-ю, бош чаноқларини мажақлашга киришади. Бошқа бирон тентакроқ Коля бўлса, атом ракеталарига етиб боради-да, кайф билан ҳамма тугмачаларни баравар босади. Ана томоша-ю, ана машмаша. Йўқ, қўйинг, хуто кўрсатмасин. Коля Мухинни баррикадаларга даъват этманг, йўқ гаплар билан унинг бошини қотирманг. Ундан кўра ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверсин.

Очиғини айтганда, мен Коляни яхши кўраман. Унинг қалби очиқ; лекин қалби очиқ экан деб, ҳа деб уни оёқ ости қилиш керак эмас. Ахир, Коля боладай гап. Агар бирор одамнинг довураклигини кўрса, шалдошлик билан қилинган ишга гувоҳ бўлса, тўлиб кетиб, йиғлаб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Яҳудийларнинг Исроилга кетиши билан боғлиқ ишлар бошланганда, хориждан мактублар ёзила бошлаганда, Бирлашган Миллатлар Бош Ассамблеясига мурожаат қилинганда шундай бўлганди. Мурожаатда яҳудийларни қўллаб-қувватлаш сўралган

эди. Кимга қарши денг? Совет ҳукуматига қарши. Ҳолбуки, совет ҳукумати нафақат бу Ассамблеясини, балки ундан каттасини ҳам икки пулга олмас эди. Коля эсини йўқотиб қўйди ва унинг кўнглида ҳамма яҳудийларга нисбатан беистисно эҳтиром пайдо бўлди. Энди яҳудийлар унинг назарида энг илгор одамлар эди, ҳар бир яҳудийни у қаҳрамон деб била бошлаганди.

Бир кун кечаси меникига кириб қолди — бутун вужудидан ароқ ҳиди бурқсийди.

— Аркадий, яқинда бир яҳудийнинг уйида кранини тузатган эдим. Хўб зўр одам экан-да! Ҳойнаҳой, Исроилга қараб жуфтакни ростламоқчи кўринасан, — дедим. У бўлса менга қараб, йўқол кўзимдан, ифвогар! — деб бақирса бўладими? Мени уйдан қувиб солди, қилган ишимга пул ҳам бермади. Вой занғар-ей! Мен гижиллашиб ўтирмадим, индамай гойиб бўла қолдим. Ахир, бефаросат эмасман-ку! Тўғри қилади ўша одам. Оғзинга маҳкам экан!

Кейин Ленинградда суд жараёни бошланди. Яҳудийларни суд қилишди. Улар бир самолётни эгаллаб олиб, Исроилга учиб кетмоқчи бўлишган экан. Икки кишини ўлим жазосига ҳукм қилишди. Коля Мухин радиоприёмникка елимдай ёпишиб қолди, Лондонданми. Мюнхенданми ҳар бир сўзни қулоқдан қочирмаслик пайида бўлди. Ҳақиқатда нималар содир бўлаётганини билмоқчи эди.

— Демак, ҳали шунақа одамлар бор экан, Россиядан бутунлай умидни узмаса ҳам бўларкан, — деб хулоса чиқарди у. — Рост улар яҳудий. Лекин эндиликда Россиянинг бутун умиди яҳудийлардан. Словянлардан чиқмагандан кейин на илож? Словянларнинг ўзи ожизлик қилиб қолди.

Коляни узил-кесил тўлқинлантириб юборган нарса шу бўлдики, Ленинграддаги судда Сильва Зальмансон деган аёл, яъни ўн йил қамоққа ҳукм қилинган яҳудий хотин, охириги сўзида қадимги яҳудий тилида ўрис судьяларининг юзига шундай деди:

— Агар сени унутсам, ўнг қўлим акашак бўлсин, Қуддуси шариф!

Буни эшитди-ю Коля йиғлаб юборди ва қўлидаги транзисторини ўчирмаган бўлса-да, лондонлик диктор айтаётган гапларга ортиқ қулоқ солмай қўйди.

Кейин у ҳар бир ўнг келган — ўнг келмаган жойда «агар сени унутсам, ўнг қўлим акашак бўлсин, Қуддуси шариф» дея такрорлаб юрди. «Вой онагинангини сенинг...

Бу халқнинг улуглигини қара-я! Биз — қанжиқлар уларни жуҳуд дөб таҳқирлаб юрамиз-а!» Шундай дер экан, кўзларида ёш ялтиради.

Буларнинг барига Коля Мухин ана шунақа муносабатда бўлди, сабабки у томошабин эди. Яҳудийлар учун эса булар қора кунлар бўлганди. Ленинграддаги суддан кейин, иккита одамни ўлимга ҳукм қилганларидан сўнг фаол сионистлар думларини қисиб қолишди. Уларнинг қовоқ-тумшуги осилиб кетди. Ҳамма юрагини ҳовучлаб қолганди: совет ҳокимияти анойн эмаслигини кўрсатган эди.

Менга ўхшаган оддий бандалар тўғрисида гапирмаёқ қўйса бўлади. Очигини айтганда, мен ур-йиқитлар бўлишини кутган эдим. Троллейбусда бир бадмаст одам тап тортмай менинг юзимга туфлади — тупуги тўғри бурнимга келиб тушди. Қани энди, бирорта одам ёнимни олса. Аксича, кўпчилик овозини барала қўйиб, бунни маъқуллашганини билдиришди. Коля Мухин бирга бўлгандаку, икковимиз бутун троллейбусни дабдала қилиб ташлардик. Шу гавдам билан бир ўзимнинг қўлимдан нима ҳам келарди?

Ленинград судидан аввал сионизм дардига қаттиқ чаллиниб юрган яҳудий миждозларим бир зумда бу дардан фориг бўлишди. Энди улар менинг ўриндиғимга ўтиришар экан, «Исроил овози»нинг сўнгги янгилликларини айтиб керилмас эдилар, шунингдек, Ливан ёхуд Иорданияга қарши «бизнинг» ҳар бир омадли атакамиздан жунбушга келиб, оғиз кўпиртиришмас эдилар. Одамларнинг кўзига кўриниб, гашларига тегмаслик учун улар ўриндиққа қапишиб кетар ва уларнинг яҳудиёна бурунлари ҳам совун кўнигига чўкиб кетмоққа тайёрдай кўришар эди.

Хорижий радио эса ҳамманинг юрагини така-пука қилиб, башорат қиларди: Худо тошбақани қандай жазолаган бўлса, шўро ҳукумати ҳам яҳудийларни шунақа янчиб ташлайди ва Россиядаги сионистлар ҳаракати яқинда таг-томири билан қуриб битади.

Ҳатто Коля Мухиннинг ҳам попуги пасайиб қолди.

— Вой итлар-ей... Вой, итдан тарқаганлар-ей... Яҳудийларнинг-ки таъзирини бериб қўйган экан, демак, ҳали улар жуда қудратли экан-да! Тамом! Бўғиб ташлашди! Яйраб бўлдиларингми? Бўлди энди, азаматлар! Эсингда бўлсин, Аркадий — шўро ҳокимияти билан олишиш шамолга қарши тупургандай тап. Ўзингга ёмон бўлади. Сенинг яҳудийларинг ҳам бошқалардан аъло эмас. Энди

бир бурчакда писиб ўтиришдан бошқа иложларнинг қолмади. Қани юр, бирортасини топайлик, уч киши бўлиб улфатлашайлик.

Қиш эди. Адашмасам, февраль эди, шекилли. Ҳа, албатта, февраль. Февралнинг охири Москвада совуқ изғирин турган. Қор кам бўлгани учун совуқ музлаб қолган жонингни суғуриб оладигандай туюларди. Метродан чиқиб ишхонамга югуриб етиб олганимча, бўларнинг бўларди.

Уша куни ишларим унча кўп эмас эди. Совуқ туфайли меҳмонхонада хорижийлар анча камайиб қолган. Бугун Коля келди деб ҳеч кутмаган эдим, негаки бир ҳафта олдин соч-соқолнинг олдириб кетган эди. Эртасига унинг ҳаммом куни эди, яъни у Сандунин ҳаммомига бориб, азондан ярим кечагача ўтирар ва ўзининг тили билан айтганда, бутун гавдасини бир ойга етадиган қилиб буғларди.

Коля Мухин совуқдан сартарошхонамизга бўрондай, қора қуюндай кириб келди ва остонаданоқ мени ёнига чақирди:

— Аркаша, бир оғиз гап бор...

Мен тасодифий бир мижознинг соқолини олаётган эдим. Кўзларим билан унга ишора қилиб, кўриб турибсан-ку, бандман, бу калнинг соқолини олиб бўлай, кейин ихтиёрингда бўламан. Николай Иванович дегандай бўлдим.

— Бир пас ўтириб турса, ўлиб қолмас! — деб тўнғиллади Коля. — Ҳеч нарса қилмайди. Ташқарига чиқайлик. Бугун тақдирнинг ҳал бўлади!

Бу гапни эшитгандан кейин мен ҳам туролмай қолдим, соқоли чала олинган мижозни шеригимга топширдим-да, Колянинг олдига чиқдим. У ерда Коля қип-қизил юмшоқ гилам устида тўпнигача ботиб турар экан, юз пудлик қандил остида менга шунақа бир гапни айтдики, уни эшитиб, бир зумда сочларим тикка бўлиб кетди. У менга кишини дол қолдирадиган жуда зўр янгиликни айтди. Қулогимга, Шивирлаб. Лекин шивирлаши шунақа эдики, бу гапни нафақат эшик олдида турган швейцар эшитди, балки кўчадан ўтиб кетаётган троллейбуснинг ичидаги ҳамма йўловчи ҳам биронта тиниш белгисини қолдирмай эшитди.

Унинг гапини мухтасар қилиб айтиб берай. Шу бугунги изғиринли совуқ куни Москвада истиқомат қиладиган йигирма тўртта яҳудий кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бир иш қилипти — улар шундоққина Кремлнинг

тумшуғи остида, Манеж майдонда шўро-ҳокимиятининг Олий органи — СССР Олий Совети Президиумининг қабулхонасини эгаллаб олишипти ва у ерга жойлашиб олиб, ҳукуматга талаб қўйишипти — Исроилга жўнаб кетмоқчи бўлган яҳудийки бор, уларнинг ҳаммасига рухсати олий берилмагунча биронтамиз бу ердан ўз ихтиёримиз билан жилмаймиз!

Бу — қулоқ эшитмаган, ақл бовар қилмайдиган воқеа эди.

Коля ҳамма гапдан хорижий радиоэшиттиришлардан хабар топибди ва аллақачон манеж майдонига бориб ҳам келипти. У ерда ҳаммаёқин милиция билан форма кийган ва формасиз КГБ ходимлари ўраб олипти. Одамларни яқин йўлатмаётган эканлар. Ҳатто хорижий мухбирларни ҳам қувиб солишяпти. Шунинг учун у менинг олдимга янгиликдан хабардор қилгани югуриб келипти — ҳайриятки, мен шу атрофда ишлар-эканман.

Ўзингиздан қолар гап йўқ, шу кунини мен ортиқ ишлаёлмадим. Ақлим билан эмас, бутун вужудим билан фаҳмладимки, шу бугун менинг ҳам тақдирим ҳал бўлажак. Гарчанд мен ҳали Исроилга кетишни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Мен бошлиғимнинг олдига бориб, қорним бураб оғриётганини баҳона қилиб, гўё врачга бориб кўриниш учун жавоб олдим, ўзим эса Коля билан бирга Манеж майдонига йўл олдим.

Уйлайсизки, биз Коля икковимизгина бу қадар доно эдик. Хориж радиосини рус тилида тинглаш қатъий равишда тақиқланади, бунинг учун маъмурий жазога тортилиш ва ҳатто суд жавобгарлигига тортилиш ҳам мумкин. Буни СССРда ёш бола ҳам билади. Лекин шунга қарамай, Россияда жиндай калласи ишлайдиган одам борки, ҳаммаси бегона кўзлар ва қулоқлардан беркиниб, ўзининг транзисторига ёпишади-қолади. Шу билан у шўронинг тўлқинларини тўсувчи станциялари билан тенгсиз курашда ўзининг асабларини бузади, холос. Юзлаб москваликлар беғам бир қиёфада Манеж майдони атрофида сайр қилиб юришипти. Шуниси борки, уларнинг кўпининги яҳудий эмас. Қиёфалари беғаму, ичларини таталаб кетаётган қизиқишдан кўзлари ялт-юлт қилади. Шунга қараб улар «Би-Би-Си» ва «Исроил овози»ни мунтазам тингловчилардан десак хато бўлмайди. Биз — Коля икковимиз уларнинг сафига қўшилдик, чунки яқинроқ боришнинг имкони йўқ эди. Фуқароча кийиниб олган нусхалар ортиқча бирор қадам қўйган одамнинг ҳар бирини бетакаллуф ҳайдаб солишар ва бу билан ҳам

чекланмай, ҳужжатларни текшириб ён дафтарига алланима балоларни ёзиб ҳам қўйишарди.

Биз Коля билан уларнинг жигига тегмай қўя қолдик. Биз олисдан туриб, Президиум Қабулхонасининг ичида нималар бўлаётганини кузатиб турдик. Аммо Қабулхона деразалари парда билан тўсилган эди. Бунинг устига қаттиқ совуқ бўлганидан деразаларни қиров босганди. Ичкаридаги йигирма тўртта овчилар қуршаб олган бўрилар ҳолатида бўлса ҳам, кўзимизга эртакларининг паҳлавон қаҳрамонларидай кўришарди.

— Аркадий, ўзинг ўйлаб кўр, — деб хирилларди қулоғимга ҳаяжонга тушган Коля, — шўро ҳукумати замонида бунақаси асло бўлган эмас-а! Бунақасини етти ухлаб тушларида ҳам кўрган эмас. Шўро ҳокимияти деса, бутун дунё зир титрайди. Шундай қудратга ошкора қарши чиқишининг ўзи бўладими? Яна ким дегин йигирма тўртта яҳудий. Йўқ, ақл бовар қилмайди.

У нафасини ростлаб олди-да, давом этди:

— Уларни, албатта, эзиб кукунга айлантириб юборишарди. Ҳадемай, судраб олиб чиқиб, анави машинага бошишарди. Қара, қанча машинани тахт қилиб қўйишти. Аммо, Аркадий, гап бунда эмас! Воқеанинг ўзи муҳим. Тушундингми? Шу йигирма тўрт одам бутун Россиянинг миясини қўзғаб қўяди. Ие, шўроларнинг кучидан қўрқмаса ҳам бўларкан-ку — деган фикр уйғонади. Эҳ-ҳа, улар шўро халқига роса ибрат бўладиган бўлди-да! Улар туфайли иморатнинг пойдевори дарз кетадиган бўлди. Уни ҳеч қанақа цемент билан ямаб бўлмайди. Бугун тарихий кун, Аркадий. Гапимни эслаб қол. Бу — 1942 йилдан бери КПСС аъзосининг гапи! Қани, юр, жиндай отиб, исиниб олмасак бўлмайди.

Қаҳратон совуқ. Изғирин. Ёгаётган майда қуруқ қор Қизил майдон бўйлаб гулғон ўйнайди. Ленин мақбараси олдидаги фахрий қоровуллар алмашганда соқчиларнинг гурс-гурс қадам ташлаши юракларда ва ҳатто ошқозонда акс садо беради. Гўё оч қорин билан гўдайиб, нажотсиз, чорасиз турганга ўхшайсан. Аъзойи баданинг қақшайди, кўнглинг айнийди. Сен бу аҳволда бўлгандан кейин анави йигирма тўрт ўзбошимча одам нима аҳволдайкин? Ўйлаб, миямга сиғдиролмайман.

Биз Коля билан муюлишгача бориб, исиниш учун юз граммдан уриб олдик. Таъсир қилмади. Яна ўзимизнинг кузатув жойимизга қайтдик. Бу ердан бутун Манеж майдони кафтдагидек кўришиб турипти. Унда ҳамон тўлатўда милиционерлару КГБчилар юрипти. Устида катта-

катта радиоантеналар ўрнатилган қўрқинчли усти ёпиқ машиналар... Гапни чўзиб нима қиламан. Бу кун роса қиёмат кун эди. Соат сайин совуқ қотиб боряпмиз, ичганининг фойдаси бўлмаяпти, ҳеч қандай ўзгариш рўй бермаяпти. Ҳукумат одамлари бирон тadbир кўраётгани йўқ, нима қилиш кераклиги ҳақида кун бўйи маслаҳатлашган бўлишса керак-да...

Коля Мухин буни ғалаёнчиларнинг ғалабасига йўйди, ҳукуматнинг ҳеч кимнинг хаёлига келмаган таслим бўлишининг боши деб баҳолади.

— Биласанми, Аркадий, — деб маънодор хулоса чиқарди Коля Мухин. — Бунда иккидан бири. Халқнинг гапи бор-ку — ё Алихўжа ёхуд Хўжаали. Қани юр, бирор нарса танаввул қилиб олайлик.

Ҳарқалай, кечга томон Коля анча етилиб қолди. Мен оёқларимни енгилгина совуққа олдирдим. Лекин кутганимизга эришдик. Шунча кутганимиз беҳуда кетмади — охири шўро ҳукуматини чекинтирган қаҳрамонларни ўз кўзимиз билан кўрдик.

Кечқурун соат тўққизда забастовка тугади. Подгорнийнинг ўзи яҳудийларни Исроилга жўната бошлаймиз деб ваъда берди, ҳатто яҳудийларнинг ҳар бир аризасини кўриб чиқадиган махсус давлат комиссияси тузамиз деди. Забастовкачиларга дахл қилиш бир ёқда турсин, уларни авайлаб, эҳтиёт қилиб, гўё қўлтиқларидан олгандай уй-уйларига элтиб қўйишди. Устидаги либоси деярли бир-бириникидан фарқ қилмайдиган юзтача «йигитча» ана шу икки дўжна яҳудийни қуршаб олиб, метронинг эшигига етгунча уларнинг ёнига ҳеч кимни йўлатишмади.

Биз Коля билан хуфяларнинг шапкалари оша забастовкачилардан баъзи бирларини тузукроқ кўришга мушарраф бўлдик. Кўрдигу, лекин менинг ҳафсалам пир бўлди. Жўнгина яҳудиёна башаралар. Бир нечта ёши ўртача зиёлилар. Қуруқ маошга яшайдиганлар. Усти боши юлувроқ. Бунақа кўпчилик ўртасида ажралиб турмайди.

— Биродарлар! — деб қичқирди Коля Мухин уларга соқчилар оша. — Бўш келманглар!

Мен ҳушимни ўнглаб улгурмасдан, фуқароча кийинган «йигит»лар унинг қўл-оёғини қайириб, «қора қарға» га ташлашди. Коля ҳушёрхонадан эртаси кунингина қайтиб келди. Унга катта миқдорда жарима солинипти ва партия ташкилотига хабар беришмоқчи бўлишипти — коммунист Н. И. Мухиннинг номуносиб хулқини муҳока-

ма қилиш керак. Шунинг учун орадан бир-икки кун ўт-
гач, Қалпоқ кўчада Исроилга жўнатилш бўйича комиссия
иш бошлаганида у ерда нималар бўлаётганини кўрмоқ
учун Коля мен билан бирга боролмади — у хонасини
супуриб-сидириб, ҳамма ҳожатини чиқарадиган жойлар-
ни тозалаб, Клава олдида гуноҳларини ювиш билан банд
эди. Мен ёлғиз бордим.

У ерда кўрганларим ҳамма кутганларимдан зиёда
эди. Мен ўйлаган эдимки, ўша кун анови йиғирма тўрт
киши келади-ю, комиссия уларни қабул қилади. Яна ким
билади дейсиз, ол қулим деб юборса, комиссия уларга
Исроилга жўнашга рухсат ҳам бервориши мумкин. Си-
расини айтганда, мен ўша йиғирма тўрт яҳудийни яқин-
роқдан кўриб олмоқчи эдим, холос. Фақат шу мақсадда
борган эдим.

Қалпоқ кўчада яҳудийлар оломони қайнарди. Худди
Лужникида Ленин помли стадион олдида нуфузли футбол
ўйини олдидаи бўладиган манзаранинг баайни ўзи. Аёл-
лар қоракўл пальтоларида, эркакларда қундуз ёқа... Қу-
лоқларда бриллиант, бармоқларда қимматбаҳо узуклар.
Қасрдан йиғила қолди шунча одам? Хориж радиосидан
шўро ҳукумати ён берганини эшитиб бу яҳудийлар яши-
риб қўйган таклифномаларини беркитиб қўйган жойла-
ридан олиб келаверишган. Бу саргайиб кетган таклиф-
номалар бир замонлар уларнинг Исроилдаги хеш-ақра-
боларидан келган. Шу пайтгача уларни ҳатто ўзларининг
фарзандларига кўрсатишдан ҳам қўрқишган. Энди эса
комиссия ҳузурига биринчи бўлиб етиб келмоқ ва юқо-
рида айнаб қолмагунларича эсон-омон визани қўлга ки-
ритмоқ учун юрак ютиб ОВИРга ёпирилиб ҳужум бош-
лашди. Улар терлаб кетган, сочлари тўзиган ва паришон
бир ҳолатда, бир-бирларини тирсақлари билан турткила-
шиб, итариб-суриб эшик олдида булоқдек қайнаб ёти-
шарди. Баайни очлик йилларида қанд учун навбатда
турганларга ўжшашади. Ҳар қанча ҳаракат қилмай, оло-
мон ичидан тунов кун Манеж майдонида эслаб қолган-
ним йиғирма тўрт кишидан биронтасини ҳам учратма-
дим.

Зинанинг тепасида туриб эса милиционерлар комис-
сияга ўша забастовкачиларнинг фамилиясини айтиб ча-
қирар, бироқ қоракўл кийган хонимлар «Қаёққа суқил-
япсан?», «Кимсан ўзинг?» деган фарёдлар билан ҳеч
кимни олдинга ўтказишмас эдилар. Яҳудийларга йўл
очиб берган одамлар ўзларининг миллатдошлари, уруғ-
дошлари томонидан топталишига сал қолганди, чунки

бундан буён ҳеч нарсадан қўрқмаса ҳам бўлаверишини, йўл очиқлигини сезиб қолган яҳудийлар тушовни узиб қутура бошлаганди. Улардан бирини ўз кўзим билан кўрдим — уни чўққи соқолидан таниб қолдим, пальтосининг тугмалари узилиб, эзилиб кетипти. Оломон уни бир ёққа суриб чиқариб қўйипти. У қўрқиб кетган, саросимага тушган ҳолда орқаси билан деворга суянганча, нафасини ростлай олмай турарди.

Ҳам куласан, ҳам йиғлайсан! Улуғлик билан кулгининг ораси бир қадам деб бекорга айтилмаган. Орадан бир оз ўтгач, шу ернинг ўзида мен шунақа бир манзарани кўрдимки, биронта ҳажвчи ёзувчи миясини ҳар қанча ишлатмасин бунақа манзарани тўқиб чиқара олмайди.

Бир пакана яҳудий — бўйи меникидан ҳам пастроқ экан, — ўздан икки бош юқори, повча хотинини қўлидан етаклаб келипти. Бунинг устига устак хотини ҳомиладор бўлиб, ой-кунни яқинлаб қолган экан. Шу туфайли у эридан энгга ҳам уч баравар каттароқ эди. Ҳалиги пакана яҳудий филни етаклагандай хотинини қўлидан ушлаб олганча шу ердагиларнинг бари каби ҳаддан зиёд ботир бўлиб кетипти. У қўлтигида ҳужжатлар тўла папка билан ўтиб кетаётган бошлиқни тўхтатиб, мутлақо кулгилни гап айтишни истамаган ҳолда ҳамма оломон эшитадиган қилиб жар соляпти:

— Агар менга ҳозирнинг ўзида Исроилга виза бермасанлар, Қизил Майдонга бориб, хотинимнинг ўз-ўзига ўт қўйишини ташкил қиламан...

Худди шундоқ деди. Сўзма-сўз эсимда қолган. «Ўз-ўзига ўт қўйишини ташкил қиламан».

Ҳатто ОВИРнинг бошлиғи, КГБнинг юксак унвонли зобити, ҳазил-мутойибадан узоқ бир одам ҳам унинг гапи замиридаги кулгини англаб етди. У кулиб юборди эмас, отдай кишнаб юборди, пишқириб қаҳ-қаҳ урганидан қорнини чангаллаб қолди, қўлтигидаги папкаси тушиб кетди, ичидаги қоғозлари полга сочилди. Яҳудийлар эса бу рўзи маҳшарда юмор туйғусидан бутунлай маҳрум бўлиб қолишганди — улар шоша-пиша ҳамжиҳатлик билан қоғозларни йиғишга киришишди ва камсуқумлик билан илжайишиб, ялтоқлик қилиб, уларни бошлиқнинг қўлига тутқазишди: бошлиқ эса ҳамон ўзини кулгидан тўхтата олмас ва бошнини сарак-сарак қилишда давом этарди.

Бошлиқдан бошқа бутун оломон ичида яна бир одам кулди. У мен эдим. Мен бошлиққа ўхшаб қаттиқ кулганим йўқ, лекин мен ҳам чин юракдан кулдим. Негаки,

мен қулгили нарсаларни дил-дилимдан яхши кўрамай.
Хатто улар энг ножоиз жойларда рўй берса ҳам...

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Кейин ҳаммаси худди қор кўчгандай — киноларда кўрганнингиз бордир — бараварига ҳаракатга келди. Гўё битта ҳам қолдирмай ҳамма яҳудийларнинг кетига биз тикиб олгандай...

Ахир, шу ҳам инсофданми — гоҳ бир шаҳарда, гоҳ бошқа шаҳарда ҳар қандай кўрқув туйғусидан фориг бўлган яҳудийлар илгари яқинига йўлашга юраклари бетламаган иморатларга Олий Совет Президиуми, ИИБ, вилоят партия кўмитаси ва бошқаларга тўғри кириб боришади-да, ўриндиқларга ялпайиб ўтириб олишади. Ўриндиқ бўлмаса, тўғри полга ҳам жойлашиб олишаверишади. Кейин ҳанг-манг бўлган милиционерларга талабларига ижобий жавоб олмагунча ҳеч қаёққа жилмасликларини маълум қилишади. Илтимосларни эмас, талабларига! Эътиборга олиб қўйинг.

Бу Совет Иттифоқида содир бўляпти-я! Яқин-яқинларда бу ерда бунақа гапларни очик айтгандан кўра тилини қирқиб ташлашни афзал биларди.

Ғайрати ичига сиғмаганлар Москвага отланишарди. Бирор пастқам жойда эмас, балки фақат пойтахтда, ажнабийларнинг кўз ўнгида бинобарин, бутун жаҳон жамоатчилигининг кўз ўнгида шўро ҳокимиятига кўрсатиб қўймоқ учун.

Рига ва Вильнюсдан, Львов ва Черновицдан, Киев ва Одессадан, Қутанси ва Тбилисидан поездларда, самолётларда, автобусларда юзлаб яҳудийлар ишларини ва онлаларини ташлаб Москвага ёпирилди. Забастовка кетидан забастовка. Очлик эълон қилишлар, чала қурсоқ бўлиб очлик эълон қилиш ва ҳатто уйдан олиб келган ул-булини тўйиб еб ўтириб очлик эълон қилишлар...

Шўро ҳукумати саросимага тушиб қолди. Яҳудийларнинг ҳаммаси забастовка қилиш учун Манеж майдонидаги Кремль ёнини СССР Олий Совети Президиуми қабулхонасини ёқтириб қолишди. Кўрқиб кетганидан ҳукумат уни таъмирлаш учун ёниб қўйди. Шунда тинчликбузарлар бу ердан узоқ бўлмаган жойга — марказий телеграфга кўчишди.

Ҳарбийларнинг тили билан айтганда ҳокимият аввалдан тайёрлаб қўйилмаган марраларга чекинди. Баъзан чекинаётиб, ириллаб тишини кўрсатиб қўярди. Аммо

тиш анча ўтмаслашиб қолганди. Оломон ичидан йкки-ўч кишини ушлаб, авахтага ташлашади, лекин юзлаб яҳудийларга виза беришади, ҳатто Чоп бекатининг нариги томонигача бажону дил кузатиб қўйишади.

Баъзан эса худди асаби қўзиб қолгандай, милиция Москвага жўнаётган поездларга бостириб киради, осмонга кўтарилишга тайёр турган самолётга чиқади ва қирра бурни Геббельсни ичкетар қилиши муқаррар бўлган ҳар бир йўловчининг гирбонидан олиб, ташқарига судраб чиқади, кетидан эса чемоданлари билан тугунларини улоқтиради.

Баъзан Москвага хизмат ишлари билан кетаётган бегуноҳ яҳудийларни ушлашар ва ҳатто яҳудийларга ўхшаб кетгани учун милиция чангалидан арманилар ҳам бенасиб қолмасди.

Лекин барибир юз-юзлаб яҳудийлар тишининг қавагида визаси, қўлтигида боласи билан СССРни тарк этмоқда эди. Бошқа юзлаб яҳудийлар эса довюракликдан одам ўлмаслигини кўриб, Москвага ёпирилар ва кўзларини чақчайтириб, Марказий телеграфда жўнаб кетганларнинг ўрнини эгаллашарди-да, улар ҳам забастовка эълон қилишарди. Шўро ҳокимияти ҳушини йиғиб олмагунча, тизгиндан силтаб тортмагунча, нағалини биқинларга ботириб олмагунча бу аҳвол давом этди. Нағаллар ботганда биқинларнинг қанақа оғриши, ҳатто суяклар қасир-қусур сииб кетиши ҳам ҳеч гап эмаслиги ҳар бир яҳудийга жуда яхши маълум эди. Агар у шодликдан узил-кесил ақлини йўқотиб қўймаган бўлса, албатта!

Марказий телеграфда иш билан келган одамлардан кўра забастовкачилар кўп бўларди. Бу марказий телеграф ишига халақит берар, шунинг учун милиция ўқтин-ўқтин ҳар хил облавалар ўтқазиб, бу муассасани яҳудий башара одамлардан бўшатиб турарди. Бутун дунёдаги яҳудийлар, шунингдек, газеталарнинг ибораси билан айтадиган бўлсак, жамики илғор тараққийпарвар жамоатчилик оҳ-воҳ қилиб, аюҳаннос соларди. Шўринг қургур шўро ҳукуматининг бошига ёғилган лаънатлар 1917 йилдагидан кам эмас эди. Безорилар! Ур-йиқитчилар! Гитлернинг меросхўрлари! Халқни қириш бу! Қанинсон ҳуқуқи! Йўқолсин! Шармандалик!

Кулгим қистайди. Лекин халқ куладиган бўлса, маълумки, ҳокимиятнинг кулишга чоғи келмай қолади.

Қулоқ солинг, сиз ҳам қотиб кулмасангиз мен кафил.

Бу воқеа бир гуржи ҳақида. Гуржи яҳудийси эмас, соф гуржи тўғрисида. Бир хатолик натижасида бу шўр-

пейшона кавказлик Исроилга бориб қолишига сал қолди. Ҳикоя қилиш учун қулай бўлсин деб унинг номини, масалан, Вахтанг деб айта қолайлик. Келишдикми? Хўп, бўпти, бошладик, бўлмаса!

Вахтанг ташвиш нималигини билмай, кайфу сафо нчида яшарди. У қишда Кавказдан Москвага гул олиб келарди. Оддий гул. Уни Марказий бозорда сотарди. Даромади шунақа эдики, бунақа даромад Рокфеллернинг тушига ҳам кирган эмас. Кавказнинг қиши ҳам ёздай гап. У ерда бир дона гул арзимаган пул туради. Москвада эса бир донаси камида бир сўм. Қанча фойда чиқишини ўзингиз ҳисоблаб олаверинг. Самолётда Тбилисидан Москвага келиб-кетиш учун чипта ҳақи олтмиш сўм. Вахтанг иккита чемоданга бостириб қирқ минг дона гулни жойлайди. Бу қирқ минг сўм. Катта давлат-а! Харажати — бориш-келишга чипта ҳақи-ю, уч-тўрт юз сўм қизлар билан ресторанга. Ҳай, боринг яна икки юз сўм милиция билан инспекторга кетсин — сотаётганида ҳадеб, хархаша қилавермасликлари учун. Қолгани — соф даромад. Мен сизга айтсам, бунақа пул қўлга тушса, эздан оғиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Бирор нарса кашф қиламан деб йиллар давомида мянсини қотириб юрадиган академик, Ленин мукофотининг лауреати ҳам бир кунда шунча пул топишга ақли етмайди.

Бунақа Вахтанг учун шўро ҳукумати турган-битгани хазина-ку! Уни омбир билан суғуриб ҳам хорижга чиқара олмайсан. Исроилни-ку, гапирмай қўяқолса ҳам бўлади. Аммо биладиган одамларнинг айтишига қараганда грузин халқининг ифтихори бўлмиш Грузиянинг энг йирик шоири Шота Руставелининг қабри Қудуси шарифдаги ибодатхоналардан бирида эмиш. Албатта, ўзининг миллий шоирининг қабрини зиёрат қилиб, руҳига дуо ўқиш, ҳатто гулфуруш учун ҳам гуноҳ бўлмаса керак.

Хуллас, Вахтанг Москвага икки чемодан тўла гул олиб келади-ю, Марказий бозорга бориб, уларга сув сепиб, жон киргизади ва донасини бир сўмдан сотиб бетиради. Бир чемоданнинг пулга тўлдирди — чемоданга сизсин деб уларни ҳам босиб эзгилашга тўғри келади. Иккинчи чемодани — бўш чемоданнинг омонатга қўйиб, ўзи анъана бўйича ресторанга йўл олади. Табнийки, ёнида қизлар билан. Бир эмас, бир варакайига учта қиз билан. Ҳаммаси малласоч. Бўялган эмас, табний. Комсомол ёшидаги қизлар. Вахтангнинг қизларга харажати кўпайиброқ кетди. Пўқ, пул маъносида эмас, ишрат маъносида. Нима десангиз, ёши ўтинқираб қолган-да. Аввал

ги куч йўқ. Ухлаб қолипти. То кўзини очиб, ўзига кел-
гунча самолёт кетиб қолипти. Чиптани янгилашга тўғри
келипти. Хотини, эрим милициянинг қўлига тушиб қолди
деб ўйлаб, адои тамом бўлмаслиги учун телеграмма жў-
патиш мақсадида Марказий телеграфга боришти.

Ичкарига кириб, теварак-атрофга аланглапти-ю кўз-
ларига ишонмапти. Уриндиқларда яланг гуржилар ўтир-
ганмиш. Аниқроқ айтганда, гуржи яҳудийлари. Бунақа
яҳудийлар гуржилардан нимаси билан фарқ қилиши
уларнинг ўзигагина маълум. Менинг назаримда ҳеч фар-
қи йўқ. Башаралари ўша башара, мўйловлари ўша мўй-
лов, талаффузларида ўша оҳанг. Ҳатто бошларидаги кет-
мон нусха шапкалари ҳам ўша. Шунақа каттаки, нақд
аэродром дейсиз, мабодо самолёт бўлмаса ҳамки, вер-
толёт сизмай қолишидан чўчимай бемалол қўниши мум-
кин.

Вахтанг, албатта, бир зумда қаршисида ўтирганлар
яҳудийлар эканини фаҳмлади. Уйда — Гуржистонда у
яҳудийларни унчалик хуш кўрмас эди, аммо бу ерда из-
гиринли совуқ Москвада гуржи яҳудийси ҳам унинг
учун ватандош, бинобарин, энг яқин, кўнгил тортар суҳ-
батдош ва шишадош эди.

Ҳали вақт эрта эди, Марказий телеграфдаги гуржи
яҳудийларининг ҳаммаси ўтирган жойларида нонуштани
бошлаб юборишган эди. Улар гаххўр хотинлари томони-
дан Кутаисида тайёрлаб бериб юборилган тугунчақлари-
ни очишган, улардан ҳиди ўткир саримсоқ пиёзу бошқа
егуликларини олишган, уйдан олиб келган шарбатлари-
нинг ҳам пўкагини олиб бўлишганди. Бутун телеграф
биносига шунақа ширин ҳидлар тарқалдики, ойнаванд
тўсиқлар ортида ўтирган телеграфчи малла соч қизлар
бараварига сўлакларини оқизиб, анча-мунча телеграф
қогозларини расво қилдилар.

Вахтанг бу яҳудийларнинг биронтаси билан ҳам шах-
сан таниш эмас эди, аммо унинг кетмоннусха шапкаси
ва мўйловидан таниб қолишиб, хушвақтлик билан эрта-
лабки насибани баҳам кўришга таклиф қилишди. Вах-
танг еди, ичди, она тилида мириқиб суҳбатлашди ва оқи-
батда бу ерга нима мақсадда келганини ҳам унутди.
Шунингдек, у грузин яҳудийларидан, шунча одам бу
ерда нима қилиб ўтирибсизлар? — дея сўрашни ҳам
хаёлига келтирмади.

Кавказ таомларининг томоқни қитиқловчи ўткир бўй-
ларни жиндай маошига бор-йўғи бир стакан кефир билан
нонушта қиладиган телеграфчи қизга ёмон таъсир қилди

— у ҳушидан кетди. Бу милицияга баҳона бўлди — улар яҳудийларни Марказий телеграф биносидан бир зумда ҳайдаб чиқарди. Усти ёниқ, деразасиз машиналар етиб келди, кавказли биродарларнинг ҳаммасини, Вахтангни ҳам қўшиб машинага босиб олиб кетишди.

Шўрлик Вахтанг уни нимага ушлаб олиб кетишганига сира ақли етмай гаранг эди. Наҳотки, гул учун бўлса? У ўзи билмаган ҳолда забастовка йўли билан Исроилга виза талаб қилаётган грузин яҳудийлари қаторига тушиб қолганини хаёлига ҳам келтирмас эди. Бу забастовка ҳақида кейинчалик хорижий матбуотда кўп ёзишди. Айрим газеталарда уни ҳатто «очлик забастовкаси» деб аташди.

Унинг тўғрисида кўп ёзганларининг боиси шуки, бу забастовка энг самаралиларидан бири бўлган эди. Газабдан жунбушга келган раҳбарият ўша кунни телеграфда ушланганларнинг ҳаммасига ортиқча расмиятчиликларсиз Исроилга қараб туёқни шиқиллатиб қолишни таклиф қилишди. Отланиш учун уч кун вақт беришди.

Яҳудий эмас, соф гуржи Вахтанг ҳам шу рўйхатга тушиб қолди. Очиғини айтганда, у бу можаролардан қандай қилиб қутулганини мен билмайман. Эҳтимол, катта пора бериб фуқаролигини ва она юртидаги пропискасини сақлаб қолгандир. Балки Исроилда сарсон саргардон юргандир. Совет Иттифоқидаги гулдан бино бўлган жаннатини ширин тушдай эслаб юргандир ёхуд мутлоқ беозор, сиёсатга аралашмайдиган, гулфурушликдан бошқани билмайдиган одамни жазога мустаҳиқ қилганлари учун ўрис бошлиқларни ҳам, гуржи яҳудийларини ҳам чағитиб сўкаётгандир.

Аммо бу воқеани ҳикоя қилиб бераётганимнинг боиси Вахтангнинг шўрлик қисматига пича кўз ёши қилиш эмас. У бир амаллаб қутулиб кетади. Мен сизга яна Коля Мухин ҳақида гапириб бермоқчиман. Қўлга тушиб қолишига сал қолгани тўғрисида. Бунинг сабабчиси мен бўлган эдим. Ҳар дамдагидек, бирон бир ниятсиз ножоиз бир ишга тумшугимни тикқан эдим. Мен сизга ростини айтадиган бўлсам, менга ўхшаган бемаза одам билан алёқа қиладиган одам бир олам ташвишга қолса қоладикки, жуда ҳам кам баҳра олади.

Колядан бошлайлик. Биласизки, у ичкиликка суяги йўқроқ. Ичиб олгандан кейин қўлига эрк беради. Бунини у «бити тўкилиб, яйраш» деб атайди. Бу «яйраш» кўпинча ҳушёрхонада хотималанади. У ерда Коляни таниб қолишган. Тез-тез ҳушёрхонага тушаверганидан, у ерда

отнинг қашқасидек бўлиб қолган. Попугини пасайтириш-шади, устидан совуқ сув қуйишади. Тоза тўшакка ётқи-зишади ва эртасига янги узилган бодрингдек диркиллаб уйига етиб боради. Шўр бодрингнинг сувини ичиб, дами-ни ичига ютганча Клавасининг дийдиёсини тинглайди. Бир неча муддат давомида. Навбатдаги «яйрашгача». «Яйраш» бошланиши билан хотини учун сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолади. Коля унинг башарасини роса безайди, моматалоқ бўлмаган жойини қолдирмайди.

Хушёрхона масаласига келсак, у билан ҳисоб-китоб ҳамма вақт бир хил бўлади. Кўрсатилган хизмат учун йигирма беш сўм тўламоқ керак — иш жойига, бухгалтерияга ижро варақаси юборилади. Бир нусхаси — КПСС аъзоси Николай Иванович Мухининг номуносиб хулқи-ни муҳокама қилмоқ учун партия ташкилотига жўна-тилади.

Коляни ЖЭК ходимларининг партия мажлисида му-ҳокама қилишади. Бир оз қойишади, партиявий виж тони-га мурожаат қилишади, бизнинг фазодаги муваффақият-ларимизни, чет эллардаги душманларимизнинг кирди-корларини тилга олишади. Коля бу гапларни берилиб тинглайди ва ҳар гал «буниси охириги марта бўлиши» деб қасам ичади. Унга шахсий варақасига ёзиб қўйиш шарти билан хайфсан эълон қилишади. Шахсий варақа-сининг «жазолар» деган қисмида бўш жой қолмаганидан кейин шахсий варақасига ёзилмайдиган хайфсанлар бе-ра бошлашди. Унинг хулқини ҳам хушёрхонадан келган ҳар бир маълумотнома асосида эмас, улар йигилиб 6—7 та бўлгандан кейин муҳокама қилаётган бўлишди. Бир йўла битта мажлис чақириб, Колянинг ҳамма кир-дикорларини бирваракайига чиғириқдан ўтказиб қўяқо-лишади. Коляни партия сафларидан ҳайдаб қўяқолмас-ликларига бир неча сабаб бор. Биринчидан, Коля ўрис, бинобарин, миллий кадр. Иккинчидан, ишчи, партиядо ишчи шундоқ ҳам кам, ҳар битта одамни эҳтиёт қилиш керак. Бундан ташқари, ўтмишда жанговар зобит бўлган, ватан урушининг ногирони, партиядо ҳам қайси бир жанг олдида кирган, «коммунист бўлиб ўлмоқчиман» деб ариза ёзган. Коля ўлмади, ногирон бўлса ҳамки, омон қолди. Шунга мувофиқ умрининг охиригача коммунист бўлиб қолди. Шундоқ одамни партиядан ўчириб бўлар-канми? Кимдан чиқди бу алаҳсираш?

Бу воқеа тафсилотини бошламоқ учун бошидан айтиб қўймоғим керак: Коля маст бўлиб, яна хушёрхонага ту-шиб қолди. Хўш, бу ишга менинг, яъни умрида бирон

марта хурмачасига сиққанидан бир қултум ортиқча ичмаган Аркадий Рубинчикнинг нима дахли бор?

Ҳамма гап худди шу нуқтада бошланади-да..: Шундай воқеаларки, барибир, бир-биридан баттарроқ бемаъни. Ўзингиз сезиб тургандирсиз — мени довжорак яҳудийлар қаторига қўйиб бўлмайди — мен умримда на забастовкачиларга, на намойишчиларга яқин йўлаганман. Гарчи менинг ҳам кўнглимга Исроилга кетиш иштиёқи тушиб қолганди. Мен ҳам ОВИРга ҳужжат топширганман. Илғорлар бор, орқада юрадиганлар бор. Мен орқада юрадиганлар тоифасидан. Илғорлар жанг қилиб, талафотлар кўриб ётишипти. мен бўлсам сувдан сокин, майсадан паст ҳолатда ўз навбатимни кутиб ётибман.

Кутаётганимга ҳам анча бўлиб қолди, лекин ҳали ҳеч қанақа натижа йўқ эди. Одамлар тўда-тўда Исроилга учяпти. мени бўлса бутунлай унутиб юборишганга ўхшайди. Мен асабийлаша бошладим. Шу менга панд берди.

Мен одатда ОВИРнинг теварак-атрофида аралашиб юрардим — бугун бўлмаса эртага виза олгани чақириб қолишадди деб ўйлардим. Бир кунни кунда-шундалардан бири, доим ҳамма нарсадан воқиф бўлиб юрадиган оvsар қулогимга шипшиб қолди — бекорга бу ерда қаққайиб турибсан, тезроқ Бош прокурорга югур, у ҳозир шу масалада қабул қилияпти; унинг олдига жуда кўп одам кетди. Мен аҳмоқ унинг гапига лаққа тушибман.

Шу ўринда бир чекиниш қилмогим керак. Рисоладаги ҳар бир шўро одамида қаерга бормасин, ҳамиша чўнтагида тўр халтаси бўлади. Сетка. Ҳам ипдан тўқилган, хўжалик мақсадларида ишлатиладиган халта. Ичида ҳеч нарсаси бўлмаса, унинг ҳеч қанча оғирлиги йўқ. Ўзи бир сиқим. Шунинг учун уни чўнтакда олиб юриш жуда қулай. Тўр халта шўро кашфиёти, кашфиёт бўлганда ҳам доҳиёна кашфиёт. Билмадим, тўр халта бўлмаганда турмушимиз қандай кечарди. Қайси юмуш билан кетаётган бўлма, ишга келяпсанми, ишдан кетяпсанми, барибир, қарасанг, колбаса сотишяпти — лип этиб, навбатга турасан-у, халтангни колбасага тўлдириб уйга келасан. Ёки бошқа бир муюлишда булғор помидори сотяпти, сен тўр халтанг билан ҳозирю нозир. Ёки фаранги жўжалари рўпара келиб қолди. Ёнингда тўр халтанг, демак, уйингга икки қўлингни бурнингга тиқиб бормаисан.

Агар ўзингни аҳмоққа солиб, бирор тансиқ егулик олиб келиш мақсадида, Москвани махсус айланиб чиқсанг, оёқдан қоласан ва кўпинча ҳеч вақо тополмайсан.

СССРда егулик нарсалар доим танқис. Зукколар дейишадики, бу доимий омилга айланган вақтинча қийинчилик. Мабодо, пештахтада бирор нарса пайдо бўлиб қолса, бунни қандоқ қилиб олдидан биласан, қайси магазиндан пайдо бўлишини қандоқ чамалайсан. Чамалаб бўлгунигича, у нарса сотилади, кетади.

Тўр халта — шўро отамнинг халоскори, нажоткори, энг яқин дўсти ва ёрдамчиси. Солдат милтигидан ажрамагандек, сен ҳам ҳеч қачон тўр халтангни ёшигдан қўйма. Шунда, албатта, уйингга бирор нарса кўтариб келасан.

Горький кўчасида Елисеев магазинидан чиққан одамлар бодринг кўтариб кетишяпти. Қишда Москвада янги узилган бодринг — анқонинг уруги. Узун-узун, четдан келтирилган. Маълум бўлишича, Мисрички экан. Яқин Шарқ-да — гўё тарихий ватанинг салом йўллаётгандай. Тўр халта чўнтакда, албатта, ўзимни магазинга урдим. Кети ким — мен сиздан кейинман.

Навбат ҳам номга навбат эди, бор-йўги элликтача одам. Ортиқ эмас. Ана шу тарашадай-тарашадай бодрингларни тўр халтага тўлдириб олдим. Ўзим учунгина эмас. Қўшинлар учун ҳам. Мисол учун Колянинг Клава-си учун. Менда ҳам одамгарчилик бор, яқинларимни қадрлайман. Клава ҳам бирор жойда бирор нарса бераётган бўлса, мени ҳам эсидан чиқармайди.

Тўр халтани кўтариб кетяпман, ичидаги бодринглар уни ёриб чиқаман дейди. Рўпарамдан чиққан одамки бор сўрайди:

— Қаерда беряпти?

Мен қўлим билан ишора қиламан — қўяман. Жавоб бериб ўтиришга вақтим йўқ. Шундоқ ҳам анча вақтим кетди, прокуратурага кечикиб қолишим мумкин.

Прокуратурага яқинлаб боришим билан, нимадир кўзимга шубҳали кўринди. Панжаранинг нариги томонида милиционер жуда кўп. Ҳа, энди, номн билан прокуратурада, унинг теварагида милиция юрмаса, қаерда юрсин? Аммо ҳовлида усти ёпиқ машиналар нега бунча кўп? Қора қарғалар? Аристон ташийдиган машиналар?

Мен эндигина жуфтакни ростламоқчи бўлиб эдим, милиционер қўлимни тутди.

— Қанақа иш билан келдингиз, гражданин?

Мен типирчилаб қолдим.

— Йўқ, ўзим, шундоқ юрибман, ошналаримни излаб юрибман.

У бўлса менинг яҳудий башарамга қараб, жуда хушмуомалалик билан деди:

— Қани, бу ёққа юрингчи. Мен сизни ошналарингизнинг ёнига олиб бориб қўяман.

Шундай деб тортқилаб мени ҳовлига, машиналарнинг ёнига олиб чиқди. У бир қўлимдан ушлаб олган, иккинчи қўлимда бодрингли тўр халта.

— Пахомов! — деб қичқирди у бошқа милиционерга. — Мана, ол яна битта сионистни. Охиргиси, шекилли. Жўнасақ ҳам бўлар.

Мени машинага чиқаришди. Машинанинг ичи тўла яҳудий — шўр балиқдай устма-уст. Темир эшикни шарақлатиб ёпишди ва биз жўнаб кетдик. Жонажон Москвамизнинг бир бошидан иккинчи томонигача ўтдик. Волоколам шоссесигача. Донги кетган ҳушёрхонага олиб боришди.

Ҳовлига киргандан кейин ҳаммамизни машинадан туширишди. Эшик олдида сал тала-тўполон бўлиб қолди. Ичкаридан олиб чиқиляётганлар билан рўпарама-рўпара келиб қолдик. Ҳақиқий пиёнесталар билан. Уларнинг ичида Коля Мухинни кўриб қолдим.

— Ие, ҳа, Аркаша! Нима қилиб юрибсан?

Шундай деб олдимга, бизнинг сафга ўзини урди.

Шу чоқда туриб қолмаслик учун бизни шошилтира бошлашди. Коля Мухин ҳам ҳамма яҳудийлар билан бирга катта залга кириб қолди. У ерда ҳаммамизни узун скамейкаларга ўтқазилди.

Кўк мовут қопланган стол ортида эса милиция эмас, КГБ ходимлари ўтирипти. Энг кичиги капитан. Ундан катталари ҳам бор. Тамом, расво бўлдик. Сувдан қуруқ чиқишнинг иложи йўқ. Бўйнимизга бирон сиёсий айбни илиб қўйишади.

Бодрингли тўр халтамин тиззамга қўйдим-у, жуда ҳам кайфиятим тушиб кетди. Ҳатто Коля Мухин тўр халтадан битта бодринг олиб, залдагиларнинг ҳаммаси эшитадиган тарзда карсиллатиб кавшай бошлаганини ҳам пайқамабман.

Биринчи бўлиб уни сўроққа тутишди:

— Фамилиянг?

— Мухин, — жавоб берди Коля. — Николай Иванович.

— Николай Иванович Мухин дейсанми? Яҳудийлар ўртасида жуда кам учрайди бунақа фамилия, — деб шубҳаланган бўлишди сўраётганлар.

Коля хуноб бўлди.

— Бу энди, сизларнинг ақлинглар етадиган иш эмас. Тугилганимда шунақа деб аташган. Ушандан бери ифтихор билан шу исм-фамилияда юрибман.

— Унингни ўчир! — деб тартибга чақиринди. — Тугилган йилинг? Ижтимоий келиб чиқишинг? Албатта, партиясиз бўлсанг керак?

— Нега энди? 1942 йилдан бери партия аъзосиман.

— Партия сафларини ҳам ифлос яҳудий қони билан роса булгашди-да, — деб хўрсинишди стол ортида ўтирган зобитлар.

— Миллатнинг нима дахли бор бунга? — деб ҳайрон бўлди Коля. — Биз коммунистлар байналмилалчимиз. Айтганча, мана сизнинг тепангизда Карл Маркснинг суврати илгилқ турипти. Ахборотингиз учун у ҳам яҳудий бўлган.

— Ўчир унингни! Гап қайтарма! Партиямиз сафидан пўкакдек отилиб чиқиб кетасан. Сендайлардан тозалаймиз партиямизни, изинг ҳам қолмайди.

— Мени айтаяпсанми? — деб жунбушга келди Коля. — Фронтчини-я! Мен жанг олдидан партия билетини олаётганимда, сенлар қайси ковакда биқиниб юрган эдиларинг?

— Сен, Мухин, ўтмишингга доғ туширдинг. Унга қора чапладинг. Ўттиз тангага сотилиб ўтирибсан-а!

— Кимга сотилибман мен? — тушунмади Коля.

— Ўзинг билмагандай сўрайсан-а! Сионистларга-да! Халқаро сармоёга! Шўро Россиясини фашистлар Исроилга алмаштирмоқчисан!

— Менми? — деб ҳайрон бўлди Коля, — Нима бало, эсингни еб қўйганмисан?

Стол ортида ўтирганлар жиндай саросимага тушиб қолишди. Дарров оҳанглари бир баҳя тушди.

— Шошма, шошма, Мухин. Е сен Исроилга боришдан айнаб қолдингми?

— У ёққа кетишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

— Демак, тушунибсан, эсингни йиғиб олибсан, фикрингдан қайтибсан-да!

— Бошимга ураманми Исроилни? — деб жаҳли чиқди Коля. — Сизлар мени жинни-пинни деб ўйлаяпсизларми?

— Шошма, Мухин, қизишма, — деди бир майор ўтирган жойиндан туриб унинг олдига келаркан, — менга қара, ўртоқ Мухин, сен ҳақиқий шўро одами экансан, халқаро сионизм сени тузоғига илантира олмабди. Ишлари пачава бўлди, тушунарлими? — деб қичқирди у залдаги яҳуд.

дийларнинг ҳаммасига. — Уртоқ Мухиндан ўрнак олинглар, фурсат ўтмасдан ниятларингдан кечинглар, биз ҳаммаларингни озод қиламиз ва ўтган гапларни унутамиз. Утган ишга саловат. Икки оғиз гапир уларга, ўртоқ Мухин.

Зобит унинг елкасига қўл солиб туриб эди. Энди ўзини дўст олиб, ҳатто оталарча яқин кўриб, уни скамейкаларда ҳайрон қолиб ўтирган яҳудийлар томонга даъват қилди.

— Мен уларга нима дейман? — тушунмади Коля. — Уларнинг мақсади бор. Ўзларининг ватанига — Исроилга жўнашмоқчи... Довюрак йигитлар экан... Бунинг учун уларни ҳурмат қиламан.

— Нималар деб валдираяпсан? — деб унинг елкасига тегинди зобит.

Коля унинг қўлини силтаб олиб ташлади.

— Нима дейишимни сен менга ўргатма! Сталин даврида бизнинг жағимизни очмайдиган қилишган. Сенларнинг давринг ўтиб кетди. Тушундингми? Энди коллектив раҳбарият... Социалистик қонунчиликни бузмасдан... Шундоқ экан рус кишиси сифатида... мен... чин кўнгиладан...

— Мухин! — деб унинг гавини бузди зобит. — Учир овозингни, итнинг боласи! Қани, паспортингни кўрсатчи!

Коля эршибгина ёнидан эзилган ҳужжатини чиқарди.

Офицер уни очиб кўриб, қолганлар ҳам кўрсин учун мовут устига ташлади.

— Йе, сен яҳудий эмас экансан-ку! — деб ўшқирди у. — Нега бу ерда ўралашиб юрибсан?

— Мен сизга яҳудийман дедимми? Мен русман! Бу ерга дўстим Аркадийни деб келганман. Ана у, ўтирипти, бодринги билан...

— Пўқол кўзимдан, пиёнеста, бадмаст! — деб қичқирди зобит. Юрак-пураги ёрилиб кетмаса гўрга эди деб ўйладим. — Йўқол! Қоранг ўчсин. Афтингни кўрмай.

— Мен — нима? — деб елкасини қисди Коля. — Кет десангиз кетавераман. Лекин Аркаша нима бўлади? У мабодо ичиб қолса, хурмачасига сиққанини ичади, холос.

— Икковнинг ҳам йўқол! — деб бақирди майор депсиниб. — Анави бодринг кўтарган пакана ҳам йўқолсин! Жиддий снёсий ишни майнавозчиликка айлантириш қанақа бўлишини сизларга кўрсатиб қўяман.

Гарчи мен «пакана» деганига хафа бўлган бўлсам ҳам, майорнинг яна бир айтишини кутиб ўтирмадим, бодринг солинган тўр халтамни кўтардим у Колянинг кетидан эшик сари йўл олдим.

Бизнинг оптимизда зобит дами ичига тушиб кетган яҳудийларга ўшқиринишда давом этарди:

— Ҳаммангни судга бераман. Қонуни бўйича шафқатсиз жазолаймиз. Қўл-оёқларингни мажақлаймиз разил хонилар, сионистларнинг думлари!

Шунда остонадан ҳатлаб ўтмай туриб, Коля бир юзу саксон градусга айланди-да, худди қаҳрамонларга ўхшаб, тантавор бир қисфага кириб, баланд овозда дона-дона қилиб деди:

— Унг қўлим акашак бўлсин сени унутсам. Қулдуси шариф!

Кўк мовут ортида ўтирганлар тилдан қолди, ўшқираётган майорнинг дами ичига тушиб, бир оёғида турганча қолди. Мен Коляни туртиб, йўлакка олиб чиқдим-да, орқасидан эшикни ёпдим.

Кўчага чиққач, беш юз қадамча югуриб боргандан кейингина тўхтадик. Тўхтаганда ҳам аини жойида тўхтабмиз. Тўғри — Моспишеторгнинг газакхонаси рўпарасида.

Эсон-омон қутулганимизнинг суюнчисига нивога қўшиб юз эллик граммдан олди. Миср бодрингини газак қилдик. Бодринглар, мен сизга айтсам, жоннинг роҳати эди. Бошқа газакка ҳожат ҳам қолмади. Ҳушёрхонада қолган анави овсарлар эса ўн беш суткадан қамоқ жазоси олишди. Кейин улар турмада очлик эълон қилиб, норозилик билдирдилар. Уларни қўллаб-қувватлаб Нью-Йорк ва Лондон яҳудийлари катта намойишлар ўтказдилар ва ҳатто совет элчихонасининг деразаларини чил парчин қилдилар. Менимча, жўнгина тўр халта-ю Миср бодрингларидан бошланган шу можародаги бирдан бир безорилик ҳам шунинг ўзи бўлган эди.

*Атлантлик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Мана ҳозир ҳамманинг оғзида битта гап — сионист, сионист... Аммо, қани, мен сиздан сўраб кўрай — «сионист» дегани нима ўзи? Унинг бош-оёғи борми? Уни нима билан танаввул қиладилар?

Кейинги йилларда Россиядаги ҳар бир яҳудий шу дард билан оғриб чиқди. Бу — қизамиққа ўхшаган бир гап. Ундан ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсан. Агар сен

яхудий бўлсанг ёхуд ярим яҳудий бўлсанг, ҳаттоки ло-ақал чорак яҳудий бўлсанг ҳамки, бу дардни бошдан ўтказишинг керак.

Москвада сионистларнинг ҳар хили — каттаси ҳам, кичиклари ҳам бор эди. Танлаганингни олавер. Шундай-лари ҳам бор эдики, улар телбага ўхшар, ўзини ўтга-чўққа ураверар, ҳаттоки кўкрагини найзага тутиб бериш-дан ҳам тоймас эди. Оқибатда Сибирга бориб, ҳовурдан тушар, совур эди. Камсуқум, тортинчоқлари ҳам бўлар-ди. Улар биринчилар очиб берган тешидан тизиб ўтиб, унчалик азият чекмай, Исроилга етиб олишган.

Бироқ менинг битта танишим бор эди. Ундаги дард-нинг белгиларини ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмай-ди. Улар шунақа эдики, буни гапириб бермасликнинг ўзи гуноҳ!

Тасаввур қилингки, мўъжазгина бир оила бор. Эру хотин. Иккови ҳам ёш, ёқимтой. Ишлари ҳам авжида. Икковлари ҳам танқидчи. Ёўқ, йўқ. Улар шўро ҳукуматини танқид қилишмас эди. Унга кек сақлаб юришмасди. Аксинча. Ҳатто, иккови ҳам партия аъзоси эди.

Танқидчилик — бу касб. Улар мусиқа мунаққидлари эди. Шўронинг ниманки нарсасини танқид қилишса, албатта, мақташади ва ниманки хорижий нарсани ҳатто мақташганда ҳам, албатта, бир оз танқид қилиб ўтиша-ди. На илож? Қасблари шунақа. Бундан баттари ҳам бўлади. Масалан. Жиннихонада санитарни айтинг. Ё алҳазар! Худо асрасин бундан.

Шу тарзда эру хотин умргузаронлик қилишар, еган-лари олдиларида, емаганлари орқада эди. Шу тарзда мунаққидлик қилиб юриб, Тинчлик проспектидаги Бастакорлар уйидан кооператив квартира ундиришди. «Жигули»лик бўлишди ва ҳатто Москва сув омбори ҳудуди-да кичикроқ бир чорбоққа ҳам эга бўлишди.

Ҳар бир рисоладаги одамга ўхшаб, йигитнинг қайнонаси бор эди. Худога шукр, қайнона алоҳида турарди, лекин ўзининг биттаю-битта қизини шунақа яхши кўрардики, уникига ҳар кун келмаса туролмас эди. Куёв шўрлик, албатта, бахтиёрликдан эсидан оғиб қолгани йўқ. Кунлардан бирида у қайнонасини ўрнига ўтқазиб қўйди.

Мен бу гапларни шунинг учун айтиб бераяпманки, ҳадемай ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз: эртами-кечми бу хонадон сионизм дардига чалинмоғи муқаррар эди. Қайнона билан куёв муносабатлари шу сионизмда жуда ажиб бир тарзда акс этди.

Куёв анча руслашиб кетган бўлиб, қайнонаси уларникига меҳмонга келгандагина яҳудийлиги эсига тушарди. Эсига тушарди-ю, жуни хурпайиб, тескари бўларди-қоларди. Анча-мунча руслашиб кетгани учун яҳудийларга хос такаллуфни унутиб қўйганди. Шунинг учун ғазаб отига минганда уч-тўрт мушт тушириб қолишдан нйманмасди. Худди шу сифати уни улуғ рус халқига яқин қиларди.

Ниҳоят, қайнона ҳам ўзига тегишли насибасини олди.

Қайнона кунлардан биринда кундузи уларникига меҳмонга келиб, галати бир манзаранинг устидан чиқди. Куёв тўра диванда ялпайиб ётганча китоб ўқияптилар-у, қўзининг оқу қароси, яккаю ягона қизи наркет устида ўрмалаб, латта билан пол артяпти. Қайнона эшикдан кирмасданоқ аюҳаннос солди.

— Қариган чоғимда шуни кўраман деганмидим? Менинг қизим юксак истеъдодли мунаққид бўлатуриб, худди канизакдай бу тўранинг хизматини қилса-я! Ахир, қизим институтни қизил диплом билан тугатган. Куёвини шатакка олиб, зўрга битиртириб олган-а! Полни эринг артиши керак. Пол артиш эмас, у сенинг оёқ изларингни ўпмоғи лозим.

Куёв китобини бир чеккага қўйипти, оёқларини дивандан туширипти-да, жуда хотиржам оҳангда депти:

— Тўғри айтасиз, онажон.

Шундай деб қўлини хотинига узатипти. Қўли ҳам чўқмордай, залворли экан.

— Қани, швабрани берчи...

Хотини кўзларига ишонмапти — онамнинг гапи қатиқ таъсир қилди, шекилли, хижолат тортипти, шўрлик, бу ёгини ўзи артиб олмоқчи, шекилли, деб ўйлапти.

Хотини унга швабрани берипти. У швабрани бир ҳавога отиб илиб олипти, гўё салмоқлаб кўраётгандай бўлипти, кейин бир учидан қулайроқ ушлаб олипти-ю, қайнонанинг бошига айлантириб солипти. Қайнона «дод» деганча, эшикдан отилиб чиқипти-ю, қўшнилариинг айтишича, лифтнинг эшигини бир амаллаб очиб, гойиб бўлипти.

Бирдан оиладаги гиди-ғидилар йўқ бўлипти, эру хотин жуда иноқ яшай бошлапти. Қўни-қўшнилари уларга ҳасад қила бошлапти. Қайнона ипакдай мулойим бўлиб қолипти, камроқ келадиган бўлипти. Келганда оёқ учидан юрар, куёвнига яҳудий подшога қарагандай қарар экан. Куёв ҳам тез-тез эмас-у, аҳён-аҳёнда қайнонага илтифот қилиб қўяркан.

Сионизм шундай тотув турмушнинг шаклини чиқарди. Вирус бу оилага ҳам етиб борди. Бу дард куёвда жуда оғир кечди. Кун «Исроил овози»нинг эшиттиришигача ва ундан кейинги вақтга ажралди. Бу «Овоз»ни қанча эшиттирсалар, у шунча эшитар ва ҳар гал башарасидан заҳар ёғиб, теварақдагилардан жим бўлишни талаб қиларди. Унинг иштаҳаси йўқолди, озиб кетди, кўзлари бежо бўлиб қолди. Хотини нима қилишни билмай хуноб бўлар ва бунинг нима билан тугашини кутиб, даҳшатга тушарди.

Қайнона эса шундай ажойиб шўро оиласининг ширин ҳаётига оғу солган сионизмни ва Исроилни дил-дилидан ёмон кўриб қолди. У ҳам Москванинг нариги четидаги ўз уйида ҳар кун тонг отар-отмас атайин харид қилинган транзисторлик приёмникнинг қулоғини бурар ва ўша «Исроил овози»ни эшитар эди. Авваллари сиёсат билан иши йўқ эди, тақиқланган хорижий эшиттиришларни тинглашга эса журъат ҳам қилолмасди. Энди эса приёмникка ёпишиб қолди, эшиттиришни бўғадиган шовқинлардан энсаси қотиб, олис Қуддуси шарифнинг бирон сўзини назардан қочирмасликка интиларди.

Нима учун шундай қиларди дейсизми? Унинг бутун кун давомидаги ҳолати эрталабки ахборотга боғлиқ бўлиб қолганди. Худо кўрсатмасин. Ливан ёхуд Иордан чегарасидаги тунги отишмада Исроил солдати ўлдирилган ёки лоақал ярадор қилинган бўлса, пешонаси тиришиб, ранги бўзариб, кун бўйи мотамсаро аҳволда юрарди. Негаки, бунақа кун қизиникига боришга юраги бетламас эди. Куёв нобуд бўлган ҳар бир Исроил солдати учун шунақа қаттиқ қайғурар эдики, қайнонасининг назарида бунақа пайтда унга рўпара келиш ўлимга рўпара келиш билан баробар эди. Куёв, албатта, ҳамма аламини қайнонадан оларди.

Бунақа пайтларда у бир неча кунлар давомида қизи билан телефон орқалигина мулоқотда бўлар ва худди уйдан ўлик чиққандек инковлари ҳам шивирлаб гапирар эди.

Аммо навбатдаги эшиттиришда Исроил ҳеч қанақа талофат кўрмаган бўлса, бунинг устига беш-ўнта арабни маҳв этиб, шўро заводларидан чиққан қуроллардан бир мунчасини ўлжа олган бўлса, қайнона яшнаб кетар ва қанот боғлаб қизиникига учар эди. Куёви юввошгина бўлиб, хушмуомалалик билан кутиб оларди. Қайнона эса игна устида ўтиргандек бесарапжом ўтирарди. Сабабки, у навбатдаги эшиттиришни кутар, унда эса яна Исроил

чеғараларидан бирида бирор кўнгилсизлик рўй бериб қолиши мумкин эди. Бундай пайтда яна куёвнинг авзойи бузилар ва қайнона зудлик билан туёғини шиқиллатиб қолиши керак бўларди.

Бу синоист Исроилга виза олгунча тошининг ярмини йўқотиб бўлди. Визани олиб, у Исроилга кетди деб ўйлайсизми? Нью-Йоркда яшайпти. Квартираси чакки эмас, ёнида хотини, инглизчани тузуккина ўрганиб олишган. Хотини яхшироқ билади. Ҳар не қилганда ҳам, институни қизил диплом билан битирган-да. Қайнонаси айтганидек. Айтганча, қайнона яқин орада уларнинг ёнига етиб боради.

Бу хонадонда Исроил ҳақида оғиз очишмайди. Осилган одамнинг уйида арқонни тилга олишмагандек. «Исроил овози»ни на рус тилида, на инглиз тилида эшитишди. Музыка мунаққиди эндиликда янги бир машғулот топиб олган. Бунинг изоляционизм дейдилар. У худди юз фонзлик янгидай: «Биз — америкаликларнинг Оврупо ишларига араланимоғимизга сира ҳожат йўқ» деб ҳисоблайди. Ўзлари бошларини қотираверишсин. Оврупода ҳам, анави ачиган Яқин Шарқда ҳам.

Мен сизга айтдим, шекилли — Нью-Йоркда Москвадаги Дворянлар уясида истиқомат қиладиган собиқ мижозларимдан анча-мунчасини учратганман. Юзингизда бир зумда таажжуб аломатлари пайдо бўлди. Истаган миқдордаги пулга гаров ўйнаганим бўлсин — нима сабабдан таажжубга тушганингизни биламан. Шўро Москвада Дворянлар уяси нима қиладди — деяпсиз? Тўғрими, топдимми? Ана, кўрдингизми? Хўш, бу уя қаерда жойлашган? Большевиклар уни нега бузиб ташламаган?

Сиз қоронғилик ичида тентираб овора бўлмаслигингиз ва бекорга бошингизни қотирмаслигингиз учун сизни огоҳ қилиб қўя қолай — бу уяни бузиб ташлашнинг большевикларга кераги йўқ эди, чунки уларнинг ўзлари уни барпо этишганди.

Уни қаерда эканини айтиб берайми? Москва Ленинград проспектини биласизми? Мен айтган жой проспектининг охирида, метронинг «Динамо» ва «Сокол» деган бекатлари орасида. Яна ҳам яқинроқ айтганда — шундоққина «Аэропорт» бекатининг ортида. Санъат ходимларининг кооператив уйлари. Имтиёзли тоифа. Салкам генераллар ёхуд атомчи олимлар. Уларнинг гиштин уйлари биринчи категорияга киради, лифтлари бор, подъездларида швейцарлар. Улар бир тўп бўлиб олишган. Теварак-атрофида Хрушчевдан қолган сон-саноқсиз йиғ-

Ма панел уйлар. Бу уйларда сиз билан бизга ўхшаган оддий одамлар истиқомат қилади. Ҳалиги муҳташам уйлар пастак каталак уйлар қуршовида туллак товуқлар ўртасидаги сатанг товусларга ўхшайди. Черняховский, Усневич, Красноармейская. Часовая кўчаларини бир қилиб, Дворянлар уяси деб аташади.

Бу ерда казо-казолар туради. Пул деганининг ҳисоби йўқ. Бу ерда оқсоч хотиннинг маоши заводда инженер оладиган маошдан кўпроқ.

Эсингизда бўлса, большевиклар ўн еттинчи йилда халққа камбағаллар билан бойларни барабар қилмас деб ваъда бериб, инқилоб қилишган эди. Халқ, албатта, жуда хурсанд бўлган — ҳамма қашшоқлар бадавлат бўлади деб ўйлашган. Худди партия гимни «Байналмилал»да куйланганидай. Аммо акси бўлиб чиқди — ҳамма қашшоққа айланди-ю, шу билан тенглик бўлди.

Фақат жуда озчиликкина — балки улар бир фоизини ҳам ташкил қилмас — шўро ҳукумати даврида ҳаддан ташқари бойиб кетди. Лекин шунақа йўл билан бойишди-ки, бу йўл америка бизнесменининг етти ухлаб ҳам тушинга кирмаган. Ахир, СССРда агар сен от остида эмас, от устида бўлсанг, ой туғса ҳам сенга, кун туғса ҳам сенга. Қўлинг пул кўради, деганинг деган бўлиб қолади. Ҳокимият ҳам сеники. Ҳокимият Россияда пулдан афзалроқ. Ҳокимият тепасида бўлсанг, ҳамма нарса бепул. Давлатнинг ўзи чорбоғ беради, ёпиқ санаторийлар, махсус поликлиникалар хизматингда, умрилар, пакетлар, конвертлар келиб туради. Илгарилар бирор инжиқ тўра «ҳамма нарса бору, фақат қушнинг сути йўқ-да?» деб зорланиши мумкин бўлган бўлса, эндиликда бу шикоятга ҳам ўрин қолмади — «Қизил Октябрь» деган қандолатчилик фабрикаси «Қуш сути» деган номда конфетлар ишлаб чиқара бошлади.

Менинг тирикчилигимни таъминлаб турган асосий миждозларим Дворянлар уясида истиқомат қилишади. Уларнинг, яъни ёзувчилар, рассомлар, режиссёрлар, артистларнинг, шунингдек, уларнинг хотинларининг хизматиши уйига бориб қиламан. Москвалик таксичи Арбатдаги ҳар бир тор кўчани беш қўлдек билгани каби, мен ҳам уларнинг бошларидаги ҳар бир чуқур-чалиғ-у, ҳар бир гудурни яхши биламан.

Шунинг учун гапларимни эътибор билан тингланг — Дворян уяси масаласида жамики қизиққан нарсаларингиз тўғрисида энг батафсил ва ишончли маълумотлар оласиз. Бошланишига шуни айтмоғим керакки, у ерда

истиқомат қилувчи одамлар қурама, яъни миллат масъаласида аралашиб, чатишиб кетишган; эри яҳудий, хотини ўрис ёки бунинг акси. Болалари ҳам, табиийки, чала ўрис ё чала яҳудий. Халқнинг эътимодига қаралса; бунақа қурама болалар жуда истеъдодли ва чиройли бўлармиш. Истеъдод масаласида гапирадиган бўлсак, аввал улар катта бўлишсин, кейин кўрамыз. Хусн масаласида эса шуни айтаманки, бизнинг коммунал квартирамизда одамларнинг қони қўшилиб кетмаган, мабодо қўшилган бўлса ҳам фақат ароқ билан қўшилган. Лекин хусн борасида зорланишимиз одобдан эмас.

Бироқ давлат масаласига келганда уларга тўғри келадиганлари йўқ эди. Ахир, Россияда иккита автомобили бор оилани қаерда кўргансиз? Дворянлар уясида бунақалар учраб турарди. Пул, машина, чорбоқ, туристик сафарлар. Устидагиларнинг бари Парижники — чайқовчилардан ёхуд «Березка» ансамблининг артистларидан сотиб олинган.

Бу одамлар санъат билан шуғулланишарди. Санъат эса СССРда партиявий, бадий ташвиқот ҳисобланади. Шунинг учун, суриштириб келганда, улар на режиссер, на раққос, на шоир, на хонанда эди. Уларнинг ҳаммаси пардозчи эди. Мен уларни шунақа деб атадим. Уларнинг ҳар қайсиси ўз йўли билан шўро ҳокимиятининг башарасини пардозларди, уни кишининг ҳавасини келтирадиган, иштаҳасини қўзғайдиган қўғирчоқ қилиб қўярди. Бу ишни жуда қойилмақом ўринлатишарди. Ҳатто менга ўхшаган пихини ёрганлар ҳам баъзан лаққа тушиб, ишонарди. Бунақа иш учун шўро ҳукумати пулни аямас эди.

Дворянлар уясида буюқ пардозчилар яшайди. Бадавлат, эркатой. Устларидаги мўйналари, «Шанель» ва «Мицуки» деган атирларини кўз-кўз қилиб гердайишарди. Мен эса уларнинг хизматини қиладиган хос сартарошлари эдим. Ишмдан ташқари вақтларда уларнинг уйларига бориб ҳожатларини чиқарардим.

Уша жойда мен бир йигит билан танишдим. Унинг отаси улуг пардозчи эди — йўқ, йўқ, кўчма маънода эмас, тўғри маънода. Улар коммунизм доҳийларининг жасадларини мўмиёлар эди. Натижада улар тирик пайтларидагидан ҳам бежиримроқ бўлиб қолишарди, шу аҳволда уларни келгуси авлодлар учун, яъни омадлари келса умрлари узун бўлиб, коммунизм қурилишининг энг сўнгги босқичига қадар яшайдиган одамлар учун асраб қўйишарди.

Шу одам Ленинни мақбарага қўйишга тайёрлаган. Сталин уни иззат-икромга кўмиб юборган эди, уни профессор, академик қилди, унга гард юқтирмай, авайлаб сақлади — худо кўрсатмасин. Сталиндан аввал ўлиб қолмасин. У ўлиб қолса, унда Сталиннинг жасадини ким мўмиёлайди. Шу одам гарчи яҳудий бўлса ҳамки, Сталиндан узоқ яшади, уни яхшилаб мўмиёлаб, юзларига ула-элик суриб мақбарага қўйди. Шундай қилиб, шу академикнинг истеъдоди туфайли улуг доҳий улугликда ундан қолишмайдиган Лениннинг ёнига ўрнашди. Улар бир мақбарада ётар эдилар. Сталин худди тирикка ўхшарди, Ленин эса унчалик эмас, кўп ҳам тирикка ўхшайвермайди, чунки Лениннинг қабрда ётиш бобидаги тажрибаси катта, мўмиёнинг эса умри, ҳар ҳолда, чекланган.

Академик булғор халқининг улуг доҳийси Георгий Дмитров вафот этгандан кейин унинг жасадини пардозлаб эпаккага келтираётганда жуда қизиқ бир воқеа рўй берган. Мен бу воқеани жуда қизиқ бўлгани учунгина айтиб бераётганим йўқ; эйни чоқда шўро ҳукуматининг наздида пардозчи нечоғли нуфузли манқага эга эканини ҳам кўрсатиб қўймоқчиман.

Шундай қилиб десангиз, академикни Софияга йўллашди. Бутун Болгария қора мотам либосида ҳали холи мақбарага назар ташлаб турар экан, академик марҳум доҳийнинг ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилиб кўриб чиқипти. Жасадини бутун халқнинг кўриши учун қўйишдан аввал яхшилаб тайёрлаш керак-да.

Дворянлар уясида истиқомат қилувчи менинг танишим, яъни пардозчининг ўғли бу орада институтга кириш ҳаракатига тушиб қолипти, аммо яҳудийнинг боласи бўлгани учун имтиҳонларининг ҳаммасидан йиқитишипти. Қабул комиссияси жуда ёмон қовун туширипти, бу яҳудий бола кимнинг ўғли эканини мутлақо инобатга олмапти. Бола ҳам аҳмоқ эмас-да — дарров Москвадан Софияга телефон қилиб, ўзининг яҳудий отасига ҳамма имтиҳонлардан йиқилганини айтипти.

Отаси ҳукуматнинг эркаси, атоқли пардозчи, унга тенг келадиган, ўрнини босадиган мутахассис йўқ, газабни ошганидан, қони миясига урипти. У эндигина ишининг ярмини қилиб улгурган экан, булғор халқи доҳийсининг жасади ҳам айнай бошлаган экан. У жасадини нари суриб қўйипти, бармоқларидан ичак-чавоқларининг қолдиқларини артипти ва унинг теварагини ўраб турган бир тўда гамзада сафдошларига депти:

— Уғлим институтга қабул қилинмагунча, мурдага қўлимни теккизмайман.

— Қанақа ўғил? Қанақа институт? — деб саросимага тушиштипти кичикроқ доҳийлар. Гап нимадалигини билгандан кейин шу заҳотиёқ Москва билан боғланишти.

Гап шунақа, агар Москвада яҳудий болани қабул қилишмаса, булғор халқи ўзининг севимли доҳийсини кўриб туриш имкониятидан маҳрум бўлиб қолиши мумкин.

Яҳудий болани бир соат ичида имтиҳонсиз қабул қилишди. Доҳийнинг муаттар жасадини мақбарага қўйишди ва булғор халқи ҳозирга қадар осмондан тушган бахт учун лаънатлар ёғдириши лозим бўлган одамнинг башарасини кўриб юрипти.

Пардозчи академик қамоқда эмас, ўз тўшагида ўз ажали билан у дунёга рихлат қилди. Уни оддий бир бандадек кўмишди, мўмиёлашмади, негаки бу ишни бажарадиган бошқа одам қолмаган эди. Марҳум касбининг сирини ўзи билан бирга олиб кетди.

Ушандан бери Россияда ҳеч кимни мўмиёламай кўмишган. Сталиндан кейин навбатдаги доҳийларни жисмонан ўлмасларидан туриб, ахлатхонага улоқтирадилар, шунинг учун мақбараларда пардозчиларга ҳожат қолмади.

Яна айтайми? Билай десаңгиз билиб қўйинг — унинг ўғли ҳам Россияни тарк этди. Мен уни Исроилда учратдим. Ишсиз эди. Бошида бир тола сочи қолмапти. Аламдан ҳамма сочини юлиб битирипти. Қанақа аламдан дейсизми? Аҳмоқлик қилиб улфатчилик учун тарихий ватанининг бағрига ташлангани учун. Бу ерда ҳеч ким унинг отасининг ҳурматларидан хабардор эмас экан. Отасининг шахсий нафақаси ҳам, Дворянлар уясидаги муҳташам квартира ҳам, Барвихадаги ҳукумат чорбоғи ҳам йўқ.

Кейин мен бу йигитни Нью-Йоркда учратдим. Бу гал у ёлғиз эмас эди, аввалги Дворянлар уясидаги улфатларини топиб олипти. Уларнинг бир қисми Броне, Бруклин ва Квинедаги яҳудий маҳаллаларига жойлашиб олишган экан.

Гўё ҳеч нарса бўлмагандек. Уша одамлар, ҳатто кийимлари ҳам ўша. Фақат Москвада эмас. Нью-Йоркда. Яна ўша гулдаста ташкил топипти. Лекин ростини айтганда, гуллар сўлиброқ, барглар қовжираброқ қолипти. Лекин ҳидлари ўзгармапти, «Шанель» билан «Мицуки».

Атирнинг бўйи унча гуркираган эмас — афтидан, уни тежаб сепишади, шекилли. Устларидаги мўйналари ҳам, кечки кишилик либослари ҳам Москвадан бошқа майдачуйда юклари билан бирга келган — улардан қўланса нафталини ҳиди анқиб туради.

Менга ҳатто буларнинг бари тушда кечаётгандай туюлди. Кўзимни очсам бас, ҳамма босинқирашлар ўтиб кетадигандай. Яна ўз уйимда, Москвада бўлиб қоламан. Бунинг далили ҳам мана — башаралари Дворянлар уясида кўз ўнгимда липиллаб ўтган одамлар. Мен ҳамон ўша ишим билан машғулман — соқолларни қиртишлайман, сочларни оламан, бири-бирдан дилбар ойимчаларнинг сочларини турмаклаб оро бераман. Улар эса гўё Кино уйида бирон янги фильмнинг тақдиротига кеч қолаётгандай ўтирган жойларида безовталаниб, ҳаяжонланиб ўтирадилар.

Бруклининг қашшоқ маҳаллаларидан бирида лифтсиз бешинчи қаватда москвалик аёллардан бири туғилган кунини нишонлади. Утириши хазингина ўтди. Аёлнинг ёши ўтинқираб қолган эди. Ҳеч қанақа пардозандоз билан томоқдаги буришиб қолган терини ёхуд бир вақтлар чиройли бўлган кўзлар тагидаги ҳалқаларни яширишнинг иложи йўқ эди.

Меҳмонлар анча эскириб кетган, негрлардан арзонгаров сотиб олинган «Бьюнк»ларда, «Пакард»ларда келишди. Москвада, албатта, душманлари ҳасаддан ёрилиб ўлай дердилар, аммо бу ерда бунақа машина ўта қашшоқлик тамғаси ҳисобланади.

Аввалги яхши замонлардаги каби Дворян уясининг аҳли йиғилди. Худди аввалги замонларга ўхшасин учун Аркадий Рубинчикни таклиф қилишиб, «сочларимизни устанинг қўли билан бир турмаклаб қўясиз» дейишди. Гарчи мен уларнинг улафати бўлмасам-да, мен уларнинг хизматини қилардим, холос. Москвада мени туғилган кунларга таклиф қилишмас эдилар. Мен ўтириш бошлангунча ишимни қилиб бўлар ва меҳмонларнинг қораси кўришини биланок уйни тарк этар эдим. Хизматдаги одам шунча бўлиши керак-да. Рост, ҳамонда ишим эвазига олинган тузуккина муллажирнинг билан кетардим. Бу муллажирнингдан солиқ тўланмасди, ОБХСнинг хуфялари ҳам бу даромадан беҳабар бўлишарди.

Бу ерда мен ҳамма меҳмонлар билан баробар эдим. Чунки ҳаммамизнинг даромадимиз ҳам, тутган мавқеимиз ҳам бир хил эди. Мен ҳам бегона бўлмай қолгандим. Ҳатто совға ҳам олиб келдим. Аммо айни чоғда мен сар-

тарошлигимча қолган эдим. Шунинг учун уй бекасини ҳозирлаб турмоқ мақсадда бу ерга аввалроқ келдим. Кейин эса меҳмонлар кела боргани сари ойнмчаларни ётоққа олиб кириб, тезгина турмаклаб, бошини тартибга келтирардим.

Менга ҳеч ким ҳақ тўламасди. Пуқ, ғалат гапирим. Бир аёл беш доллар берди. Қолганлар насия қилишди. Пул тушганда бермоқчи бўлишди.

Мен талашиб ўтирмадим. Ахир, бошимизга тушган кўргуликлар бизни бир-биримизга яқин қилиб қўйган эди-да. Биз битта оиладай бўлиб қолгандик. Сўниб бораётган битта аянчли оиладай. Печа йиллик суҳсур ёқаларни мўйна пальтолари кийиб охирига етказаётган одамлар эдик.

Меҳмонлардан бири — менинг кўп йиллик эски ми-жозим ҳам ўтиришдан олдин соч-соқолини олиб қўйи-шимни илтимос қилди. Бу одам бир вақтлар мен тўғрим-да қўшиқ ёзиб, бутун Москвада донғимни таратган эди. Қўшиқ ёзишга боис шу бўлгандики, мен унинг силлиқ бошида сақланиб қолган ўн-ўн бешта толадан бир амал-лаб турмакка ўхшаган бир нарса ясардим. Энди унинг бошида атиги беш дона соч қолипти. Мен уларни эпақа-га келтириш билан овора эканман, у алам билан кўзгуга тикилиб ўтириб, йўгон овозда зорланди:

— Қани, менга айтинг-чи, дўстим Аркадий бизга нима жин урган эди? Иссиққина жойимизни тарк этиб ўтириб-миз? Еб турган охуриимизни ташлаб, сарсону саргардон-ликка учраб ўтирибмиз.

Москвада у қўшиқчи шоир ҳисобида юрган эди, жуда катта пул ишларди, ҳеч кимни писанд қилмасди. «Дуния чиқди айвонга...» қабилида битта-яримта қўшиқ ёзиб қўйса бас, хоҳ концертда бўлсин, хоҳ ресторанда бўлсин, бу қўшиқ ижро этилгани учун жарақ-жарақ пул кела-верарди. Баайни Қорундай бойиб кетган эди.

— Шундоқ охурни ташлаб кетдик-а! Шундай емдан бенасиб қолдик-а? — дерди у кўзгуга қараб хирилдоқ овозда.

У Россиядан икки қўлини бурнига тиқиб қуруқ чиқиб кетган эди. Ҳукумат унинг даромадларидан хабардор эди, шунинг учун унинг ҳеч нарсасиз чиқиб кетишининг тадоригини кўрди. Қўшиқчи шоир Нью-Йорк қўчасига шип-шийдам кети билан шалоп этиб тушди. Лекин бу ерда унинг қўшиқларини сўрайдиган одам йўқ эди. Бу-нинг устига тил билмасди. Рус тилига ҳам нўноқроқ эди, болаҳонадор қилиб сўкишга уста эди, холос. Хуллас,

аҳволи ёмон бўли. Муҳожирларнинг газеталарида кичик-кичик мақолалар чиқариб, тирикчилик қиладиган бўлиб қолди. Баъзи бирларини ўқиганман. Баъзилари кулгилли эди. Масалан, манави мақола: аллақайси бир овлоқ (қишлоқда) шаҳарда қўшиқ байрамида бир артист Ленин ролини бажарипти. У гирт маст экан, шу аҳволда зирҳли машинанинг устига чиқиб олипти. Шу машина устида қўлини олдинга чўзганча, катталар олдида турган минбар олдидан ўтиши керак экан. Аммо худди шу минбар рўпарасига келганда жаҳон пролетариатининг доҳийси турган жойида гандираклаб кетипти-ю, дастга — шилта лойга қулапти.

Нима? Кулгиллими? Менимча унча эмас. Эни, ҳар нима бўлганда ҳам Ленин Ленин-да! Уни майнавозчиликка айлантириб юбориш яхши эмас. Йўргакдан бошлаб унга сажда қилганмиз, ёшлигимиздан ўзимизни ленинчи деб атаганмиз. Энди келиб, уни майна қиламизми? Кўп ҳам маъқул эмас. Кошки бунақа нарсаларга тузукроқ тўлашса. Бор-йўғи ўн доллар! Ўтмас матоҳда! Бунда Ленин билан кимнинг иши бор? У — бизда, Россияда. Агар бирортаси Президент Форд ҳақида ёки яна ҳам яхшиси — Голда Меир тўғрисида шунақа материал олиб келиб қолса, унга минг сўлкавойдан кам беришмайди. Бу ерда-чи? Ўн доллар.

Мен-чи гарчи шоир эмас, сартарош бўлсам-да, бунақа пул учун ҳатто қайнонам тўғрисида ҳам бирон оғиз ёмон гап айтмаган бўлардим.

Шу оқшом ўша ўтиришда бир неча қадаҳ виски ичилгандан кейин тўсатдан бир нарсани англаб етдим — мен — Аркадий Рубинчик — энг жўн, энг оддий бир одам, пакана бўйим билан шу зиёфатда ўтирган собиқ казозоларнинг ҳаммасидан, ўша Дворян уясида чикқан ойнмчалар-у жанобларнинг барчасидан бир бош юқори турар эканман. Менинг бир ўзимдагина шўро одамининг дейсизми ё умуман инсоннинг дейсизми гурури сақланиб қолган экан.

Зиёфатда ўтирганларнинг ҳаммаси москвалик эди. Биз овозимиз борича ҳеч тортинмай ўрисча гаплашардик, қўшиқ айтардик, битимиз тўкилиб яйрардик. Янги меҳмон келгунча шундай давом этди. Бу келган одам муҳожир биродарлардан эмас эди. У америкалик эди. Америка яҳудийларидан. Инсонпарвар. Валленеъмат. Қашшоқлар учун ҳаммага кўрсатиб садақа бермаса ошқозони еганини ҳазм қилмай қўядиганлар тонфасидан.

У олтмишларни урган, башараси нурсиз, ўзига бино

қўйган, оғзидан хоодадай йўғон ва катта сигараси чиқиб турган бир одам эди. Сигарасини оғзидан олмай гаплашар экан. Бир-икки миллионлар тортадиган чоғи бор. Ўрнидиққа ўтириб, оёғини чалиштирди, ҳамон оғзидан сигара мўридай чиқиб турипти. Танишганда ўрнида ўтираверар экан, кўришиш учун қўлини эмас, битта бармоғини узатар экан. Кўрсаткич бармоғини.

Бизнинг москваликларимиз унинг теварагида гирди капалак бўлиб қолишди. Тиллари келмаса ҳам бузиб-чатиб инглизча гапиршади. Мистер устига мистер. Рус тили елдек учиб кетди, ҳамма эътибор мистерга.

Мени таништиришди. У ўрnidан турмади, ўтирган жойи та кўрсаткич бармоғини чўзди. Мен ҳам ўрисчасига қилиб, бармоғига тушириб қолдим-ку!

— Бунигиизга таржима қилинг. Бетамизлар билан танишмайман. Ялпайиб ўтирадиган тўнғизлар билан салом-алик қилмайман.

Бизникилар ханг-манг бўлиб қолишди, менга қараб ўшқаришга тушишди, қўлимдан тортиб, бир чеккага чиқариб қўйишди. Айтган гапимни, албатта, таржима қилишмади. У бўлса инглизчасига жавраб ётибди. Худди оғзида тош айлантираётганга ўхшайди. Ўзидан мамнун. Ўзини коннотнинг меҳвари деб билади, шекилли. Улфатларнинг ҳаммаси унинг теварагида рақси само қияпти.

Мен бунақа одамларни Москвага ҳам унча қадрламас эдим. Димоғлари осмонда бўлса ҳам, ичлари бўм-бўш, қуруқ эди. Лекин шомирза-ю қоқ қуруқ бўлсалар ҳам кибр-ҳаво жуда баланд, ғурур юқори эди. Оламга кўзларининг учиди қарашарди, ўзларини хафа қилиб қўйишмасди. Бировнинг олдида қимтинини ёқтирмас эдилар. Албатта, ҳаммага ўзларини саховатпеша қилиб кўрсатишни ёқтирар эдилар.

Бу ерда бўлса уларнинг авра-астари очилди-қолди. Қадди-қоматлари таъзимда, овозларида хушомад. Ўзларининг устида Москвадан қолган мўйна-ю, зарбоф парча. Бу ердаги миллионер аёллар йўлда қолиб кетади.

Америкалик валинеъмат ҳамманинг хушомадини кўриб қарсак чалиб юборди ва пастга тушиб, машинанинг юкхонасидан ҳаммага аталган совға-саломларни олиб чиқишни буюрди.

Аёллар чувиллаб юборишди, эркаклар сирни сезган тойчоқдек кишнаёй бошлади ва ҳаммалари ола-тасир эзнага йўлланишди.

Мен ўзим қолдим. Рўпарамда ўриндиқда оғзида хоодадай сигараси билан валинеъмат ўтириптилар. У мен-

дан бир нарса сўради. шекилли, нега ҳамма билан бирга совға-саломга югурмадинг дегандир-да. Мен унга ўрисчасига жавоб бериб, Россияда кенг тарқаган бир манзилга йўлладим. Қўлим роса қичишди — қани энди, укки кўзларининг ўртасига ўхшатиб бир туширсам-у, оғзидаги сигараси учиб кетса. Сигараси билан бирга ясама тишлари ҳам.

Аммо ҳаммаёқни ҳай-хуйга тўлдириб, зинадан югуриб чиққани учун нафаси тикчилиб, пиводан бўшаган картон қутиларни судраб улфатлар келиб қолишди. Қутиларга аллақандай латта-путталар жойланган экан. Бир-бирларини туртиб-суриб қутиларни ўраб олишди, думбаларини чиқариб тўнқайганларича бу матоларни титкилай бошладилар, қўлларига илинган матоҳларни юлқиб олиб кўкракларига босдилар.

Валинеъмат бу матоҳларни қўни-қўшнилардан йиққан кўринади — қўшнилар ҳам эски-туски буюмларини олиб чиқиб ташлашга эриниб валинеъматга тутқазган бўлсалар керак.

Бир гапни айтиб қўяй. Мен фаришта эмасман. Мени хафа қилганларида ҳамма вақт ҳам ўзимни ўзим ҳимоя қилган эмасман. Лекин ҳеч қачон бунчалик паст кетмаган эдим.

Улар кирхонанинг номерлари олиб ташланмаган, ҳали ёқаларида эгаларининг фамилиялари ўчиб кетмаган, ювилавериб ўнгиб кетган эски кўйлақларни, тирсақлари ялтираб ётган алмисоқдан қолган кастюмларини, пошнаси эзилиб, ўзи майишиб кетган туфлиларни бир-бирларидан тортиб олишга тиришиб, юлқишиб ётишарди.

Қал бошидаги бешта толасини эпақага келтириб қўйганим қўшиқчи шоир қора фрак кийиб олинди. Этакларига атлас тасма тақилган. У менинг олдимга ҳовлиқиб келди.

— Қалай, Аркадий? Чакки эмас-а? Худди менга ўлчаб тикилгандай...

— Нима қиласан буни? Бошингга урасанми? Буни кийиб бирон жойга борармидинг?

— Қабулга бораман. Бирдан аслзодалар зиёфатига таклиф қилиб қолишса нима бўлади?

— Унда усти бошинг бекаму кўст бўлишига яна бир нарса етишмаяпти.

— Нима?

— Сочик. Қўлингга солиб олгани. Чунки унақа зиёфатларда сен фақат малай тарзида қатнашишинг мумкин. Ортигига ярамайсан.

Шундоқ дедим-у оёқларимни тапиллатиб, қутилар теварагида товукдек қақиллашаётган ойнмчаларга ўшқирдим.

— Уят сенларга, қанжиқлар! Мен сенларни одам ўрнида кўриб юргандим-а! Нега манави ярамасга ҳузур бахш этипсанлар? Нега чувалчангдан баттар ўзларинг-ни хўрлайсанлар? Нима, оч қоляпсанларми? Яланғоч қолдиларингми? Текинига йўлиқиб қолдиларинг-да? Мунча ёпишмасаларинг! Эртага кўчадан ахлат топиб олсаларинг, олиб чангини пуфламай оғизга соласанларми? Текин бўлгани учун.

Аёллар қутидан чиққан латта-путталарни кўксиларига босганча кўзларини чақчайтириб индамай туришарди. Биронтаси ҳам ботиниб менга жавоб қила олмади. Афтидан, эсанкираганлари ўта бошлаган, хумлари жойига келиб, қилган ишларидан хижолат чека бошлаган эдилар.

Валинеъмат ҳам ўриндигида дамнини ичига ютиб ўтирарди. Ҳали ҳам пишиллаганча, оғзидаги ходасини сўришда давом этарди. Бир нарсани сезган, шекилли. Бўйнига тушиб қолишидан қўрққан кўринади.

Мен бўлсам йиғлаб юбордим. Хотин кишига ўхшаб, хўнграб, ўксиб-ўксиб, менда бўлиб туради... айниқса, қаттиқ ичиб қолсам... Сапчиб зинага чиқдим, пастга тушдим-да, холи кўча бўйлаб югура кетдим. Кўчада биронта ҳам йўловчи йўқ эди. Негаки, Нью-Йоркда ярим кечада фақат эс-ҳуши норасо одамгина юрак ютиб сайр қилгани чиқади. Ё тентак одам. Ёхуд Москвадан келган муҳожир...

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 90600 фут.*

Ассалому алайкум! Қалай ўхладингиз? Қаранг, тонг ёришиб қолипти. Биз ҳали ҳам океан устидамикинмиз ё тагимизда Оврупо бошландимикин? Айтганча, мен хуррак отмадимми? Баъзан бўлиб туради. Шунинг учун ҳар эҳтимолга қарши узр сўраб қўяй.

Ҳар ҳолда, мени авф этасиз-у, лекин биз сиз билан аллақаерда учрашганмиз. Москвага етгунча ҳали анча бор, ҳали эслайман. Ҳозир бўлса, бизга понушта олиб келишади. Унгача яна жиндай оғзимизни шабадалатиб оламиз. Йўқ демасангиз Исронда кечган ҳаётимдан икки-уч оғиз айтиб берай. Хўпми?

Литинг-чи, муҳтарам зот — жуда чиройлик, жаранглаб эшитилувчи, муаттар бўйли бир сўз бор — «абсорб-

ция» деган. Шунн эшитганингиз борми? А-б-с-о-р-б-ц-и-я! Эшитмаганмисиз? Унда хўб омадли одам экансиз. Шубҳа йўқ, онангиздан кўйлақда туғилган экансиз.

Мен бу абсорбция билан Исроилда танишдим. Бутун масъулиятни зиммамга олган ҳолда сизга айтаман: бу сўзни яхуший халқининг энг ёвуз душманлари ўйлаб топган. Анави «Сион донишмандларининг қайднома»ларини ёзганга ўхшаганлар ёки Нюрнбергда яҳудийлар масаласини узи-кесил ҳал қилишга аҳд этганлар. Бу сўз ҳам «геноцид» ёки «каннибализм» деган сўзларга ўхшаб қулоғимга қаттиқ ботади.

Исроилда бутун бошлиқ Абсорбция вазирлиги бор. Унинг бор-йўқ қиладиган иши шуки, яҳудийларни исроилликларга айлантиради. Эркин, сирти сувари кўрмаган яҳудийларни яшаб турган жойларидан худди Прерияда ёввойи мустангларни овлагандек тутиб келтиришади-да, абсорбция машинасининг бу томонидан солиб, нариги томонидан қолипга тушадиган аҳволга келтириб, қўлнинг ўргилсин исроиллик қилиб чиқаришади. Тасаввур қиласизми — шўрнинг қурғур яҳудийни қолиплардан кичикроқ бўлса, қўл-оёғидан чўзишаётганда ёки Исроил ўлчовларига сизмаса жамикий ортиқча жойларини қирқиб ташлашаётганда қанақа қий-чув, шовқин-сурон кўтарилади.

Мен умримда бирон марта металлургия заводида бўлган эмасман, лекин темирга қандай ишлов беришларини кинода кўрганман. Шаклсиз темир гўлалардан рельс ясашади ёки уни бошқа бирон керакли шаклга киритишади. Ёиласизми, бунн қандай қилишади?

Бир бўлак темир гўлани аввал қиздириб лағча чўққа айлантришади, кейин уни узлуксиз айланиб турган темир валиклар орасига жойлашади. Бунақа валиклар беҳисоб. Шўрлик гўла бир валикдан қутулиб, иккинчисига тутилиб бораверади. Уни эзгилашади, босишади, ёйишади, қисишади, чўзишади, кетига тепишади, бошига уришади, ниҳоят, қарашса, темир бечорадан ҳеч нарса қоладиган эмас. Шунда машина уни улоқтириб отади. Бутунлай кўкариб кетган, нафас олишдан тўхтаган гўла гуп этиб ерга тушади.

Темирни шу кўйларга солишади. Шунинг оқибатида рельс пайдо бўлади.

Абсорбция — лаънати прокат станидан беш баттарроқ нарса. Сизнинг бутун ичак-чавоғингизни ағдариб кўришади, қўл-оёқларингизни майдалашади. Кейин бу

ҳам етмагандай башарангизга туфлашади-да. Ўзи шунақа эди деб бақрайиб тураверишади.

Бу машинанинг парраклари орасига тушиб қолган шўрлик яҳудий учун темирнинг аҳволи ҳолва бўлиб қолади. Темирнинг кўрганлари абсорбциянинг ярими, холос. Парвардигорнинг кўмаги билан уни рельсга айлантириб бўлганларидан сўнг ўзини улоқтириб юборишади-ю, вассалом. Агар уни бутунлай занг босиб кетса, ҳовлиқиб кўтаришади-ю, яна бир марта прокатдан ўтказишади, лекин бу гал қиздиришмайди, оврагарчилик камроқ бўлсин учун совуқлигича ўтказишади. Занглаган рельс бунга дош бермайди-да, уқаланиб кетади. Шунда Абсорбция вазирлигидаги уддабуронлар қўлларини ёйиб зорланишади:

— Ана кўрдингизми? Диаспорадан бизнинг ихтиёримизга ана шунақа бўлмагур материал келади. Чикинди. Ахлат. Улар ўзларининг тарихий ватанларига муносиб эмаслар.

Бюрократия нима эканини сиз биласиз, албатта. Худого шукур, Россияда бу буюм керагидан ортиқроқ бор. Немис бюрократияси ҳам бор. Америка бюрократияси ҳам. Ҳамма жойда ўзининг бюрократияси бор. Шундоқ бўлиши ҳам керак. Чунки полиция бўлмаса бўлмаганидек, бюрократиясиз ҳам ҳеч йлож йўқ. Албатта, бундан одамларга унча қулайлик йўқ, лекин тартиб кўпроқ бўлади. Бу, биласизми, катта машинага ўхшаган гап. Унинг айтайлик, катта-кичик юзта филдираги бор, улар бир-бирларига туташган, бир маромда ҳаракатга тушириб қўйилса, умрбод шу йўналишда айланиб ётаверади. Ишингиз аввал биринчи филдиракка тушади, у билан бирга айланади, кейин иккинчи филдиракка ўтади, иккинчиси учинчисига ўтказилади — шу аҳволда юзинчи филдираккача бораверади. Юзинчи филдиракдан чиққандан кейин иш битди деб ҳисоблайверинг. Ана унда бошингизни қотирмасангиз ҳам бўлаверади.

Албатта, баъзи бир ишларни бир-иккитагина филдиракдан ўтказиб ҳам қилса бўлади. Бироқ Исроилда бу номерингиз ўтмайди. Албатта, юзта филдиракдан ўтасиз. Биронта ҳам кам бўлмаслиги керак. Бюрократия деганлари ана шу. Жуда яхши созланган машина. Унинг бирон мурватини ўзгартириб бўлмайди. Секин ишлайди-ю, лекин тўғри ишлайди.

Ростини айтадиган бўлсам, мен тарихий ватанимга бориб келганимдан кейин, шу бюрократия машинасининг қаршисига тиз чўкиб, унинг ҳар бир филдирагини ўпишга

тайёрман. Авваллари бекорга уни чангитиб сўкиб юрган эканмиз-да...

Нима учун дейсизми? Шунинг учунки, мен Исроил бюрократиясининг нима эканини кўрдим. Ҳамма нарса таққослаганда билинади. Исроил бюрократиянинг энг олий нуқтасига эришган. Ҳолбуки, унинг машинаси дунёнинг бошқа машиналардан ўзга эмас. Унда ҳам гилдираклар юзта. Ортиги ҳам, камини ҳам йўқ. Лекин битта фарқи бор. Бу гилдираклар бир-бири билан туташган эмас. Уларнинг ҳар қайсиси ўзинча айланади. Ишнинг биринчи гилдиракка тушдимиз, бас, айланаверади, айланаверади. Умрининг охиригача ҳам айланаверади. Фақат ўзинг унинг ёнига турмоғинг керак, оҳ-фарёд қилиб, сўкишу қарғишлар билан ишнинг биридан олиб иккинчисига ўтказиб турмасанг, бўлмайди. Юзинчи гилдиракка.

Мен авваллари гўллик қилиб, фақат большевикларгина ҳар қандай ишни расво қилишга қобил деб ўйлаб юрар эканман. Энди сизга айтишим мумкинки, менинг тарихий ватанимдаги юртдошларим билан таққосласа, большевиклар уларнинг олдида гўдак экан. Бегуноҳ бир гўдаклар янглиғ уларнинг бошини силаб, қип-қизил икки яноғига шалатилаб қўйинг келади.

Исроил бюрократияси дарди бедаво СПИДга ўхшайди. Бу мамлакатнинг халқини ҳамма доноларнинг доноси деб тан олган. Лекин у бу дарднинг давосини изламайди, аксинча, дуч келганга гердаиб, гурур билан «бизнинг бюрократия ана шунақа» деб гапириб юради. Ўзларининг бюрократияси эмиш. Бу жуда ғалати туюлар эканки — гўё ҳар чорраҳада «бизнинг оилавий захмимиз авж нуқтада» деб мақтагандек.

Ҳозиргача менинг кўз ўнгимдан Исроил пакидининг совуқ турқи кетмайди. Қўполроқ гапирганим учун маъзур тутасиз — пакид дегани иврий тилида мансабдор дегани бўлади. Лекин мен иврий тилида унча зўр эмасман — пакид дегани ундан беш баттар бир нарса.

Стол ортида тўнғакка ўхшаган бир одам. Мудроқ кўзларида нур деган нарсанинг урвоғи ҳам йўқ. Ўтириб олганча, кўрсаткич бармоғи билан ўзининг яҳудиёна бурнини мазза қилиб кавлагани кавлаган. Сен бўлсанг унинг қаршисида стулда омонатгина ўтирибсан, тоқатнинг тоқ бўлганидан ўтирган жойингда типирчи-лайсан, оёқларингни букиб, ичига тортасан. Унинг мудроқлиги сенга ҳам юқади. Ниҳоят у бармоғини бурнидан олади, сен эса бу бармоқдан кўзингни узоқмай қараб тураверасан. Икко-

вингиз ҳам бармоқнинг учига, ундаги бурун қаъридан олиб чиқилган нарсага термуласиз. Кейин бармоқ яна бурун қаърига кириб кетади.

Мабодо сен беҳосдан ана шу осуда машғулотга ҳа-лақит бериб қолсанг, худо кўрсатмасин, уни чалгитсанг, у оғзини карракдек очади-да, «Қўшиқлар қўшиғи»нинг бениҳоя жарангдор гўзал тилида устинга бир челақ ах-лат ағдарилади. Шунда бу тил сенга ўрис тилидан ҳам ўткирроқ туюлиб кетади. Ҳолбуки, рус тилидан ўткирроқ тил йўқ, оламда.

Сизга равшанроқ бўлсин учун битта мисол келтирай. Бу мисолнинг бирон бир ажралиб турадиган жиҳати йўқ, аммо у ҳар қандай рақамлару олди-қочди воқеалардан кўра масаланинг моҳиятини яхшироқ очиб беради. Ахир, океаннинг суви шўрлигини билмоқ учун бутун океанни ичиб тугатмоқ шарт эмас-ку, океан сувининг бир қулту-мига қараб буни билса бўлади.

Москвада бир ёзувчи бўларди. Албаттаинки, менинг миждозим. У ҳам бониқа санъат арбоблари каби дворян-лар уясида истиқомат қиларди, лекин менинг унга ҳур-матим анча баланд эди, чунки унинг истеъдоди бор эди. Истеъдод эса, ўзингиздан қолар гап йўқ, пулга ўхшаган нарса — бор бўлса бор, йўқ бўлса минг «войдод» деган-нинг билан пайдо бўлиб қолмайди. Ҳалиги ёзувчида ик-ковидан ҳам бор эди — истеъдод ҳам, пул ҳам. Яна шуҳ-рати ҳам зўр эди. Жамиятдаги нуфузи ҳам юксак эди. Яна бунинг ҳаммасининг устига устак чиройли ҳамда оқила ва олижаноб хотини ҳам бор эди. Бунақаси одатда кам учрайди. Фарзандлари ҳам бинойидек — ҳозирги-ларга ўхшамайди, жиддий, гапга кирадиган, чекмайди, ичмайди, ота-онасининг пулини совурмайди.

Қани, ўзингиз айтинг-чи, бахтиёр бўлмоқ учун одам-га бундан ортиқ яна нима керак?

Бу одамнинг калласига менга бир нарса етишмаяпти деган фикр ўрнашиб қолипти. У миллий яҳудий ёзувчиси бўлмоқни истаб қолипти. Нима учун? Мақсад нима? Яна қаерда денг? Совет Иттифоқида.

Аслида-ку барига қаноат қилмоқ керак. Беш панжани оғзингга тиқма деган халқ мақоли бор.

Яна шуниси ҳам борки, у рус ёзувчилари ичида энг яхшиларидан бири ҳисобланарди. Мен, албатта, Пушкин билан Гоголни эмас, ҳозирги ёзувчиларни назарда тут-япман. Газеталарда унинг тўғрисида «у соф рус тилида ёзади, у рус кишининг психологиясига чуқур кириб боради» деб ёзишарди. Энг муҳими эса, Дворянлар уя-

сидан чиққан бошқа кўпгина ёзувчилардан фарқ қилароқ, у ҳалол ва виждонли одам эди. Виждонига хилоф иш қилмаслик ва ёлгон гапирмаслик учун тақиқланган мавзуларга қўл урмас эди, мабодо бирор нарса тўғрисида ёзадиган бўлса борми, қойил қилиб қўярди. Кутубхоналарда унинг китоблари ўқилавериш титилиб кетган эди. Байрам кезларида эса катталар уни мукофотларга тавсия этишарди. Шу сабабли унинг орденлари бирор генералникичалик бор эди.

Ялпи телбалик бошланган кезларда шундоқ одамнинг кўнглида яхудийлик туйғуси уйғониб қолипти. Ортиқ рус ёзувчиси бўлгим келмай қолди. Ўз халқимнинг доврўғини куйламоқ истайман. Менинг чукчадан ёки, айтайлик, қирғиздан нима кам? Хуллас, бу одам яхудий ҳикоялари ёза бошлади.

Албатта, ўзингиз сезиб турибсиз... Кўзгу бўлмаса қулоқларингизни кўра оласизми? Унинг ҳикояларини босиб чиқаришмайди. Қайси нашриётга бормасин, ҳаммасидан рад жавоби олди.

Шу тарзда унинг ҳикоялари қўлёзма ҳолида Москва бўйлаб қўлма-қўл юра бошлади. Бунақани «Ўзнашр» деб аташади. Одамлар жон-дили билан ўқийди. Бир-бирларининг қўлидан саҳифаларини юлиб олиб ўқишади. Тан олмоғим керакки, мен иккита ҳикояни қўлда тутиш шарафига муяссар бўлдим. Кейин уни билан мижжа қўрмай чиқдим — ҳаяжондан юрагим ўйнаб, ҳапқириб чиқди. Жуда ҳам зўр-е! Олий даражада! Тузукроқ давлатларда бунақа ёзувчиларга ҳаётлигидаёқ ҳайкал қўйишади.

Москвада бўлса бунақа ижод учун ҳуқна (клизма) қилишади. Қилганда ҳам каттасини қилишади. Нақд томоғигача етадиган қилиб. Унинг асарларини, умуман, чоп этмай қўйишди. Ҳатто аввалги — «рус ёзувчиси» эканлигида ёзилган асарларини ҳам. Ёзувчилар уюшмасидан ҳам кетига бир тепиб учириб юборишди. Номини тилга олишни тақиқлаб қўйишди, ҳатто маълумотномалардан ҳам ўчириб ташлашди. Бутунлай унутишди. Тириклай гумдон қилишди.

Шунда у Исроилга кетишга рухсат беришларини талаб қила бошлади. Яъни тарихий ватанига. У даста узун одам эди. Теварак-атрофида шунча тўлқин кўтардики, ҳукмдорлар тинчлини йўқотиб қўйди. Уша пайтларда Нью-Йорк шаҳрида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош қотиби бўларди. У Тан деган. Ўзи бирмаллик. У рак касалидан вафот этгунга қадар россиялик ҳамма яху-

дийлар Исроилга жўнаб кетишга ёрдам беришини сўраб унга хат ёзишарди. Бизнинг ёзувчимиз ҳам У Танга мактуб йўллади. Унинг мактуби юракларни ўртар даражада таъсирли эди. Унинг мактубидан газеталар парчалар келтиришар, митингларда ўқиларди. Уни эшитганларнинг кўзидан ёш тирқирарди. Булар жаҳон жамоатчилигининг жиғибийронини чиқарди. КГБни ҳам роса хуноб қилди.

Лекин ўзини ҳам Москвада ёмон тузлашди-да! Турмага тикиб қўйишди, устидан думалоқ хатлар уюштиришди, бошларига бир хил шапка қўндириб олган фуқароча кийимдаги КГБнинг шоввозлари унинг уйи олдида ўлгудай калтаклашди.

Лекин у қўрқув нималигини билмайдиган довюрак одам эди — уруш йилларида қирувчи самолётда учар эди. Немислар Одесса устидаги ҳаво жангида уни уриб туширишди. У ярадор ҳолида парашютда сакради. Унинг довюраклигига ҳурматан немислар уни отиб ташлашмади, балки иззат-ҳурмат кўрсатиб ҳарбий госпиталга ётқизишди ва самолёт кабинасида қолиб кетган кўзи ўрнига шиша кўз ясаб беришди. Кейин у бутун умри давомида бу кўзини жойидан қўзғатгани йўқ, унинг устидан қора духоба тасма тутиб юрди. Дворянлар уясидаги аёлларнинг гапига қараганда бу қора тасмада у лорд Байронга ўхшар экан. Мен лорд Байрон билан шахсан таниш эмасман, шунинг учун уларни бир-бирига таққослай олмайман.

Ҳукмдорлар уни синдира олмадилар, шундан сўнг адибни СССРдан қувиб чиқаришди. У Москвада ўздан яхши хотирот қолдирди — бор будини ва пулларини яҳудийларга улашди. Пули анча-мунча эди. Орзу қилган Исроилга шип-шийдам бўлиб кетди. Аэродромда уни обдан текшириб кўришди, ҳатто орқа чиқарув тешигини ҳам кўздан кечиришди — ҳали эълон қилинмаган қўл-ёзмаларидан бирон саҳифасини ҳам олиб чиқиб кетмаслиги керак эди-да!

Кейинги тарихи жуда қисқа ва жуда ачинарли. Исроилда у жуда қашшоқ ҳаёт кечирди: бунга мардона чидади, ҳеч қаерга ёрдам сўраб, қўл чўзиб бормади — бунга ғурури йўл қўймади. Туну кун ёзди. Ёзишдан чарчамади. Эркинликка эришгач, йиллар давомида унинг яҳудиёна қалбида жўш урган фикрлар ва туйғуларни оқизмай-томизмай қоғозга тўкиб солишга ҳаракат қилди.

Маълумки, ёзаётган чоғингда пул тополмайсан. Фақат сарфлайсан. Сиеҳга, қоғозга дегандай... Овқатга ҳам.

Өвқатга кам сарфлайсан. Чалақурсоқ бўлиб юрсанг бас. Асарингни ёзиб битиргунча очликдан тараша бўлиб қолмасанг бўлди.

У яхши ёзувчи эди, ўзига талабчан эди. Ёзарди ва ёзганини ўчирарди. Ёзарди, ўчирарди.

Ниҳоят, унинг биринчи лиқояси битди. Жуда зўр ҳикоя эди, мен сизга айтсам. Бир яхши одам топилди — у ҳикояни иврий тилига таржима қилди. Сўнг ҳикояни журналда босиб чиқаришди.

Бу ёзувчи учун байрам эди. Орзиқиб-орзиқиб эришгани тарихий ватанидаги биринчи ва охириги байрам.

Гаройиб воқеалар кейин бошланди. Маълум бўлдики, журнал қалам ҳақи тўламас экан. Умуман, Исроилда бу масалада катта қийинчиликлар бор экан. Ёзувчилик билан ишдан кейин кўнгил ҳушига шуғулланишар экан. Тирикчилик учун маблағни бирон идорада муқим ўтириб ёхуд тер тўкиб топишар экан. Асарини босиб чиқариш учун эса муаллиф баъзан ноширга ўзи пул тўламоғи керак бўларкан.

Эркинлик! Цензура йўқ. Шунинг баробаринда қалам ҳақи ҳам йўқ. Шунинг баробаринда яхши адабиёт ҳам йўқ. Кун бўйи оғир меҳнат билан банд бўлганингдек кейин кечки овқатдан сўнг ухлайдиган вақтгача ўтириб ишлаганда, дурдона асар яратиш камдан-кам одамга nasib этади, ҳафталаб, ойлаб ўтирасан.

Унинг ошиғи пукка тушди. У аввалги ҳаётидаги ҳамма неъматлардан воз кечиб, фақат яҳудий миллий санъатини яратиш мақсадида Исроилга келган эди. Бу орзуси совун кўпигидай ёрилди-кетди. Яҳудийлар давлатига ўзининг қўшиқчилари керак эмас экан. Куйчиларга касбини ўзгартириб, ҳисобчи бўлишни таклиф қилишди.

Унга қолса, бу зарбага дош бера оларди — ҳар ҳолда Россияда чиниққан-да! Вақти соати билан бадқовоқ бир ҳисобчи ҳам бўлиб олиши мумкин эди. Унда яҳудийлараро яҳудийдай яшаверарди. Жиндай одамовироқ бўлиб қолармиди? Балки бошқа ҳамма яҳудийларга ўхшаб секин-аста бурнини кавлашни ҳам одат қилармиди? Ким билсин, эҳтимол шундоқ ҳаёт тарзига эришса, ўзини бахтли деб ҳис қилармиди?

Аmmo... Кимдир яҳудийча меҳрибонлик кўрсатиб, унга ғамхўрлик қилипти. У расмий хат олди. Мактуб иврий тилида ёзилган эди. Адиб ҳали иврийни ўрганиб олганича йўқ эди. Мактубда маълум қилинишича, журнал унга қалам ҳақи тўламагани учун Абсорбция ва-

зирлиги унинг мамлакатда янги одамлигини инобатга олиб, қалам ҳақини қайтариб олинмайдиган ёрдам пули сифатида унга бериши мумкин. Бошқача айтганда унга садақа беришмоқчи бўлишган эди. Ҳар қандай одам учун ҳам бу жуда таҳқирлик. Машҳур одам учунку ўн чандон таҳқирли.

У алаmidан бўкириб юборди ва бу таҳқирли мактубни майда-майда қилиб ташлади. Аммо абсорбция машинаси ишга тушиб кетган эди. Яна хат келди. Унинг кетидан яна ва яна. Уйда сариқ чақа йўқ. Очлик билан ўйнашиб бўлмайди, биласиз. Хотини билан болаларни унга илтижо билан термулишадн. У ўйланиб қолди. Узини оқлайдиган сабаблар топа бошлади. Гарчи пулни унга садақа тарзида бераётган бўлсалар ҳам, бунга у ҳалол меҳнат билан эришди, асарини ёзиб эълон қилди.

У Абсорбция вазирлигига жўнади. Тўзонли, дим Қуддуси шариф орқали йўловчиларга лиқ тўла автобусда. Сўнгги йигирма йил ичида дунёда автобус деган нарса борлиги унинг эсидан ҳам чиқиб кетган эди. Биринчидан, Москвада унинг ўзининг автомобили бор эди. Иккинчидан эса, унинг топгани ёзувчига бутун оиласи билан таксида юришга етиб-ортарди.

Вазирликда уни Зарба устига зарба кутарди. Аввало анча вақтгача хўрланиб навбатда туришга тўғри келди. Кейин қогоз тўла семиз-семиз папкаларни эрина-эрина узоқ титкилашди, ниҳоят, арзимаган бир миқдор пулни шахсий ҳужжатига ёзиб беришди; лекин пулни камида бир ой кутиши кераклигини, ундан олдин пул берилмаслигини айтишди.

У карахт бир аҳволда уйига келди.

Икки ой ўтгач, уни пул олгани чақирдишди. Уша автобусда терлаб, димдан кўнгли беҳузур бўлиб, бир амаллаб вазирликка етиб борди, иссиқдан ҳансираб, тили осилиб, хатда кўрсатилган қаватга ўрмалаб чиқиб, керакли эшикни тақиллатди.

Бу гал ҳам унга пул беришмади. Лоақал кекса одамни овора қилганлари учун узр ҳам сўрашмади. У газабинни ичига ютиб, қизариб-бўзариб қайтиб кетди. Кўчадаги йўловчилар унинг оғзини пештахам қилиб сўкинганни эшитишди. Ҳолбуки, адиб шу пайтгача сўкиш нима эканини билмай келган эди.

Бир ойдан кейин уни яна хат билан чақирдишди. Тепса тебранмас пакид яна пул йўқ деди ва яна узр сўрамади. Адибимиз тутаққанча вазирликни тарк этди.

Пўловчилар унинг итга ўхшаб улиганини эшитишди. Адиб теварак-атрофда унга тикилиб турган кўзларни пайқамас ҳам эди.

Учинчи марта пулга келиш ҳақида қогоз келганида у боришдан қатъиян бош тортди, аммо хотини билан болаларни ундан сўнгги марта боришини илтимос қилиб туриб олишди. Бу галги бориш чиндан ҳам сўнггиси бўлди.

Сезиб туришсиз шекилли, унга бу гал ҳам пул беришгани йўқ. У ёниб кетди ва овозини кўтариб, нима учун мени бекордан бекорга югуртираверасизлар, ҳатто уэр сўрашни хаёлларингга ҳам келтирмайсизлар деб ўшқирди. Пакид лол қолиб, бармоғини бурнидан чиқарди-да, босиқ оҳангда сўради:

— Сиз кимсиз? Граф Толстоймисиз?

— Ҳа! — деб қичқирди адиб. — Мен — граф Толстойман.

Шундай деб барқут тасма остидан шиша кўзини олиб, пакидга қараб отди.

Пакид вой-войлаганча қолди. Дарҳол полиция етиб келди. Адиб типирчиларди. Унинг қўлини орқасига қайирдилар. Кўзини боғлаган тасма эшилиб бўйнига тушди. Кўзининг ўрни очиқ ярадай қизариб турарди.

— Жухудни ур! Россияни қутқар! — деб қичқирар эди атоқли адиб, барваста яхудий полициячилар эса уни зинадан пастга судрашар ва ботинкаларининг тумшуги билан биқинига ўхшатиб тепмоқда эдилар.

Бу гал энди уни узил-кесил жиннихонага қамаб қўйишди. Врачлар бирон-бир кун келиб, унинг бу ердан чиқиб кетишига умид йўқлигини айтишяпти.

Мен уни икки марта кўргани бордим. Нима деганда ҳам, қадрдонлигимиз бор. Эски миждим. Чакки ёзувчи эмас. Бунақалар ҳар қадамда қалашиб ётмайди.

Биринчи марта у мени таниди ва шу ерда ётиб У Танга ёзган мактубини кўрсатди. Мактубда у тарихий ватанидан нотарихий ватанига қайтиб кетишига ижозат беришларини сўрапти. Рост, нотарихий ватани қайси эканини хатда ёзмапти.

У авваллари Москвада бўлгани каби бутун жиннихонадан бу мурожаатнома-мактубнинг тагига имзо тўлапти. Жинчилар иврийда ҳам, яна ўнларча бошқа тилларда ҳам бажону дил имзо чекишяпти. У бўлса хушёрлигини намоён этиб, шўро КГБси ва Исроил

Шин-Бетининг кирдикорларидан хавотир олиб, тева-
рак-атрофига олазarak назар ташлаб турипти.

Мен қўлимдан келганича уни тинчителишга ҳаракат
қилдим. У Тан аллақачон рақдан ўлиб кетганини,
СССРдан борган яҳудийлар мактублари остига кўми-
либ кетганини, ҳозир унинг ўрнига австриялик Курт
Вальдхайм бўлганини, у ўз вақтида немис армияси
сафларида СССРга қарши жанг қилганини, яҳудий-
ларни, менинг назаримда, унча ҳуш кўрмаслигини ту-
шунтирдим.

У ҳеч нарса тушунмади ва менга жавобан худди
кўп минг кишилик йиғинда нутқ сўзлаётгандай ҳайқир-
ди:

— Халқимнинг ихтиёрига қўйиб қўй! Қахол ве
лаван!

Қейин бардам кайфиятда куй бошлади:

Тонг шафақ-ла безайди нафис,
Кремлнинг кўҳна деворин...

Иккинчи гал борганимда, мени унинг олдига кири-
тишмади: уни хатарли жиннилар қаторига қўшиб қў-
йишипти. У мени ҳовлида кўрибоқ, қўлини панжарадан
чиқариб, кир дастрўмолини силкитди ва чинқиргандай
деди:

— Снон маҳбусларига эркинлик берилсин!

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Баъзан калламга галати фикрлар келиб қолади.
Сизда ҳам шунақа бўладими? Ҳар бир одамда, ҳатто
энг арзимас одамда ҳам баъзан калласига шунақа фикр
келиши мумкин.

Совет Иттифоқида юздан ортиқ халқлар ва элатлар
дўстона социалистик онла бўлиб яшар ва бир-бирлари-
ни шавлага қўшиб ютиб юборишга тайёр эдилар. Эъти-
бор бердингизми, шу мамлакатда галати бир воқеа рўй
берди. Сўнгги ярим аср мобайнида юқорининг топши-
риги билан ҳар битта энг кичкина халққа ҳам унинг
маданиятини яратиб беришди. Шаклан миллий, маз-
мунан социалистик дегандай.

Масалан, айтайлик, тайганинг бирон бурчагида бир
қабилла яшайди. Улар ҳали дарахтдан ерга тушган
эмас. Олов ёқишни ҳам яқингинада ўрганишган. Чена-

1 Мовий ва оқ (иврит) — Исроил байроғининг ранги.

Ға қўшадиған итларини ҳисобга олмаса, уч юзтача одам. Албаттаинки, маданият деганидан асар ҳам йўқ. Яхши эмас, дейди большевиклар. Лаънати чоризм уларни нодонликда ва зулматда яшашга мажбур қилган. Биз инқилоб қилган эканмиз, бундан мақсад — ҳар қандай авлоқ гўшага ҳам маданият нурларини тарқатишдир. Маданият яратмоқ керак! Ёзув, алифбо, қўшиқ ва достонлар, шеър ва биринчи роман! Ва, албатта, қўшиқ ва рақс ансамбли бўлмоғи шарт!

Бу қабиланинг олдига бир жуфт олим яҳудийларни жўнатишади. Нега яҳудийларни жўнатишларини кейин тушунтириб бераман. Кўрсатилган жойга яҳудийлар йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, сув кечиб, тоғ ошиб етиб боради. Етиб боргач, гавдасининг ҳамма зарур жойларига заҳилга, силга, трахомага ва яна алланима балоларга қарши укол қилиб олиб, ўша қабила билан бирга умргузаронлик қила бошлайди.

Яҳудийлар бу қабила билан бирга истиқомат қилар экан, хом балиқни танаввул қилишади, ясама тишлари билан гўштарни тортқилашади, янги ўлдирилган жонворларнинг қонини совутмай илиғлигида сипқаришади, асрий анъаналарни бузмай, уларнинг хотинлари ва қизлари билан ётишади. Уларнинг ҳаётини ўрганишади, гап-сўзларини тинглашади, яшаш тарзини кузатишади ва маданиятини ярата бошлашади. Алифбосини рус алифбоси заминида тузиб чиқишади — таомил шунақа. Маҳаллий аҳолининг луғати кам, қашшоққина тилини ўртоқ, колхоз, совхоз, кооператив, коллектив, социализм, капитализм, оппортунизм каби сўзлар билан бойитишади.

Кейин қўшиқлар ижод қилишади. Аввалига русча қофиялаштиришди ва бу мати вақт-соати билан бутун мамлакатга маҳаллий халқ ижодининг дурдонаси сифатида танилади. Кейин уни шоша-пиша, мендан кетгунча, эгасига етгунча қабилада маҳаллий қабила тилига таржима қилишади. Бунинг аслини ким ҳам тингларди, дейсиз. Ахир, қабиланинг катта-кичиги туну қун ов билан, балиқ тутуш билан банд. Ҳали яна кўпгина авлодлар келиб кетади. Шундан кейингина тайга аҳли англаб етадики, Россиянинг аллақаерида инқилоб бўлган ва мазлум халқнинг энг яхши дўстлари бўлмиш коммунистлар бу шўринг қурғур забун одамларга маданият олиб келиш учун кучларини ҳам, пулларини ҳам аямай қолишиб ётишипти. Ҳозирча эса трахома сабаб кўр бўлиб қолган, бурни ириб, ўйилиб қолган

қария гулхан ёнида ўтириб, ёғочга тортилган мол ичагидан ясалган торларни чунонам чертадики, унинг машқидан шунақа овозлар тараладики, ҳатто ченага қўшиладиган итлар ҳам чидаёлмай ойга қараб улыб юборади. Шу билан қабиланинг маданий эҳтиёжлари тўла қаноат топади.

Чоризм даврида унутиб юборилган кичик халқларда бунақа ижрочилар нима деб аталади — аниқ эсимда йўқ. Ошиқ-оқин дермиди ё шаман-шайтон дермиди, билмадим. Пўқ, алдадим, шаман-шайтон дегани бунга тўғри келмайди.

Шунақа ошиқдан биттасини ўзим шахсан кўрганман. Москвада. Куппа-кундуз кун. Ҳайвонот богида эмас. Дворянлар уясида. Пўстини товонига тушади, тескари, бурунсиз кичкина бошида тулки телпак. Қўлида мол ичагидан ясалган торлик ёғочи. Баайни, алвастининг ўзи, дейсиз...

Унинг таржимони мени уйига таклиф қилди — меҳмонни Кремлда кўз-кўз қилмоқларни керак экан, шунинг учун соч-соқолини қиртишлаб, кўримлироқ қилиб қўймоқ зарур экан. Уни кўримли қилиш — айтишга осон. Атоқли оқиннинг қабиласида темир тартиб бор экан. Унга кўра ҳаётда фақат икки марта — туғилганда-ю, ўлганида баданига сув тегар экан. Бинобарин, меҳмонимиз ўзининг бу ҳуқуқидан ярмини амалга оширган, холос. Шунинг учун уни аввал яхшилаб буғлаб, совунлаб ювинтиришга тўғри келди. Қайчилар ишдан чиқиб қолмаслиги учун меҳмоннинг сочига бир челақ шампунь билан икки бўлак кир совун сарфлашга тўғри келди.

Юзига ула, кўзига сурма қўйдик, тайганинг ҳидларини кесиш учун аямай атир сепдик, шу кўйи Кремлга олиб кетишди. Ҳукумат аъзоларига қўшиғини айтиб бериб, уларнинг қўлидан мукофот олмоғи керак эди. Уни автомобилга ўтқозишди, у бўлса қўрқиб кетганидан теварак-атрофига туфлай бошлапти. Бир зумда автомобилнинг ойнаги тупук бўлиб кетипти. У умрида ойнак кўрмаган экан, шунинг учун рўпарамда бўшлиқ деб ўйлапти.

Унинг таржимони, менинг миждозим бу ошиқни йўқдан бор қилганиди, яъни унинг учун ҳаммасини ўзи ёзиб, ёзганини аслидан таржима деб кўрсатган эди. Бу иш учун у пулнинг тагида қолиб кетган эди. Ошиқнинг бўлса донғи бутун СССРга таралди. Кўксини орден-медаллар безади. Уни шўроларнинг миллий сиё-

сатига мисол қилиб кўрсатадиган бўлишди. Шимолда унга ўтов қуриб беришди. Синтетик толалардан. У шўрлик бу ўтовда зотилжам бўлиб, бир ўлимдан қолди. Радиода унинг тўғрисида узлуксиз эшиттиришлар берилди. Мактаб болалари унинг дostonларини ёд ола бошлашди. Кимда ким бу шеърлар ичида қалин ўрмондагидек адашиб қолса, икки оларди. Артистлар унинг шеърларини сахнадан ўқишди. Улар ҳатто шу қабилага хос бўлган талаффуз оҳангларини излаб топишди ва бунинг учун юксак унвонларга сазовар бўлишди. Фан номзодлари аллақачон докторлик диссертациялари ёзишга киришишган.

Машина бор кучи билан ишлаб турди. Менинг таниш яҳудий таржимоним унинг шеърлар, дostonлар, манзумаларини қаторлаштириб ташлади. Кечаси-ю, кундузи тинмайди. Қўллари қавариб кетади. Лекин биронтасига ўзининг исмини қўймайди. Лекин ишига яраша мўмайгина ҳақ олаверади.

Бу воқеаларнинг бош сабабкори эса Тайгада, кулбасининг олдида гулханга исиниб, қўлидаги суврати чиққан газета билан чивинларни қувлаб, хурмачасига сиққанча спиртдан тортиб ўтиради, ҳушига келиб қолганда эса зўр-базўр торини тиринглатиб қўяди. Ченага қўшилладиган кучуклар увтайди. Тайга акс-садо билан жавоб беради. Ўнга бундан ортиқ яна нима керак?

Бутун мамлакат бўйлаб, унинг ажойиб номи теварагида қанақа шовқин-сурон кўтарилиганидан, ўзи қандай буюк дилбар одам эканидан у шўрлик бутунлай беҳабар. Буларнинг ҳеч қайсиси етти ухлаб, унинг тушига ҳам кирган эмас. Кунлардан бирида шўрлик оқини ўзининг кулбасида кўпроқ ичиб қўйиб жон таслим қилади, ammo унинг ўлгани ҳақидаги бу шум хабар Москвага етиб боргунча, менинг ошна таржимоним яна беш йилча марҳум учун янгидан-янг дostonлару, қиссаларни қалаштириб ташлади, газеталар эса унинг у дунёга рихлат қилганидан беҳабар уни кўкларга кўтаришда давом этади. Езувчилар уюшмаси ҳар йили унинг туғилган кунинда узоқ йиллар самарали яшашини ва янги ижодий муваффақиятлар тилаб телеграммалар жўнатишини қўймади.

Кўп мизлатли шўро адабиётидаги бу оғир жудостак ошкор бўлиб қолганда эса таржимоннинг қиссасига оқиб турган оатин ирмоқ оқиндан тўхтади, келадиган пуллар келмай қолди. Бизнинг бургут етми қолди. Бутун вужудини қайғу кемирди. Шунда унинг мезасида

миллий онги уйғонди-ю, тарихий ватанини қўмсаб қолди. Бир вақтлар у маҳаллий тилдан қилган таржималарида ёзганидек, орадан кўп ўтмай долғали шамоллар ўз қанотида қаҳрамонимизни севган ватани томонга олиб кетди. Севган томонни эса, албатта, Исроил давлати бўлди.

Шу ерга келганда мен собиқ чор империясининг ҳамма бурчлари томон кичик халқлар ва элатларга ёзув ва маданият яратиб бериш учун нима сабабдан айни яҳудийлар отланганини айтиб берай.

Шўро ҳокимияти жонини жабборга бериб, энг кичкина, энг пойгакдаги миллий гуруҳ учун ҳам нима қилиб бўлса-да, маданият яратиб бериш ҳаракатига тушиб қолди. Очигини айтганда, бу миллий гуруҳ маданияти йўқлигидан унчалик озурда ҳам эмас эди. Ҳар қалай, у ўз маданиятини барпо этишни орзу қилиб, куйиб-пишаётган эди, деб бўлмайди. Лекин, нима дейсиз — дод десанг ҳам, вой десанг ҳам, ҳамманинг маданияти бўлмоғи керак — инқилобнинг шиори шунақа! Ҳамманинг! Ҳамманингми? Ҳа, албатта! Фақат битта мустасно бўлиши мумкин. Сиз, ҳойнаҳой пайқанган бўлсангиз керак? Албатта! Яҳудийлардан бошқа. Бунақа миллат йўқ, ўзи, бинобарин, бунақа маданият ҳам йўқ. Буни Сталин аниқлаб берди. Марксча фалсафанинг қаърига чуқур шўнғиганида. Ўзининг доҳиёна кашфиётини қилгандан кейин Сталин ҳар қандай қинғир-қийшиқ гапларга ўрин бермаслик учун деярли ҳамма яҳудий ёзувчилари, шоирлари, артистлари, хонандаларини қириб ташлади, гўёки улар ҳеч қачон бўлмагандай бўлди — қолди. Мактаблар ҳам ёпилди, театрларнинг эшигига дамба урилди, тилни эса тақиқлаб қўйди. Уни ёт тил деб эълон қилди.

Миш-мишларга қараганда яҳудийларнинг ўз маданияти бўлган экан. Бўлганда ҳам анча бой маданият бўлган экан. Эндиликда улар ҳеч нарсасиз, онадан яланғоч туғилгандай шиш-шийдам бўлиб қолишди. Гўё галаба қозонган социализм мамлакатида яҳудийлар бўлмаган ва йўқдай.

Аmmo улар бор-ку! Уларни қириб битирмаганлар-ку! Уч миллионча чиқиб қолар! Лекин ўзи ҳам ўлгудай тиришқоқ халқ, бир жойда ўтиролмайди, доним куймангани куйманган, аллақаёқларга талпинади. Истеъдодга тўлиб-тошган, ғайратидан ёрилай дейди.

Ниҳоят, чораси ҳам топилди. Халқлар доҳийси томондан таланган яҳудийлар, дод дейишди, вой дейиш-

ди, йнглаб сиқташди, кейин кўз ёшларини артиб, партиянинг чорлови билан авваллари ҳеч қачон маданиятга эга бўлмаган халқларга маданият яратиб беришга киришишди. Юракларининг авра-астарини ағдаришди, тилларини ҳаққа чўқигандай дудуқ қилишди ва бегона овозларда куйлай бошлашди. Бепоен мамлакатнинг ҳамма бурчакларида Кавказ тоғларида, Чукотка тундрасида, Сибирь тайғасида кўп миллатли маданият гуллаб-яшнаб бошлади.

Дворянлар уясида ўнлаб, йўғ-е, ўнлаб эмас, юзлаб СССРдаги қардош халқлар тилларидан таржима қилдиган таржимон деб аталмиш одамлар пайдо бўлди. Албаттанки, уларнинг ҳаммаси яҳудиёна бурунга эга эди. Улар фамилияларини тахаллусга алмаштиришди, аммо бурунни тўғрилаб олиш амримаҳол эди — у пайтларда маданиятнинг ривожини косметик жарроҳлик соҳасидан анча олдинлаб кетган эди.

Аммо улар ўзларининг миллий ўтмишларини соғиниб кўп ҳам сиқилиб юрганлари йўқ, ҳарбийларнинг тили билан айтганда, шаронгга мослашишди. Ютқишигани йўқ, кам бўлишмади. Янги қардошлар маданиятини барпо этиш учун ҳокимият мўмайгина ҳақ тўлар эди — ҳадемай таржимонларнинг қоринлари тарвуздек дўплайиб қолди, уларнинг хотинларининг қулоқларида бошқа имкони бор ва имкони йўқ жойларининг ҳаммасида бреланастлар яхширай бошлади. Москва теъзрасида Кремль ҳам, Болшевик бўйда ҳам ёмғирдан кейинги кўзқорондэй янги қорбонлар потирлаб қад кўтари бошлади. Соъзрасат муаллифлар, паната юредаган арвоқошос муаллифлар Россиядаги энг баъзедаг олмаарга айванлар, Миллий элгоқлардаги охинлару ошинлар уларни жон-дилларидан яхши кўршиар ва ваъинсоъматларининг кўнглини олмақ учун еттеатак бўлиб кетишарди. Москвага келиб турадиган ўшлонларнинг кети уюлмас эди — дўлар, семга баъвалар, суҳсурлар, алмаховлар... Уларни бутунлай ийдириб олиш учун эса ҳатто яҳудий латифаларини ўзлаштириб, айтиб юришарди, лекин улар айтганда бу латифаларнинг куладиган жойи билинмай қоларди.

Аммо яҳудийларнинг ижодий иштаҳосини ёлғиз кичик халқларнинг ўзи билан қондириб бўлмас экан. Улар киши билмас тарзда улуг рус маданиятига ҳам тегина бошладилар ва секин-аста жуда хотиржамлик билан уяни ҳам бойитишга тушдилар.

Маълумки, яхши нарсани яхшилайман деган одам

уни бузадн, холос. Сиз шўро давридаги рус адабиётидан бирон нарса ўқиганмисиз? Ўқиган бўлсангиз, бир нарсани пайқаган бўлишингиз керак: кўпгина китоблардан яҳудийларнинг нафаси сезилиб туради. Аҳён-аҳёнда мен ҳатто ҳозирги рус адабиёти Москвада эмас, Ленинградда эмас, балки Одессада яратиладими деган ўйга борардим.

Очигини айтганда ўзим худога ишонмасам ҳам айтаман — яҳудийларга ўз маданиятига эга бўлишни тақиқлаб қўйганлари учун Худонинг қаҳри келди ва уларни жазолади. Узининг маданиятига эга бўлмагандан кейин яҳудийлар чор-ночор қўшнилариининг маданиятига даҳл қилдилар ва бу борада тўйиб-тўйиб хунар кўрсатдилар.

Мана, мисол учун, рус қўшиқларини олайлик. Шўро давридагисини. Фуқаролар уруши давридан бизнинг кунларимизгача яратилганини. Яхши қўшиқлар. Дилбар қўшиқлар. Халқ қўшиқлари. Рус кишиси, панд еб қолишини хаёлига келтирмай бажону дил уларни шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам куйлайди. Мен ҳам анча вақтгача куйлаб юрганман, ҳеч нарсани пайқаган эмасман. Лекин бир кунн бир музика мунаққиди — албатта, сезиб тургандирсиз, у менга музикадан сабоқ берган эмас, балки соч-соқолини олдирадди. — шу мунаққид десангиз меннинг кўзимни очди ва масаланинг илдизига назар ташлашга ундади. Биласизми, қарадим-у, ҳангманг бўлиб қолдим. Қайси бир рус қўшигини олманг, деярли ҳаминша унинг замирида яҳудий куйи бор экан. Қаердан? Нечук?

Жуда жўн. Совет Иттифоқидаги қўшиқчи бастакорларнинг кўпчилиги ҳамма вақт бўлмаса ҳамки, лоақал сўнгги пайтларга қадар бизнинг уруғимиздан — ўзимизнинг яҳудийлардан бўлган экан. Мен композиторларнинг тўртта кооператив уйининг хизматини қилар эдим. Шунинг учун гапимга ишонаверинг — нима дейётганимни биламан.

Хўш, композитор ўз ижодида қайси куйларга таяниб иш юритади? Жавоб равшан — халқ куйларига. Бу куйларни у она сути ё бувисининг сути билан бирга ўзлаштирган. Улар бу куйларни бўлғувси бастакорга бешини устида куйлашган.

Қани, менга айтингчи, ҳозирги пайтда бўлғувси бастакор бешикда ётиб, Бобруйскда ёхуд томирда яшайдиган яҳудий бувисидан нимани эшита олади? Албатта, рус терминларини эшитмайди. Менга ишона-

верит. «Худо, эдешови эсра»ни ҳам эшитмайди. Кўзи ўйқута аетар эмас, у ўтроқлик белгилари афодланган гамгия кўшиқларни тинглайди. Айни шу кўшиқларнинг сичков миясига ўрнашиб қолади. Орадан кўн йиллар ўтгач, рус халқи ҳамжиҳатлик билан ана шу сал-ваз шарёона туста эга бўлган гамгия кўшиқларни айтг бошлади.

Мисол учун. Шимолний халқ хорини олайлик. Ар-кашгелескдан. Булар денгизчилар-да. Шунақа ашаддий славяларки, қўйверасиз. Ўрисча кўйлакларига ҳўроз суврати туширилган, иштонлари бўздан, этиклари мойланган. Соқоллари — курак нусха. Аёллар сарафанда. Ҳаммаси малла. Кўзлари осмондай мовий. Хуллас калом, бориб турган асли ўрис. Ҳатто татар истилочиларининг кўли тегмаган. Айтишларича, татарлар шимолга бу қадар олис кириб боришмаган эмиш. Боришмаган бўлса, шунисига ҳам шукур. Акс ҳолда биз ҳаётдаги кўпгина шодликлардан маҳрум бўлардик. Бизнинг ҳиссамизга фақат бўялган малла қизлар қоларди, холос.

Мен чалғиб кетдим. Демак, Шимолний хор. Денгизчилар кўшиги: «Ҳой, сен Шимол денгизи». Ё Парвардигор — бир бошлашса, бир ёйилиб айтишса борми, ўзимни тўхтатолмайман, худди маҳшар кунин Синагогдагидай кўзимдан ёшим шашқатор.

Ёки «Баҳодир казаклар» кўшигини олайлик. Ҳеч кимга сир эмаски, агар Россияда антисемитлар бўлса, уларнинг энг ашаддийлари — казаклар. Яҳудийлар билан казаклар икки дунёда чиқишмасди, дейди олимлар. Бир сўз билан айтганда, ит-мушук, музу олов.

Энди бир дақиқа тасаввур қилиб кўрингчи, — сахнага бир тўп казаклар чиқиб келди, шапкаларининг тагидан гажаклари ўйнаб чиққан, башаралари қароқчиникидай, лампаслик шим, ҳар бирининг биқинида қилч. Бирдан рақсга тушиб кетишади, ашулани ванг кўйишади. Биласизми, биринчи садоларини эшитишим билан нимани истаб қоламан? Бармоқларим билан камзулимни ушлаб олсам-у, мен ҳам рақсга тушиб кетсам! Сизга ёлғон, менга чин — казаклар жуда ўринлатиб, яҳудийча никоҳ рақсига ўйинга тушишди. Агар бирор фарқи бўлса, шундан кўриндики, казаклар безориларча шовқин кўтариб ҳуштак чалишди, ўрис дегани ҳуштак чалмаса туролмайди-да. Ҳуштаксиз ўйин ўйин эмас. Ҳаёт ҳам ҳаёт эмас. Ана шунақа, азизим. Вақт ўчини олади. Агар Россияда битта ҳам яҳудий қолмаса-да,

барибир, ҳали кўп йиллар мобайнида ундан яҳудийнинг руҳи йўқолиб кетмайди. Русларнинг бола-чақалари ҳам яна неча авлодлар давомида яҳудийча услубда куйлаб рақсга тушади. Кичик халқлар тўғрисида-ку гапирмай қўя қолса ҳам бўлади. Ана шунақа гаплар. Лекин сиз ҳикоясини тамом қилишти деб ўйламамг.

Айтишларича, Дворянлар уясида одам анча сийраклашиб қолган эмиш, менинг кўпгина мижозларим иссиқ жойларини совутиб Исроилга кўчиб ўтипти. Баъзи бировларни у срда учратдим ҳам. Қадимий романларда ёзишгани каби аянчли маъзара. Янги жойда кўкаришмапти. Замин бошқами, ё калла ўзгачами? Лекин каллани алмаштириб бўлмайди-ку! Яна бунинг устига, ёшинг ўтиб қолган бўлса! Бу СССР да эди — яҳудий оқинлари-ю, ошиқлари битта сурнайни чалиб ўрганиб қолишган эди. Уларни қайта ўргатолмайсан.

Бир нусха маҳаллий газеталарга мақолаларини суқиштира бошлади. Нима бўлди, денг? Газетадагилар бошларини чангаллаб қолишди. У нусха шўровий қолпларни Исроилчасига мослаштирамоқчи бўлипти. Агар хотирам панд бермаса, у тахминан бундай ёзган экан:

«Бизнинг жонажон Улик денгизимиз». Еки: «Қуддуси шариф аҳолиси йиғи девори олдида шанбани хушвақтлик билан ўтказди».

У ҳозир касбининг ўзгартирган, встачилик билан умргузаронлик қиляпти. Янги туғилган ўғил болаларнинг қўлини ҳалоллайди. Турмуши чакки эмас.

Бошқа бир мижозимнинг ишлари эса анча чатоқ бўлди. Москвада у гўянда кампирлар учун дostonлар ва халқ марсиялари ёзиб берарди. Бу кампирларни Москвага ҳукумат аъзолари олдида гўяндалик қилиш учун олиб келишарди. Мижозим уларни кўриб, халқ ижоди булоқдай жўш ураётганидан хурсанд бўларди. Лекин у чинакамига устаси фаранг эди.

Исроилга келиб, у теварак-атрофига назар солди, кўкрагини тўлдириб, тўйиб-тўйиб нафас олди ва тарихий ваташида ўзининг биринчи асарини яратиб яҳудий халқига туҳфа этди. Бу марсия эди. Номини ҳам жўнгина бўлиб, «Рус қайнонанинг Исроилда абсорбция қилинган куёв ҳақида йиғиси» деб аталарди.

Бу марсия қўйидаги сўзлар билан бошланади:

«Ҳой сен азиз азамат йигит,
Куёвгинам Аарон Монсеевич».

Биринчи мисрадаги «Ҳой» сўзи Исроилда баъзи бир овларни ҳушёр тортирди.

«Қадрдоним, меннинг пейсатим», — деган мисра бор эди асарнинг ўртасида. Бу мисрада диндорларга тегиб кетадиган гап бор эди. Пейсалик яҳудийлар бор. Россиядан келган яҳудийлар уларни «пейсат» деб аташадди. Улар бу мисрадан қаттиқ хафа бўлишлари мумкин эди. Асарнинг яна бир жойида «ухо-жуҳо, кит балиқ» деган иборани ҳам ишлаган экан, шу «жуҳо»си учун унга бутунлай тескари қарайдиган бўлиб қолинди.

Асари ўтмади, гўяндалик бўлмади. Муаллифнинг руҳи тушиб кетди. Мазаси қоча бошлади. Лекин ҳали бутунлай нохуш бўлгани йўқ эди, шекилли.

Кейинчалик бир танишимдан эшитдим. Исроил вертолётлари узоқ излагандан кейин уни Синай саҳросидан топнишди. Қуёшда куйган, жазирада суви қочиб тарашадай бўлиб қолган ҳолда бадавийлар ўтирган жойнинг гирдида айланиб юрган экан. Бу қум саҳросида Худо маданият улашаётганида кеч қолган бирон қабила топниб қолар деб умид қилиб юрган кўринди. Шунанга бўлиб қолса, яна унинг хизмати асқатиб қоларди-да...

*Атлантлик океани устида.
Баламдлик — 306 йил фўт.*

Энди бўлса тайёр бўлиб туринг, тамгани бир воқеани эшитасиз. Лекин аввалига у сизга қулгани кўриниши мумкин. Адабий тақиқчилар — Москвада мен уларнинг деярли ҳаммасини танирдим, таниганда ҳам баъзиларидангина эмас, ҳатто бошидан танирдим, чунки, ўзингиз билтеб турганингиздай, уларнинг бари меннинг илҳозларим эди — ҳақ айтгани каби, бу қулги кўз ёши аралаш қулги бўлади.

Москвада Матвей деган бир журналист бўлгучи эди. Фамилиясини тилга олмай кўя қолайлик. Баъзи бир овларга тегиб кетиши мумкин. Бу Матвей деганимиз аича-муича тақиқли журналист эди. Адабий доираларда айтишларича истеъдод учқунидан бебахра эмас эди. Бироқ эътиқод масаласига келсак, унинг бу тўғрида тасаввурини ҳам йўқ эди. Нима дуч келса, шу тўғрида ёзиб кетаверар эди. Оёзига келган ёлғонни қайтармас эди. Маълумки социалистик реализм бунақа нарсани тақиқламайди, аксинча, ҳатто рағбатлантиради. Шу сабабдан бизнинг Матвейнинг ошиғи ҳаминша олчи турарди. Оладиган қалам ҳақи ҳам ҳазилакам бўлмасди.

Журналистлар уйида ҳамма билан, ҳатто ошпазлар билан ҳам оғиз-бурун ўпишганди. Шу ваздан мен билан ҳам муносабати қалин эди — албатта-да, модадаги сартарош бўлса, ҳамма казо-казоларнинг соч-соқолини олса, қатордан қолиб бўларканми? Ҳолбуки, калласиданги сочларни бармоқ билан санаса бўларди.

Хуллас, қуруқ одам эди. Нуль ҳисоби. Газетада ҳам ёлғонни ёзарди, ҳаётда ҳам ёлғонни гапирарди. Қарз олса, қайтарини эсидан чиқиб қоларди. Таниш-билиши жуда кўп, лекин ҳеч ким унга дўст эмасди. У сизга ёмонлик қилмайди, лекин яхшилик қилишга ҳам қобил эмас. Бамисоли капалакдай. Капалакмишол гулдан гулга кўчиб юради, лекин ўзидан ҳеч қандай из қолдирмайди. Эҳтимолки, ундан ахлат қолар. Жиндай. Зигирдаккина. Чунки ахлат қолдириниш учун ҳам одам бирон нарсага эга бўлмоғи керак.

Албатта, Москвада ҳамма яҳудийлар ақлдан озиб, сионизм касали борган сари авжга чиқаётган кезларда Матвейга ўхшаганлар аввалига ҳеч нарсани сезишмади, гап нимада эканлигини фаҳмлаб қолганларидан кейин эса ҳукмдорларга садоқатларини намойиш эта бошлашди. Худди циркдаги масхарабозларга ўхшаб. Агар сионизм муҳри билан тамғаланган бўлса, ўзларининг аввалги ошна-оғайниларииникига қадам изи қилмай қўйишди, ҳатто кўнгироқ қилишни ҳам бас қилишди.

Мен-ку бор-йўғи бир сартарошман. Ҳатто мен билан ҳам салом-аликни йиғиштирди. Мен ҳали ишдан кетмагандим, лекин Матвей менда соч олдирмай қўйди. Бир кунни эса кўчада кўриб қолиб, югуриб нариги бетга ўзини олди. Шунақа ҳовлиқиб ўтдики, троллейбуснинг тагига тушишига сал қолди.

Қўрқоқ махлуқ. Бунақаларни болалигида шунчаки, ҳар эҳтимолга қарши калтаклаб туришади, армияда кечаси солдатлар тўшагининг тагига сийиб қўйишади, турмада эса жиноятчилар уларни ёғоч кроватларнинг тагидан чиқармайди.

... Мен Москвадан кетиб, Исроилдаги насибамни ҳам охирига етказиб, Римда Америкага виза кутиб ўтирдим. Газета ўқиётиб, кўзларимга ишонмай қолдим. Ўша Матвейни йирик бир сионист деб, яҳудийларнинг Исроилга кетиш ҳуқуқи учун курашчи деб таърифлашпти. Уни Москвада ҳукумат таъқиб остига олган эмиш. Бизнинг Матвейимизни Кремль чангалидан халос этиш учун Англия ва Америкада гуруҳлар тузилипти. Авва-

лига буларнинг бари газетанинг олди-қочдиси деб ўйладим. Москвадаги ажнабий мухбир бирор нарсани чалкаштирган бўлса керак. Улар ҳам Россияда қўрқувдан дағ-дағ қалтирашади. Йўқ, ундоғ эмас экан. Бошқа газеталар Матвей билан суҳбатларини эълон қилишпти. Бизнинг Матвей шўро яҳудийлари номидан гапиряпти, шўро ҳукуматини фош этипти, жаҳон жамоатчилигини даъват этипти. Хуллас калом, атоқли курашчи, оташин сионист.

Роса бўлган экан, деб ўйладим. Ё мен жинниман, ё бутун дунё ақлдан озган. Бу орада Москвадан яҳудийларнинг янги гуруҳи келиб қолди, уларнинг орасида менинг собиқ миждларим ҳам анча-мунча экан. Мен аста суриштира бошладим — Матвей билан нима мўъжиза рўй берди? Биз, яъни унинг замондошлари қандай қилиб шунақа зўр миллий қаҳрамонимизни — яҳудийлар пайгамбарини назардан қочирибмиз? Биласизми, ҳаммалари мийғида кулишади-да, бир нарсалар дейишади. Уларнинг узук-юлуқ истехзоли ибораларидан мен тахминан шундай бир манзарани кўз олдимга келтирдим.

Матвей енгилтак одам сифатида нима учун ҳамма яҳудийлар ақлдан озганини, уларни туппа-тузук турмушларидан кечиб, олисдаги номаълум Исроилга чорлаётган сабаб нима эканини анча вақтгача тушунолмаб юрди. Нима учун Матвей ҳамиша эҳтиром билан қараб келган атоқли ёзувчилар, артистлар, режиссёрлар ҳам Исроилга қараб югуришяпти. Ахир уларга нима етишмаётган эди? Улар учун ҳамма нарса муҳайё эди-ку, қуш сутидан бошқа. Матвей калласини ишлатиб, демак, уларни Исроилда аввалгидан яхшироқ шароит кутмоқда деган хулосага келган. Кейин бирдан ваҳимага тушган: то у боришга аҳд қилгунча қолганлар етиб бориб, ҳаммасини бўлишиб олишса-я? Матвей қуруқ қолса-я! Шундан кейин қўрқувдан юраги ёрилай-ёрилай деб, ОВНРга ариза берган. Матвейни турган гапки, ҳамма таҳририятлардан кафшини тўғрилашган. Аммо унинг пулдан қисилган жойи йўқ эди, шунинг учун унчалик азият чекмади. Жўнашга руҳсат беришларини кута бошлади. Яҳудийларга тез-тез аралашадиган бўлиб қолди, аэропорга бориб турадиган, омади кулганларни кузатадиган бўлди.

ОВНР Матвейга визани рад этди. Нима учун? ОВНР қандай мантқиқ асосида ҳаракат қилишини биладиган бирор тирик жон борми ўзи? Рад этишди — вассалом.

Айтишади-ку, изоҳга ҳожат йўқ. Шўрлик Матвей ОВІР дан тарвузи қўлтиғидан тушиб чиқиб кетади. Кўзда ёши шашқатор. Қараса, рўпарасидан хорижий мухбир келяпти. Журналистлар уйида орттирган таниши Матвейдан ҳол-аҳвол сўраб, ҳаммасини билиб олади-да, унинг тўғрисида Фарбда мақола эълон қилади. Ҳамма гап шундан бошланади.

Матвей шуҳрат қозониб кетади. Унга Нью-Йоркдан ва Лондондан таниқли яҳудийлар, парламент депутатлари, жуда доғдор журналистлар қўнғироқ қилиб туришади. Уни қўллаб-қувватлашади, ундан ифтихор қилишларини, унинг гурбатхонасида ҳам эрк нури порлаяжagini айтишади. Хуллас бошқа ишлар ҳам шу руҳда бўлади.

Матвейнинг боши айланиб қолади. У бу гапларга чиппа-чин ишонади.

Худди шу кезларда шўро ҳукмдорлари унинг телефонини узиб қўйишади. Жаҳонда норозилик бошланади. Матвейнинг суврати газеталар саҳифаларидан ўрин олади. Хулласи калом, ниҳоят унга виза беришганида Матвей узил-кесил қолган ақлидан ҳам ажраб бўлган эди ва бутун дунё уни қучоқларига босишга муштоқ деган қарорга келган эди.

У Исроилга бормади. Кўлами тўғри келмади. Унга Америка тўғри келарди. Бутун сайёра тўғри келарди.

Нью-Йоркда на тўда-тўда мухбирлар, на оркестр бор эди. Матвейни кутиб олгани ҳеч ким келмади. Уни бошқа муҳожирлар билан бирга қаланғи-қасанғи бир меҳмонхонага жойлашди. Тўрт томонида суварак. Овқат-повқат учун қўлига юз доллар тутқазишди-да, ўзини қолдириб кетворишди. Матвей ҳанг-манг бўлиб қолди. У ёққа югурди, бу ёққа югурди. Сенаторларга, журналистларга, миллионерларга учради. Бу ёғи қандоқ бўлди? Нима гап ўзи? Нима бало мени танимадингларми? Бу менман — улуғ сионист, яҳудийпараст Матвейман!

Улар бўлса ундан тарақайлаб қочишарди. У ҳадеб сурбетлик қилиб жонларига тегиб кетганда унга ётиги билан тушунтиришади; сионистга энг маъқул жой Бруклинда эмас, Сионда, Америкада ҳеч кимнинг сенга кўзи учиб тургани йўқ эди.

Бир кунни уни гарангсиган ҳолда учратиб қолдим, у гўё бошига тўқмоқ тушгандай эди. Мен билан гаплашмади. Бунақалар билан пачакилашмаймиз, дейди. Фақат Америка Кўшма Штатлари Сенати даражасида

бўлса гаплашамиз. Сенларнинг ҳамманг хашакисайлар. Менинг кўзим пишиб қолган: қарасам, эсидан оғяпти. Охири «вой» бўлади. Кирди-чиқди бўлиб қолипти. Раҳмим келиб кетди, ҳар не бўлганида ҳам одам-ку! Тирик махлуқ. Ердам бермоқчи бўлдим. У бўлса, менга бошдан оёқ ижирганиб қаради-да, қўлини ҳам узатмай, йўлига кетаверди. Кейин аҳволи жуда ёмон бўлди. Қайси томонга бош урмасин ҳамма жойда ундан касалдан қочгандай ўзларини олиб қочишди, қашшоқланиб, кунини кўролмай қолди. Америкачасига қашшоқ бўлди. Витриналарда ҳамма нарса бор, чўнтакда ҳемири ҳам йўқ. Шунда Америкада амакиси борлиги эсига тушди. Амакиси Нью-Жерси штатида дўкон тутарди. Матвей унинг ҳузурига бош уриб борди. Ердам сўрай деса, гурури йўл қўймайди, ҳар ҳолда миллий қаҳрамон эмасми! Амакисининг ўзи эса била қолмайди. Бирон цент ҳам бермади. Фақат ўтиб кетган бобосининг сувратини совға қилди. Матвей Нью-Йоркка қуруқ ҳамён билан қайтиб кетаётганида автобуснинг деразасидан сувратни улоқтирди. У кўчақўйда яҳудийларга рўпара келганида, уни титроқ тутар эди. Бундан буён бу одамлар унинг шахсий душман эди. Улар ўз қаҳрамонига хиёнат қилган нокаслар эди. Ва, албаттаки, бунга номутаносиб эди улар. Москвада юрганида Матвей унчалик ҳам заковатли кўринмас эди, лекин соғлиги жуда зўр эди. Одам эмас, бамисоли чинор. Нью-Йоркда тагидан болта урилгандай қулади. Кўчада кетаётиб йиқилди-ю, юраги ёрилиб, бир зумда жони узилди-қўйди.

Ҳаётда ҳамма нарса аралаш-қуралаш-да, кулги ҳам, фожиа ҳам.

Мен унинг дафн маросимида қатнашдим. Матвейни Нью-Жерси штатидаги кичкина бир шаҳарчада дафн этишди. Ҳа, ўша амакиси дўкон тутадиган штатда. Амакисига ҳурматан маҳаллий жамоанинг ҳаммаси азадор хонадонга йиғилиб, Россиядан келган шўрлик яҳудий муҳожирнинг хотирасини ёд қилишди. Матвей сара ёғочдан ишланган қимматбаҳо тобутга солинган эди. Тобутнинг устига олти бурчакли юлдузнинг суврати чакилган. Амакиси хасислик қилмапти. Унинг гапига ишонса, дафн чиқими унга беш минг долларга тушипти. Маҳаллий раввин ўхшатиб ваъз айтди. Уни эшитиб, жигарларим хун бўлди. Негаки, маросимга йиғилган бир тўда америка яҳудийлари орасида уни ҳаётлигида билган одам, унинг тентак бошини тирик-

лигида қўлларида ушлаган, қайчи ёрдамида бу бошга зев берган одам ёлғиз мен эдим.

Раввин уни Матвей деб эмас, инглизча йўсинда Мэтью деб атаб, унинг ҳурматини бажо келтирди. Ҳолбуки, у бу ҳурматни жаҳон яҳудийларидан тириклигида кўришни орзу қилган, лекин орзу орзулигича қолиб кетганди. Раввин унинг шаънига мадҳия ўқиди. Уни улуг сионист инсон ҳуқуқлари учун оташин курашчи, ута истеъдодли журналист, халқимизнинг қаҳрамон фарзанди, донгдор шахс, қўрқув билмас довюрак инсон деб атади.

Бир тўда америкалик яҳудийлар кўзларига ёш олишди. Лекин номигагина. Эҳтиёт бўлиб. Қиприклари сурган бўёқлари оқиб кетмасин деб. Ҳазми таом иусини бузилмасин деб. Тушлик вақти яқинлашиб қолганди. Раввин очилиб кетиб, борган сари авжига чиқа бошлади. Менга шундай туюлдики, Матвей ҳозир ётган жойидан сакраб чиқади-ю, миннатдорлик билан раввиннинг бўйнига осилиб олади.

Ё Парвардиғор, део уйладим. Бу гапларни Матвей тириклигида эшитганида борми, у ҳеч қачон ўлмаган бўларди. Амакиси унинг дафн маросимга харжлаган беш минг долларини ўзига бериб қуя қолганида, у ночорликка тушмас ва юраги ёрилиб ўлмасди.

Уни кичкина яҳудийлар қабристонига дафн қилишди. Амакиси бу қабристондан ўзи учун жиндай ер олиб қуйган экан. Қариндошлигига борио, бўлажак қабрининг этагидан жиянига жиндай жой оерди. Хизматкор негрлар тасмалар ёрдамида тобутни бегона чуқурга туширишди, сўнг унинг устидан бегона тупроқ тортишди.

Дафн маросимидан қайтиб келаётганимда кўнглим беҳузур бўлиб қайд қилишимга сал қолди.

Атлантик океани устида.

Баландлик — 30600 фут.

Менга ростингизни айтинг — гапларимни тинглаб ўтириб, бу Аркадий Рубинчик деганлари — шунчаки бир хашаки ифвогар экан, зардаси қайнаб, ҳамманинг устига мағзава ағдараверадиган бир кимса экан деган ўйга бормадингизми? Бўлмаса, у ҳадеб айтмаган жойга йўнмаган таёқ бўлиб, тўғри келган-келмаган жойга бурнини суқавермасди, шунча жавобсиз савол бериб, бутун дунёнинг бошини қотирмаган бўларди демаяпсизми?

... Қизік-да неға мен бу гапларнинг ҳаммасини юрагимга яқин оларкинман? Ким менга бунинг учун раҳмат дейди? Раҳмат демаганда ҳам, биров мени эси бутун деб ҳисоблармикин?

Худога шукур, қўлимда ҳунарим бор. Э-э, ўриндинингни ёнида туравермайсанми, нисон! Ҳуснбузар билан қопланган башараларни қиравермайсанми, ювилмаган патила сочларни турмақлайвермайсанми? Ҳар гал қўлингни совуялаб ювавермайсанми, бирор фалокат касални орттириб олмай десанг. Аммо бунинг иложи бўлмайди-да! Айтайлик, биттасининг сочини оляпсан, аммо, қани энди бир лаҳза оғзи тинса-чи! Лекин жуда қизік гапларни гапириб беради. Мен, ахир темир эмасман-ку! Ҳаяжонлана бошлайман, сўраса-сўрамаса, маслаҳатимни айтаман. Унинг ўз қарашлари бор, менинг қарашларим сал бошқачароқ. Хуллас, бир одамнинг соч-соқолини оламан-у, ўзимга битта душман орттириб оламан.

Мана, масалан, бир нарсани сира ҳазм қила олаяпман-да: Россиядан келган яҳудийлар орасида кимда-ким у ерда ифлос, виждонсиз одам бўлган бўлса, бу ерда ҳам ўшанинг омади юришган. Нима дерди бунақаларни — узукка кўз қўйгандай-да! Илғор ғоялар йўлида қийналиб, жон фидо қилиб, курашганлар, турмаларда ўтирганлар эркин дунёга чиқишлари ҳамано пешоналари тақ этиб деворга тегди. Эркин дунёнинг уларни кўргани кўзи йўқ.

Исроилнинг ўзини олиб кўринг! Кимни бағирларига олишди у ерда? Бизникилардан ким у ерда ватанпарвар деб ном чиқарган? Ким кўкрагига уриб, бунақа ватанпарварлиги етарли бўлмаган одамларни ғазаб билан фош қилади? Билмайсизми? Ҳа, ўшаларда! СССР да энг сўнгги кунгача — биз орқаларига тепиб қувиб солмагунча, шўро ватанпарвари бўлиб керилиб юрган, катталарнинг кетини ялаб, тамшаниб ҳузурланган, ҳукумат уюштирган митингларда, умуман, жаҳон спонизмига, хусусан, исроил агрессорларига қарши баҳамжиҳат овоз берган кимсалар...

Э, худойим-ей, уларга лоақал ўзларини қайта қуриши ҳам зарур бўлмади-я! Улар ялайдиган янги кетини топдилар-у, жон-жаҳдлари билан унга ёпишдилар-қолдилар.

Айшиқса, журналист биродарларимиз. СССР да улар радио ва газеталарда шунақа сайрашардики, қўяверасиз. Коммунизм масаласида-ку Рим папасидан ҳам

айвлиёроқ эдилар. Тўс-тўполондан фойдаланиб, СССР дан чиқиб олишди. Унчалик хатарга дуч келганлари йўқ, лекин кўрқувдан ичларидан зил кетиб чиқишди. Кейин десангиз, қоматларини ростлаб олишгандан кейин уларни кўрсангиз. Қош-қовоқларигача аксилкоммунизмга ботиб кетишди. Уларнинг олдида Бавариянинг Франц-Йозеф Штраус тинчликнинг оқ кабутари бўлиб кўринади. Яна уларнинг қўлида микрофон, яна газеталар уларники. Фош қилишади, лаънатлашади...

Лекин мен сизга айтсам, мени кечирасиз-у, дунё ҳам бунақа ўлаксаларга муштоқ экан-да! Ҳозир ахлатнинг нархи ошиб кетибди. Темир парданинг икки томонида ҳам.

Ҳатто америкаликлар ҳам... Ҳеч бўлмаса, америкаликлар бу нокаслардан жиндай ҳазар қилса бўлардику! Қаёқда дейсиз!

Менинг бир мижозим бор эди. Жуда яхши зиёли одам. Ошкора айтган фикрлари учун Сибирда ўтириб келган. У СССРдан кетгани йўқ, уни СССРдан қувиб юборишди. Шунда у бу ердан туриб, курашини давом эттиришга аҳд қилди, ўтириб келишига сабаб бўлган фикрларини бутун Россияга эшиттириб, айтмоқчи бўлди. Радиостанцияга борган эди, уни яқин йўлатишмади. Бизга эътиқодли одамлар керак эмас, улар билан бўлсанг, бошинг гавғодан чиқмайди. Штатимиз ҳам тулиб қолган.

Менинг мижозим штатларни кўздан кечирипти-ю, кўзларига ишонолмай қолипти. Ҳаммаси КГБнинг собиқ айғоқчилари эмиш. Маош олмай ишлаганлар. Жамоатчилик асосида деганларидек, чақимчиликка муҳаббатлари зўрлигидан одамлар устидан чақув ёзган. Уларни гап-сузсиз бажону дил ишга олишади. Синовдан ўтишган-да! Бунақаларда ўзининг фикри бўлмайди. Зигирдай виждон ҳам бўлмайди. Нимани буюрсанг, шуни қилишади. Гап қайтаришмайди. У ерда ҳам, бу ерда ҳам. Тўғри, бу ерда тузукроқ ҳақ олишади. Валютада.

Баъзан менга шундай туюладики, бизнинг ҳаётимиз бошдан оёқ цирк. Мана, эшитинг. Бир кимса билан ҳаёт йўлларимиз бир неча марта кесишди. Ҳар хил минтақаларда, дегандек. Сиз, албатта, сезиб турган бўлсангиз керак — кесишиш нуқтаси ҳар гал менинг сартарошхонамда бўлган.

Москвада унинг омади юришган эди, у альпинист қояга чиққандай, амал зиналаридан юқорига тирма-

шиб, анча кўтарилган эди. Бир хил одамлар бор — улар уйқулариди гапириб чиқишади. У ҳам шу хил тонфа одамлардан — у тушида ҳам «КПССга шон-шарафлар!» деб қичқириб чиқади.

Шўро халқининг энг ёвуз душманлари бўлмиш Исроил агрессорлари ва Америка империалистларини радиодан чунонам фош қилардики у, қўяверасиз. Шўринг кургур кампир Голда Меирни оёғидан судраб, ялмоғиз кампир дермиди-ей, жодугар, қашқир дермиди...

Қуддуси шарифда менинг ўриндигимга яллайиб ўтирди-ю, томдан тараша тушгандай деди:

— Голда Меир дунёдаги энг улуғ аёл, Инжилдаги қаҳрамонлар янглиг. Мен унинг оёқ изларини кўзимга сурнишга тайёрман.

Биласизми, бу гапни жуда самимий қилиб, чин юракдан чиқариб гапирди, ҳатто кўзларида ёш ялтирди.

Нью-Йоркда у яна менинг ўриндигимга ўтириб қолди. Иш билан Америкага келиб қолган экан. Ўзи Лондонда турар экан. Инглизнинг валютаси Исроилнинг пулидан бақувват-да! Ҳар донмдагидек, радиодан саннамоқда.

Эски қадрдонимга ҳазиллашгандай дейман:

— Қандай юриптилар давлатпаноҳ қироличамиз? Телевизорда тузуккина жонон кўринадим-а?

Бирдан ғазаби тутди-ку! Ўриндигидан саччиб туриб кетди.

Сиз — биродари азиз Рубинчик, бунақа бемаза гапларингазми кўйинг. Мен ўлиб қолсам ҳам олдимда қироличамни ҳақорат қилдириб қўймайман.

Подшоҳараст яхудий!

Биласизми, мен унга қараб турибман-у, ичимда ҳозир «Парвардигор, қироличани асра!» деган инглиз мадҳиясини бор овози билан айтиб юборади деб ўйлапман.

Яхудийча оҳангда, такаббурлиги британча, овозида коммунистик темир жаранги билан.

Нимага бу ҳақда гапириб беряпман? Нима сабабдан бу мени ташвишга соляпти? Сиз менга тушунтириб беролмайсизми? Мен, албатта, икки дунёда ҳам одам бўлмайдиган тўнғакман. Тўнғаклар билан букрилар эса, ўзингиз биласиз, фақат гўрда тузалади.

Лейтенант Шмидтнинг болалари ким? Буни биларсиз деб ўйлайман? Сабабки, иккита одессалик ёзувчи улар тўғрисида китоб ёзишган. Бу китоб бутун Россияда машҳур бўлиб кетганди. Машҳурликда ҳатто, айтайлик, Лениннинг «Бир қадам олға, икки қадам орқага» деган доҳиёна асарини ҳам ортда қолдирди. Бинобарин, Ильф билан Петровнинг асарини ўқимаган бўлса, фақат бирор ялангоёғу ёхуд телба одам ўқимаган бўлиши мумкин.

Мабодо сиз шунақа бир ноёб нусха бўлсангизки, ҳақиқатан ҳам қандайдир узрли бир сабаб билан лейтенант Шмидтнинг болалари ҳақидаги китобни ўқимаган бўлсангиз, майли, марҳамат қилиб эшитинг — гап нимада эканини мен батафсил гапириб берақолай.

Инқилобдан анча аввал Россияда император Флотининг лейтенанти Шмидт деган бир одам яшаб ўтган. Уривлашган немислардан. Тузуккина одам бўлган. Бу лейтенант ўзининг кемасида исён кўтарган. Бироқ бу исён большевикларнинг инқилобидан анча олдин содир бўлгани учун подшо Николай II бу исёни осонгина бостирган, лейтенант Шмидтни эса қатл этишга буюрган.

Шўрлик лейтенантга одамларининг жуда раҳми келган. Инқилобдан кейин кўчалар, заводларни унинг номи билан аташган. Бу номи ҳар бир мактаб боласи ёддан билган. Худди шу даврларда Ильф билан Петровнинг ўлмас асарида тараннум этилган лейтенант Шмидтнинг болалари дунёга келади.

Шуниси маълум эдики, лейтенант Шмидт бўйдоқ ўтган, хотин-қизлар масаласига ҳам жуда қаттиқ бўлган. Бинобарин, унинг на қонуний, на хароми болалари бўлиши мумкин эмас эди. Аммо бу ҳол фақат тарихчиларга-ю архив ходимларига маълум эди, кенг халқ оммаси эса бундан беҳабар эди. Шунинг сабабдан омманинг шўрлик лейтенантга муҳаббати осонгина унинг аллақасидандир пайдо бўлиб қолган бола-чақаларига кўчган. Унинг бола-чақалари ҳам негадир ит балиқдай урғулаб кетган эди. Одамлар уларнинг ҳаммасини сўйиб, ҳеч қайсисидан меҳрини аямаган.

Турфа хил қаллоблар, қарию ёш муттаҳамлар бор, ҳаммаси ўзини лейтенант Шмидтнинг ўғли деб эълон қилган. Улар бутун Россияни бўлак-бўлакларга ажратиб, ҳар бири ўзининг бўлагиди хусусий одамлардан

ва жамоат ташкилотларидан бемалол ўлпон йиғиб, роҳату фароғатда умр кечирган. Лейтенант Шмидтнинг вақтинча қийин аҳволга тушиб қолган фарзандларидан ким ҳам ёрдамни аяр эди?

Ҳозир яҳудийларни СССРдан чиқара бошлаганларидан кейин бутун дунё бўйлаб ўша сиймолар у ерда-бу ерда кўрина бошлади. Фақат энди улар лейтенант Шмидтнинг ўғиллари эмас, неваралари қиёфасида эдилар.

Оврупо ва Америка бўйлаб, яҳудий ташкилотларида, синагогларда ва бадавлат хонадонларда совға-саломлару хайрия ионалар тарзида ўлжа йиғиб мардона шўро яҳудийлари изғиб қолди. Йўқ, булар чиндан ҳам шўро ҳокимиятига қарши кураш олиб борган ва бошини хатарга қўйиб, темир пардадан тешик очган одамлар эмас. Йўқ, булар хавф-хатарга рўпара келмай, кўпчилик орасида Россиядан чиқиб олган, Оврупо ва Америкадаги омадлари чопган яҳудий жамоаларининг жарақ-жарақ пулларидан нафси ҳақалак отган кимсалар эди. Шўрлик лейтенантнинг бало-қазога ўхшаган бу неваралари то сирлари фош бўлиб, мислари чиққунга қадар Оврупони анча-мунча ағдар-тўнтар қилиб ташлашди. Уларнинг касридан энди рус яҳудийлари тўғрисида ҳурмат-эътибор билан гапирмайдиган бўлиб қолншди.

Ушанақа неваралардан биттаси тўғрисида сизга гапириб бермоқчиман. Унинг ўзи ҳам ўша бир вақтлар бўйдоқ бефарзанд лейтенант каби бевақт исён кўтариб, шу вайдан муваффақиятсизликка учраган. Қора денгиз бўйидаги шаҳарда туғилиб ўсган. У менга адаш бўлади. У ҳам Аркадий. Фақат фамилияси бошқа. Грач. Аркадий Грач.

Бу олғир йигит муҳожирларнинг биринчи ирмоғи билан Исроилга келган эди. Қўлида иккита эски чамодани билан ёлғиз ўзи келган. Жамики бор-йўқ давлати шу икки чамадонда бўлиб, уларнинг сариқ чақалик қиммати йўқ эди. У бир-икки ҳафта теварак-атрофига разм солди, бу ерда нима билан шуғулланса бўлишини чамалаб кўрди. Қадимий иврит тилини ўрганиш унга сермашаққат иш бўлиб кўринди. Бундан ташқари — самарасиз. Нима наф кўрасан? Сирасини айтганда, тарихий ватаннинг ўзи ҳам жинз этиб юрагидан урмади. Одамлар ҳам анча тўпори, анойироқ экан. Ҳар қадамда қуруқ сафсата! Бу жиҳатдан яқинда тарк этган аввалги ватанини эслатар экан.

У биринчи қадамни қўйди. Ҳар чорраҳада овози борича ўзининг Исроилга муҳаббати тўғрисида, ундан қонини аямаслиги ҳақида жар солди. Ҳатто «жонимни ҳам аямайман» деди.

Уни пайқашди. Унинг теварагида турли сионист аёллар ташкилотида хизмат қилувчи ходималар ўралаша бошлади.

Америкадан келган меҳмонларга уни Россиядан чиққан ҳақиқий сионист сифатида таништира бошлашди, ҳамма нарсага бурнини жийириб, энсаси қотиб қарайдиган муҳожирларга эса уни ибрат қилиб кўрсатишди.

Унинг ризқиға ҳам у-бу чиқиб турди. Сал-пал қарз тегди. Қайтиб берилмайдиган қарзлар. Қандайдир хусусий ионалар. Нақд пул билан. Баъзан кийим-кечак ҳам тегиб қоларди. Машиначига олиб бориб, уларни бўйи бастига мослаб оларди.

Лекин бу аҳвол узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Бунинг учун тушунар эди, шунинг учун ўлиб-тирилиб, навбатдаги қадамга имкон изларди.

Орадан кўп ўтмай бир тасодиф рўй берди. Жуда яхши тасодиф. Фақат уни уқув билан шохидан олиш керак эди-да, то қўллари толгунча соғавериш лозим эди.

Олисда, Россияда, у туғилиб ўсган шаҳарда бир яҳудий аёлни ҳибсга оладилар. Сионизм учун. Яъни Исроилга кетишни хоҳлаб қолгани учун. Ҳукмдорлар яҳудийларни қўрқитиб қўйиш пайида эдилар. Келиб-келиб топганлари шу аёл бўлди. Уни бир йилга кесишди. Бошқаларга ибрат бўлсин учун, бошқалар Исроилга кетишни хаёлларига ҳам келтирмаслиги учун.

Бутун дунёдаги яҳудийлар оёққа турди. Аёлнинг исми Аня Злотник эди. Унинг номи, номи билан бирга сувратлари ҳам газета саҳифаларида тез-тез учрай бошлади.

Албатта бундан аёлнинг аҳволи енгиллашиб қолгани йўқ. Аксинча, турмадаги тартибларни янада қаттиқроқ қилиб қўйишди, аёлни эса жиноятчиларнинг қўлига бериб қўйишди. Улар шўрлик аёлнинг онасини Учқўрғондан кўрсатишди.

Хуллас калом, худди эртақдагидай. Мақол борку: эчкига жон қайғи, қассобга ёғ қайғи... Аня Злотникнинг сиёсатга тиши унча ўтмас эди. Бунинг устига ёши ҳам қайтиб қолганди. У Исроилга кетаман деган бўлса, жуда жўн бир сабаб билан бундай ният қилганди. Яҳудийлар юртида шахсий ҳаётимни изга солиб юбора-

ман деб ишонган. шундоқ юртда ўзига муносиб бирор эркак топилиб қолар, у билан турмуш қураман деб умид қилган эди. Бунинг ўрнига турмага тушиб ўтирипти.

Аркадий Грач хотирасини кучлаб, Злотник деган аёлни эслади, ҳатто унинг қариндошларидан ҳам бир-иккитасини эслади ва омад унга кулиб боққанини фахмлади.

У хаммаёққа жар солиб, ўзини Аня Злотникнинг эпи эканини эълон қилди. Шўро ҳукумати уларни бир-биридан айри қилди. У энди жаҳон жамоатчилиги ёрдамила севимли рафиқасини озод қилиш учун ва оиласини тиклаш учун кураш бошлайди.

Ғарбагиларнинг бунақа гапга суяги борми? Улар қўш қўллаб унинг баридан тутишди. Грачнинг бутун сайёра бўйлаб тантанавор юриши бошланди. Тўғрироғи, сайёранинг яҳудийлар истиқомат қиладиган унчалик ҳам ёмон бўлмаган қисмлари бўйлаб, Париж, Брюссель, Лондон, Торонто, Нью-Йорк, Майами-Бич. У зиёфатларда сенаторлар билан қадаҳ уриштиришди, энг қиммат меҳмонхоналарда турди, фақат биринчи синф самолётларда учди. Ва ўлпон йиғди. Нимаики ўз ихтиёрлари билан беришса, ҳаммасини олди. Ўзлари беришга фаросатлари етмаса, шама қилди, шипшиди. Нақд пулни ҳам, буюмларни ҳам йиғди. Банкда ҳисоб очди. Каттароқ чамадонлардан сотиб олди.

Аркадий сайёра бўйлаб сафарда ойлар кетидан ойларни ўтказди. Ғамзада чехрасида ҳамдардлик билдириб турган яҳудий аёллари билан, миллионер бизнесменлар билан ва ҳаттоки салкам президентлар ва қироллар билан сувратларга тушди. Еб-ичишлар ҳам меъёридан ортиб кетди. Ўрисларнинг одати бор — эртанинг ғамида бугун қоринни тўлдириб олади. Грач ҳам шу одатга амал қилди. Қарабсизки, ёйилиб, қорин қўйиб юборди, ҳатто семизликдан нафаси сиқадиган бўлиб қолди.

У салобатли зодагон одамга айланди. Кийинишда энг янги модаларга амал қилди. Кўпгина машҳур фирмалар Грач телевидениеда чиққанида уларнинг кийimini кийиб чиққани учун унга ҳақ ҳам тўлашди.

Аркадийнинг овози таржимонлар орқали турли-туман мамлакатларнинг парламентларида, ҳар хил халқаро комиссияларда янграй бошлади. У ҳатто таниқли одам сифатида тошқиндан озор чеккан Бангладеш халқининг фойдасига ёхуд қурғоқчиликдан азият чек-

кан Марказий Африка қабилалари фойдасига қаратилган хитобномаларга имзо чекди.

Грачнинг ўзи Бирлашган Миллатлар Ташкилоти биносининг олдида уюштирилган норозилик очликларида бир неча марта иштирок этди ва бундан соғлиғига фойда етди, холос — уч килоча тошини йўқотди. Лекин шуни ҳам айтмоқ керакки, очлик тамом бўлгандан кейин норозилик вақтида емаган овқатлар учун товон тўлашларини талаб қилишни бирор марта ҳам қилгани йўқ. Негаки, сиёсат ўз йўлига, лекин ҳисобли дўст айрилмас.

Айрим америкалик, инглиз ва француз яҳудий хонимлар, одатда бадавлат одамларнинг аёллари унинг хотинини сзод қилиш учун курашга шунча қадар жонжаҳдлари билан шўнғидиларки, ғамзада Аркадийни ўз паноҳларига олдилар. Бу аёлларнинг егани олдида, емагани кетида бўлгани учун қадди-қоматлари ҳам ҳалитик, ажинлари ҳам сийракроқ, ҳусни таважжуҳлари ҳам кўрса кўргудек эди. Аркадий шўрликнинг чўзилиб кетган ёлғизлигини билдирмаслик учун меҳмонхоналар ва шаҳар ташқарисидаги чорбоқларда у билан бир тўшакни баҳам кўришди. Бу билан чинакамига яҳудиёна ҳамжиҳатликни намойиш этишди.

У ўзининг Аня Злотникнинг эри эканига жуда ҳам кўникиб кетди. Синагогларда Аня Злотникнинг тезроқ халос бўлишини тилаб ибодатлар қилишганда у ҳам астойдил йиғлайдиган бўлди. Шу аҳволда бир йил ўтганини сезмай ҳам қолди. Ниҳоят, Аня учун курашга ва унинг эрига ҳамдардликка шунча куч-ғайрат сарфлаган яҳудий жамоалари ўртасида хушхабар тарқалди — Аня Злотник ҳибсдан бўшатилипти ва Исроилга виза олинпти.

Аркадий Грачнинг тилдан қолишига сал қолди. Уни қучоқлашиб, бетларидан ўпишиб муборакбодлар қилишди. У бўлса кўздаги ёшини тиёлмасди. Фақат бу кўз ёшлар бутунлай бошқа сабабдан тўкилмоқда эди — шоду хуррамлик қўйнидаги ширин ҳаёт тамом бўлди. Туёқни шиқиллатиб қолмоқ керак.

Америкалик яҳудийлар уни куёв боладай ясантириб Венага отлантиришди. Венада фироқ ҳажрида куйиб-ёнган эр-хотиннинг тарихий учрашуви бўлиши керак эди. Уни хотинига аталган совға-саломларга кўмиб ташлашди. Бу Грачнинг кўнгли бўш ва лақма яҳудийлардан шилиб олган сўнги луқмаси эди.

Венага учадиган куннинг арафасида Аркадий Грач

изсиз ғойиб бўлди. Совға-саломлар ҳам ғойиб бўлди. Енида салобатли чек дафтари билан. Аввалига уни қидиришди. Аммо кейинчалик Аня Злотник Исроилга келганидан сўнг маълум бўлдики, у муттаҳам экан. Бутун дунёга шарманда бўлмаслик учун яҳудийлар ёпиқлик қозонни ёпиқлигича қолдира қолишди — лейтенант Шмидтнинг абжир неварасини — Сион маҳбуси Аня Злотникнинг қалбаки эрини тезроқ эздан чиқаришга ҳаракат қилишди.

Грач бўлса Қўшма Штатларда қолиб кетди. Ҳатто Россиядан кўтариб келган иккита йиртиқ чамоданини олиб келиш учун Исроилга бормади ҳам. Чунки Америкадаги ишлари чакки эмас эди — у яҳудий валинеъматларининг пулига чоғроқ бир меҳмонхона сотиб олган эди.

Лекин рост — ича бошлади. Урис одатига амал қилиб. Менинг бир ошнама унинг меҳмонхонасига тушган экан ўша ерда унга рўпара келиб қолипти.

Уни кўриб, Грач хижолат чекди ё ўзини ўзи оқлай бошлади деб ўйлайсизми? Сира ҳам-да! Аксинча. Меҳмонни жуда яхши кутиб олипти.

Аркадий уни ўз ҳисобидан яхшилаб меҳмон қилипти, улар ресторанда ярим кечагача ўтиришипти. Негр официантлар столлардан дастурхонларни йиғиб олишипти ҳамки, улар туришмапти. Кайфи ошиб қолган Аркадий уларни ҳам ўз ҳисобидан меҳмон қилипти ва уларга яқинда ўзи қанақа улуғ одам бўлганини, қанақа сенаторлару қироллар билан бир дастурхонда ўтирганини, ҳатто биродарлик учун ичишганини, Аня Злотник деган жуда донгдор ва жуда соҳибжамол хотини бўлганини гапириб берипти.

Буларни гапирар экан, икки гапнинг бирида шилқиллатиб бурнини тортиб қўяр ва кўзларидан чиққан ростакам ёшлар шилинқираган юзларидан оқар, ерга томар экан. Негрлар Аркадий ҳисобига ичишяпти-ю, унинг биронта гапига ишонилмапти. Лекин ҳар эҳтимолга қарши, унга раҳмлари келганини намойиш этишипти.

Энди сиздан сўрайин — лейтенант Шмидтнинг ана шу невараси олдида унинг ўғиллари ип эша оладими? Унга қиёс қилганда арзимаган бир муттаҳам бўлиб кўринмайдими? Лейтенантнинг невараси Аркадий Грач халқаро кўламдаги сиймо. Истеъдод масаласида биз — яҳудийларга қараганда қашшоқроқ бўлган бошқа бирон халқ бўлганида шундоқ фарзанди учун хижолат чекиб ўтирмасди, аксинча, уни ўзининг қаҳрамони қи-

ларди-ю, Мустақиллик байрамларида ҳаммаёққа сув-
ратини осиб, у билан фахрланиб юрарди

Узим ҳам Аркадийга ўхшаганларни қоралайман деб
айта олмайман-да. Қандай ҳаққим бор бунга? Нима
аъло ундан? Ахир, ҳаммамиз тирик одамлармиз. Агар
одам ошкора қабиҳлик қилмаса, бизнинг давримизда
унақа одамни яхши одам деб ҳисоблашади, ҳатто ҳур-
мат қилишади.

Айниқса, ҳозирги пайтда. Юз мингта ўрис яҳудий-
си кўзларини лўқ қилиб иссиқ жойларини совутиб
ўтирган бир пайтда. Буткул хонавайрон бўлиб, эс-ху-
шидан айрилиб, Исроилга келтириб ташланган бир
шароитда. Гўё бирон бир серқоя орол ёнида кема
ҳалокати юз бергандан кейин... Улганингнинг кундан
ҳар кўчага бош суқасан-да! Тўғри, истиснолар бор.
Лекин маълумки, ҳар қандай истисно қондани тасдиқ-
лайди.

Селяви шунақа. Французлар шунақа дейишади.
Менинг Москвадаги собиқ мижозларимдан бири ҳам.
Ҳажвчи ёзувчи.

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Сиз севиб турмуш қурганмисиз ёки мўлжал билан-
ми деб мендан сўраб қолишса ўйлаб ўтирмасдан «мўл-
жал билан» деб жавоб бераман. Ёнимда хотиним бўл-
маса, албатта.

Албаттаинки, «бу Рубинчик деганлари қанақа беҳаё,
сурбет одам экан, ўйлагани мол-дунё экан-а» деган
фикр хаёлингиздан ўтган бўлса керак. Мен сизга бо-
шиданоқ айтиб қўяй, шошиб бунақа хулосага кела
кўрманг. Адашасиз. Мен жуда унақа молу дунёга мук-
касида кетган олғир одам эмасман. Сурбетлигим ҳам
бошқаларникидан ортиқ эмас. Гарчи, дарҳол эътироф
этиб қўя қолай — мен сизга жуда мусаффо, покиза
одамман, яқинларим учун жон фидо қилишга ҳам тай-
ёрман деб исбот қилмоқчи эмасман.

Ҳа, мен мўлжал билан уйланганман. Шунини ҳам
айтайки, хотинимда на отасидан қолган беҳисоб мол-
мулк, на бирон бир чорбоғ, на қасру қошоналар бор
эди. У ойлигига яшайдиган оддий бир ҳамшира эди.
Турар жойи ҳам ўн саккиз квадрат метрдан иборат
битта-ю битта хонадан иборат эди. Бу хона каттакон
коммунал квартирада жойлашган бўлиб, у ерда яна
ўн битта хонада ўн бир оила истиқомат қиларди. Шун-

ча одамнинг ҳаммаси ҳамиша суви оқиб ётадиган битта ҳожатхонага, битта сири кўчган ваннага ва битта ўчоқ бошига қараб қолганди. Бекалар овқатга уннаганда ёхуд эрталаблар қирқ қўшнинг ҳаммаси уйқу қучоғини тарк этиб, турган жойида типирчилаб, оҳ-воҳ қилиб, яккаю ягона унитазнинг бўшагини кутиб навбатда турганида аҳвол қанақа бўлишини тасаввур қилмоқ учун кўп фантазия керак эмас.

Агар шундоқ бўлса кошки эди-я — унда жаннатнинг ўзи бўларди-ку! Менинг хотиним шу хонада истиқомат қилувчи ягона одам эмас эди — у онаси Циля Монсеена ва Бобруйскдан келган жияни Розахон билан бирга турарди. Розахон педагогика институтига ўқишга кирган, бироқ студентлар ётоғида унга жой тегмаган эди.

Мана шуларга қарамай мен хотинимга ҳисоб-китоб билан уйланганман. Ақлингиз бовар қилмаяптими? Бунинг бонси шундаки, мен ҳикоямда битта тафсилотни тилга олганим йўқ. Хотиним онаси ва жияни билан бирга истиқомат қиладиган хона ва ана шу аҳолиси тўлиб тошган коммунал квартира дунёнинг бир бурчида эмас, балки Ватанимиз пойтахти Москвада шундоқ-қина Тинчлик проспектининг биқинида Ҳаммомлик тор кўчасида жойлашган эди.

Энди тушунгандирсиз? Еки яна изоҳ керакми? Мен прописка учун, яъни Москвада яшаш ҳуқуқини қўлга киритиш учун уйланганман. Сизга шуни айтмоғим жонски, бу Оврупою Америка деганларида бошдан оёқ аҳмоқ одамлар яшайди. Мен уларга прописка нима эканини тушунтиришга ҳар қанча уринмай биронтаси тушунмади. «Прописка» деган нарсага ҳеч кимнинг ақли етмаса-я! Мен уларга кичкина болаларга тушунтиргандай қилиб гапириб бердим — бўлмади. Совет Иттифоқининг ҳар бир йирик шаҳарларида ақли заиф болалар учун очилган мактаблар бор. Мен шу болаларга дарс ўтгандай ижиклаб тушунтирдим — фойдаси бўлмади. Айтдимки, бирор жойда яшаш ҳуқуқига эга бўлмоқ учун аввал маҳаллий ҳокимиятнинг руҳсатини олиш керак, шундан кейингина милиция сизни бирор одамнинг турар жойига ёзиб қўяди. Негаки, сиз ўзингизнинг турар жойингизни тополмайсиз — ҳаммаёқда турар жой бўҳрони! Маҳаллий аҳоли ўн йиллаб уй слиш учун навбатда туради. Келгиндилар ҳақида гап сизгадими?

Маҳаллий ҳокимиятдан яшаш учун ижозатни фақат фавқулодда ҳоллардагина олиш мумкин: ё жуда

Йирик партия ходими бўлмоғингиз керак. Ёки шу шаҳарга жуда зарур, ноёб, топилмайдиган мутахассис бўлсангиз, ёки... пора берсангиз ижозат тегади. Тегишли одамга каттагина миқдорда қуруғидан узатасиз. Мен униси ҳам, буниси ҳам эмас эдим, киссамда каттагина миқдорда қуруғи ҳам йўқ эди. Мен Мелитополь деган чоғроқ шаҳарда яшардим. Лекин бир қанча сабабларга кўра Москвани орзу қилардим.

Биринчи сабабдан бошлайлик. Уша пайтда менга фақат Москвадагина менинг истеъдодимни қадрлашлари мумкиндай туюлганди. Фақат Москвадагина ўзимга муносиб мавқени эгаллашим мумкин деб ўйлаган эдим. Мелитополда мен энг яхши аёллар устаси эдим. Янада баркамол бўлмоқ учун ўқий десам, мени ўқитадиган одамнинг ўзи йўқ эди. Овоқ бир шаҳарда жуда димиқиб кетган эдим. Бу соҳада истеъдодим бор эканига ҳеч кимда шубҳа йўқ эди. Ҳатто шаҳар милициясининг бошлиғи майор Губанинг ўзи ҳам тан берганди. Ҳолбуки, бу одам ўз вақтида анча-мунча азият чекишимга сабабчи бўлган эди. «Соғлом ва чиройли турмуш учун» деган бутун Украина танловида менинг турмақларим мукофотли ўрин олган. «Озод бўлган Африка» деган долзарб мавзуда тарашлаганим — аёлларнинг турмағи ҳатто Пекингга танловга борган эди У пайтларда биз ҳали Хитой билан дўст эдик).

Киев танловининг ғолиблари мукофотлардан ташқари яна бир жуда қимматбаҳо мукофот — Москвада ишлаш учун таклифнома ҳам оларди. Бинобарин, Москвага прописка қилинарди. Бу рўйхатга мени кириштирмаган эдилар, албатта — бурним халақит берганди. Москвада шундоқ ҳам яҳудийлар ҳаддан ташқари кўпайиб кетган. Иккинчи сабаб: шу воқеалардан бир оз олдинроқ мен ўтириб чиққан эдим. Сиёсат учун деб ўйламанг. Худо асрасин-а! Ута бемаъни бир жиноий иш учун. Беҳуда бир сабаб билан деса ҳам бўлади. Бизнинг милициямиз майор Губага менинг бурним маъқул бўлмади. Шу ваддан Сибирга бориб келганман.

Вақти соати билан бошимдан ўтган бу ҳангома ҳақида бафуржа гапириб бераман. Эшитсангиз, мен билан бирга қотиб-қотиб куласиз. Негаки, ёмон гап унут бўлиб кетар экан, кулгили воқеалар турмада ҳам бўлиб тураркан.

Ўзингиздан қолар гап йўқ, шундан кейин ўша Губа милиция бошлиғи бўлган Мелитополда қолиб бўлармиди? Яна бунинг устига майор эмас, янги унвон под-

бюлковник бўлиб олган бўлса... Шунинг учун ҳар нима қилиб бўлса-да, Москвага кетишга жазм қилдим, ҳар қандай йўл билан Москва пропискасини тўғирламоқчи бўлдим.

Москвада танишларим бор эди. Зўр йигитлар. Шимолда бирга ўтирганмиз. Жанговар дўстлардек қалинмиз. Орамиздан қил ўтмайди. Миша ва Сеня. Мендан фарқ қилароқ, улар сиёсий айб билан ўтиришган эди. Сионизм учун. Исроил барпо бўлган қирқ саккизинчи йилдаёқ Москвада истиқомат қиладиган бу икки овсар яҳудий давлати учун жанг қилишга боришмоқчи бўлишпти. Лекин Россиядан чиқиб кетиш мумкин эмас эди. Шунинг учун улар шўро чегарасидан яширинча ўтмоққа уринган. Ҳолбуки, энг ашаддий диверсантлар ҳам камдам-кам ҳолларда бунга муваффақ бўлишарди. Миша билан Сеняни, албатта, жўжадай ушлаб олишган. Бир пуфласа, иккови ҳам учиб бориб Сибирга тушган. Икковига ҳам катта муддат беришган. Сталин ўлмаганда, худо билсин, яна қанча ўтиришар эди. Ордан бир неча муддат ўтгандан кейин мен ҳам ўша жойга тушиб қолдим. Улар сионист сифатида мени паноҳларига олишди ва биз биргаликда ўрмон кесадиган бўлдик.

Мен Москвага келдим, лекин бу ерда пропискам бўлмагани учун қирқ саккиз соатдан ортиқ қололмас эдим. Албаттаинки, ўша жўраларим бу гал ҳам мени паноҳларига олишди. Улар ҳам, уларнинг ошналари ҳам қандай қилиб мени қонуний тарзда Москвага жойлаб қўйиш йўлларини ўйлай бошладилар. Ундоқ қилиб кўришди, бундоқ қилиб кўришди, бўлмади. Охирги имконият қолди. Уйланиш. Хотини Москвада яшаса биров вилоятдан келган эри ўз-ўзидан гап-сўзсиз тўла ҳуқуқли пойтахт фуқаросига айланади.

Жўраларимнинг ўзи менга қайлиқ топиб беришди. Ҳозирги хотинимни. Ростини айтсам, мен бу гапларнинг ҳаммаси ҳазил деб ўйлаган эдим. Оёққа туриб оламан, ишларим юришиб кетади-ю, жуфтакни ростлайман, қорамни ҳам тополмайди. Аммо... мен қиламан ўттиз... худойим қилади тўққиз. Айтишадик-ку — инсон тақдир қўлида ўйинчоқдай гап. Ҳар қанча югуриб елгани билан пешонадаги бўлади. Қани, «қўяман» деб кўр-чи, хотининг судда бор гапни айтиб берса, нима мақсадда унга уйланганимгача ошкор қилса, сени Москвадан ҳайдаб чиқариб қўйиша қолмайди, олиб бориб тикадиган жойига тикади. Мен бир марта ўтириб

кўрганман, пайжарадан қараса, осмон қанақа кўринишини биламан. Бунақа жойни елкаминг чуқури кўрсин. Уни душманимга ҳам кўргулик қилмасин.

Шунақа қилиб, мен ҳисоб-китоб билан уйланганман. Сепига на пул, на қаср олмай. Паспортдаги бир сассиқ муҳрни деб. Лекин шу муҳр мени катта шаҳарнинг аҳолиси қаторига қўшган.

Хўш, менинг хотиним қанақа хотин? Бунақаларни алоҳида белгидан маҳрум дейишади. Уртамиёна. Бирон ортиқча фазилати йўқ. Утириб қолган қари яҳудий қиз-да!

Буни қаранг, ўзим-ўзимни кулдириб юбордим, шекилли. Негаки, у қиз бўлиб, унча ўтирган эмас, ётган. У фронтда ҳамшира бўлган экан. Армияда биз бунақаларни КДХ деб атардик. Кўпчиликнинг дала хотини. Энди, бунақа аёлнинг устидан кимлар ўтмаган дейсиз? Вэводу роталар. Ҳар хил турдаги қўшинлар. Хуллас, номаълум солдатнинг қабри!

Урушдан кейин бунақа таъриф-тавсифлар билан эрга тегиш унчалик осон иш эмас эди. Унга ўз бахтини узоқ кутишга тўғри келди. Прописка учун ҳар қандай номаълумчиликка тайёр ҳолда мен Москвада пайдо бўлгунимча.

Сиз, албатта, куласиз, лекин мен сизга айтмоғим керакки, биз анчагина иноқ турмуш кечирганмиз. Бунақа турмушни ҳавас қилса арзийди. Деярли жанжал бўлмас эди орамизда. Икковимиз ҳам фронт кўрганмиз, ичишни дўндирамиз, бўралаб сўкишни ҳам қотирамиз. Бўлишадиган нарсамиз бўлмаса! Икковимиз яҳудийлигимизни талашармидик. Яҳудийлигимиз шундоқ ҳам бўйнимизда бўйинтуруқдай осиглиқ эди. У ҳатто бошимизга огир кунлар тушганида икковимизни бир-биримизга яқинлаштирган.

У мендан бир қарич баланд эди, ўзининг аёллик меҳрини менгача исроф қилиб битириб бўлган эди, лекин оналик меҳри бир томчиси ҳам йўқолмай, тўлалигича сақланиб қолган экан. Орамизда фарзанд бўлмади. Хотиним менга худди ўғлидай муомалада бўларди. Ўғил бўлганда ҳам бебошроқ ўғилдай. Ҳатто менинг четда бўладиган унча-мунча шўхликларимни ҳам кечириб юборарди.

Хотинимнинг онаси Циля Моисеевна вафот этмагунча ва хотинимнинг жияни Розахон институтни тугатиб, тақсимот бўйича аллақайси ярим оролга жўнаб кетмагунча фақат бир нарсага ўрганолмай, роса азоб

тортдим. Хонада иккита аёл турганида мен сира-сира хогиним билан тўшакда ётолмасдим-да!

Айтиб қўймоғим керакки, эр-хотин ётадиган кроватимиз чунонам ғижирлар эди-ки, қўяверасиз. Бизнинг кроватимизни қайнонамнинг кроватидан хонанинг ўртасига қўйилган жавон тўсиб турарди. Роза билан бизнинг орамызда дарпарда бор эди. Аҳволимизни бир кўз олднингизга келтириб қуринг-а! Биринчидан зулматда анча вақтгача дамнингни чиқаролмай ётасан. Лудди душман орқасида пистирмада ётгандек. Соатлаб аҳвол шу. Бир маҳал қарасанг, ҳаммаёқ сув сепгандай, тинчдай туюлади. Лекин хотиним мени қучоқламоққа бошласа борми — ўзим онринчи бўлиб бошлашга журъат қилолмайман — бирдан Цзя Момсеевнинг йўтали тутиб қолади. Розахон бўлса шунақа бир эҳтирос билан энтикиб, давсирай бошлайдики, мен сутунлап эркаклик сифатимдан маҳрум бўламан-қоламан.

Эрталаб бўлса турттовимиз ҳам уйқута тўймаган ҳолда карахт оўлиб турамыз. Башарамизни кўрган одам булар туни билан роса ишрат қилиб чиққан деб ўйлади. Биз бир-биримизнинг юзимизга қарамасликка ҳаракат қиламыз.

Рассомлар айтганидек, табий манзара шунақа. Бир сўз билан айтсам, социалистик реализм.

Ўзоқ мулоҳазалардан кейин мен шундай хулосага келдим: муҳаббат асосига қурилган оилалардан кўра ҳисоб-китоб орқали бунёдга келадиган оилалар кўп экан. Мен Совет Иттифоқини ва унда яшайдиган яҳудий аҳолини назарда тутяпман. Бу ҳисоб-китоб кўпинча иқтисодий эмас, ижтимоий характерга эга бўлади.

Инқилобдан кейин отилган ва сўйилгандан қолган буржуиларнинг фарзандлари соф пролетариат авлодлари, яъни гавдасидан бошқа оғирлиги йўқ фақир қашшоқлар билан оила қуришнинг пайдан оўлишиди. Қолхозлаштириш балосидан кейин Сибирга ҳайдалишдан омон қолган деҳқонларнинг ўғиллари яҳудий келинга йўлиқиб қолса, уни худонинг инъомидан қабул қилишиди. Бу билан улар бир зумда байналмилалчи бўлиб қолар ва уларга тоғорага йўл очиларди. Тоғораки, большевиклар партиясига.

Кейин вақти келиб, паспорт тизимини жорий қилишиди ва прописка билан одамни бир жойга миҳлаб қўйишиди. Шунда фақат ҳисоб-китоб билан қурилган оилагина одамга яшаш жойини ўзгартиришга имкон берарди. Бизнинг кунларимизда эса яҳудийлар «алви-

до, севимли юртим», деб, жамйки чину ёлгонлар билан хоржга чиқиб кета бошлаганларида ҳисоб-китоб билан қурилган онла ажнабий визага оаробар оулио қолди.

Шуниси ҳам борки, бу ҳозирги пайтда, яъни агар таъбир жонз бўлса, рус сионизми даврида бошлангани йўқ, балки анча аввал — эллагинчи йилларнинг охирида бошланган эди. Ушанда СССРдан нул-нулакай каллани йўқотмай қочиб қолишнинг биринчи ошкора имкони пайдо бўлган эди.

Бир вақтлар — 1939 йилда Гитлер билан Сталин Польшани ўзаро бўлишиб олишганди. Ушанда Шурога Польшанинг ярми — Вильно, Львов, Гродно, Брест теккан эди. Орадан йигирма йиллар ўтгач, сооик поляк фуқароларига Польшанинг фарони қисмига кучиб кетишга рухсат берилди. Сооик поляк яҳудииларига жуда қулай имконият туғилиб қолди — улар Варшавага ооришлари мумкин эди. Варшавада ит эгасини танимасди. Унда ҳамма нарсани сотиш ва ҳамма нарсани харид қилиш мумкин эди. Бундай шаҳардан Тель-Авивга жунаб қолишнинг ортиқча қийинлиги йўқ эди.

Аммо бир замонлар поляк фуқароси бўлиш шарафига муяссар бўлмаган ва Ковелда ёхуд Ровнода эмас, Жмеринка ёки Мелитополда туғилган яҳудиилар нима қилмоғи керак?

Кўриб турибман, жилмаяпсиз, демак, фаҳмлаб турибсиз. Албатта. Ҳисоб-китоб билан онла қурмоқ керак. Собик поляк фуқароси билан. Неча ёшдалигидан қатъи назар. Ҳатто у одам башара эмас, эчки башара бўлса ҳам.

Сохта никоҳ. СССРдан ташқарида у ҳеч қандай кучга эга эмас. Львов билан Вильнюсда ҳатто никоҳ бозорлари пайдо бўлди. Келиннинг ўртгача нархи (ёши ҳисоб эмас) ўн минг сўм. Эски пулга. Эски бўлса ҳам, мен сизга айтсам, чакана пул эмас. Лекин бу пулга эркинлик харид қилаётганингизни эътиборга олсангиз, унча кўп ҳам эмас.

Бу заминда қанақа драмалар, комедиялар, фожиалар рўй бермади дейсиз — уларга ҳали биронта ёзувчи қалам ургани йўқ. Эҳтимол, буни ёзадиган яҳудий ёзувчилари ортиқ қолмагандир? Ёки сабаби бошқамикин? Ҳадемай китобхонлар ҳам гойиб бўлармикан. Ахир, биз мамонтлар каби тугаб битяпмиз-да!

Шундоқ бўлса-да, ўша кезларда рўй берган икки воқеа тўғрисида сизга гапириб берай. Лоақал шу боис-

данки, сиз уларнинг қаҳрамонларини биласиз. Ҳа, ўша Миша билан Сеня, бир вақтлар мен билан бирга қамоқда ўтирган, кейинчалик эса юқорида тасвирлаганим уйланиш ёрдамида мени Москвада олиб қолишга ёрдам берган сионист жўраларим. Улар ҳали ҳам аввалгидек бўйдоқ эдилар, ҳозирча уйланиш ниятлари ҳам йўқ эди. Бироқ вильнюслик ва львовлик қайлиқларнинг сепи хорижий виза эканини эшитишгач, улар ҳам гимираб қолишди. Улар нархи кун сайин ўсиб бораётган бу буюмни бой бериб қўймаслик учун дарҳол қайлиқлар бозорига отландилар. Мен уларнинг жўраси сифатида бу сафарга бирга бордим, шунинг учун ҳамма воқеани ўз кўзим билан кўрганман. Биз тўғри Вильнюсга йўл олдик. Чунки Львов — Галиция дегани, галициялик яҳудий эса, юмшоқ қилиб айтганда, яҳудийларнинг яхшиси эмас. Унинг қўлига тушиб қолсанг, бор-будингни шилиб олади-да, кейин оҳ-воҳ қилгани ҳам қўймайди. Вильнюс бўлса бутунлай бошқа гап. Ҳар нима бўлганда ҳам, у ерда яҳудий анъаналари бор, яҳудийча самимият ва меҳр-шафқат сақланиб қолган. У ерда савдолашсанг ҳам бўлади — жилла бўлмаганда, келиннинг нархини сал-пал тушириш мумкин.

Дарҳақиқат биз савдолаша-савдолаша Саша учун келинни тўққиз мингга туширдик, лекин Миша роппароса ўн минг тўлашга мажбур бўлди.

Қайлиқларни синагогда ҳам, саргарошхонада ҳам, бозорда ҳам, ҳатто ҳаммомнинг иссиқ хонасида ҳам таклиф қилаверишар экан. Хулласи калом, иккитадан ортиқ яҳудий йиғилиб қолса бас, савдо бўлаверар экан. Вильнюслик отажонлар ва онахонлар, яъни қайнота билан қайноналар хўрсина-хўрсина ўзларини оқлайди:

— Биз сизларга асрий орзуларингни рўёбга чиқаришга ёрдам беряпмиз, шўрлик қизимиз эса лоақал совутқич билан чангютар сотиб олади, ахир, у ерда. Эрец Цераэльда сохта эр эмас, биронта ўзинга муносиб тузукроқ эр топилиб қолса, сепингига яраб қолар.

Миша билан Сеня Москвада бор-будларини сотиб, хорижга олиб кетадиган келиннинг қалинига еттулик пул тўплайди. Ҳатто қарз ҳам бўлиб қолишди. Уйланидиган келинларининг юзларига қарашгани ҳам йўқ. Афғларига қарамай, бор барака қилишди. Бу келинлар улар учун ўтган йилги қордай гап эди. Ишқилиб, чегарадан ўтиб олишса бўлгани, у ерга бориб олишгандан кейин думларини ҳам тутқазимайди. Келинларга — совутқич билан чангютар, бизга — эркинлик.

Улар шундай деб ўйлашган эди. Яъни Миша билан Сеня. Аммо харид қилинган келинларнинг калласида бутунлай бошқа ўйлар гимирларди.

Эшитинг, эшитинг. Бунақасини атайин ҳам ўйлаб тополмайсиз.

Сенядан бошлай қолайлик. Савдолашиб минг сўми ёнида олиб қолгани, келинни Мишадан арзонроқ туширгани учун димоғи осмонда эди. Унинг қайлиғи Бильяуснинг узидан эмас, теварагидан эди. Бу яхудий аёлнинг гапига ишонса, у Сенядан атиги беш ёшгина катта эди, холос. Аммо унинг еши билан кимнинг иши бор, дейсиз. Ахир, бу ҳангама жиддий эмас, фақат мамлакатдан чиқиб олиш учун бўляпти-ку!

Улар Сеня билан қонуний никоҳдан ўтишлари биланоқ, келиннинг онаси тўққиз минг сўмнинг ҳаммасини қуртдек санаб олиб бўлгач, келин Москвага бориб келиш истагини билдирди. Шу пайтга қадар у бирон марта ҳам Москвада бўлмаган экан. Энди бу ерларни бутунлай тарк этиш олдидан эрининг қариндошлари билан танишиб олмоқчи экан. Эри ҳар ҳолда эри-ку!

Сеня қайлиғининг бу илтимосини қайтара олмади ва кула-кула бу сафарни никоҳ саёҳати деб атади. Аммо Сенянинг ҳаётидаги охириги бора кулиши эди.

Унинг — нима десак экан — хотинига деяверамиз-да, Москва жуда ҳам ёқиб қолди. Ўзи бир қишлоқда катта бўлган эмасми! Ёқиб қолди-ю, «жон-дилимдан яхши курадиган шўро ватанимдан ўлсам ҳам кетмайман» деб оёқ тираб туриб олди. Сенянинг уйига пропискадан утиб олди, унинг пулига совутқич билан чангютар харид қилди, Сеня билан унинг анча-мунча қисиниб қолган қариндошларига қатъий қилиб деди:

— Ҳеч қанақа сохта-похта никоҳ йўқ! Хаёлларингга ҳам келтирманглар. Мен — онлангизнинг аъзосиман. Марҳамат қилиб, мени ўз қариндошларингдек кўринглар.

Масалага узил-кесил ойдинлик киритиш учун тегишли жойга бориб, бор ҳақиқатни айтиб бериши мумкинлигини айтди. Дарҳақиқат, бу қанақа никоҳ бўлганини, собиқ аристон нима мақсадда унга ёлғондан уланганини тўқиб солса, шўрлик Сенянинг аҳволи нима кечади?

Қариндошлар тилини тишлаб қолди. Сеня ҳам.

Ҳозир уларнинг ўғли виолончель синфи бўйича консерваторияни тугатяпти. Совутқичлари ҳали ҳам ўша-ўша. Рост, чангютарни янгилашга тўғри келди. Аввалгиси синиб қолди. Қариндош-уруғлар эса аламдан

ва бошқа нохушликлардан қайғура-қайғура эсон-омон улиб кетишди ва шу билан улар бирга турган хона эру хотинга қолди. Сеня ҳали ҳам ҳаёт.

Энди Мишага келайлик. Унинг бошидан кечган воқеалар бутунлай бўлакча. Унинг маҳрига тушган келин жуда камсуқум, тортинчоқ, босиқ экан. Еши ўн еттида, Тузуккина яҳудий оиласидан чиққан. Оила шу даражада тузукки, Мишага насяга ишонишган ва қулларида бир тининни курмай туриб, никоҳни рўйхатдан ўтказишга кўнишган. Миша ўн минг сўмнинг ҳаммаси Москвада тахт турипти деган. Бу ярим ёлғон, ярим чин эди. Москвада Мишанинг онасининг ёстиғи тағида етти минг сўм яшириб қўйилганди, қолган уч мингни топиш керак эди.

Улар Вильнюсда уйланишди ва табиийки, икки дақиқа ҳам бирга булишгани йўқ. Ота билан она қизини Мишадан, энг хатарли жазмандан қуриқлагандай эҳтиёт қилишди. Миша эса сохта хотинини бошига урармиди? Миша уларнинг уйида тунаб юрди. Унга учоқ бошида полга имкони борича келиндан узоқроқ жойга урин тўшаб беришар эдилар. Ҳар эҳтимолга қарши қизнинг отаси Мишанинг ёнида етар ва туни билан унинг қўлидан маҳкам тутганича тонггача қуниб юбормасди.

Бу тadbирларнинг ҳеч қайсиси фойда бермади.

Ўзлни олиб келиш учун Москвага бориш зарур эди. Миша қочиб кетмаслиги учун қизнинг ота-онаси келини бирга жўнатишдан тузукроқ чора топа олмадилар. Баҳонада, деб ўйлашди улар, қизимиз Москвада куриб келади, музепларга боради, Большой театрга тушади. Хорижга кетганларидан кейин яна қачон Москвага келиб-кетиш имконияти бўлади-ю? Унда бу ишлар учун аллақанча доллар ҳам сарфлаш керак бўлади.

Поездда Вильнюс билан Москванинг ўртасида хайрлашув зиёфатида жиндай ичиб, ширакайф бўлиб олган Миша бир дақиқа хушини йўқотиб, ҳамроҳининг бокиралигига тегиб қўйди. Тузук онладан чиққан яҳудий қиз учун эса ҳомиладор бўлиб қолиш учун шунинг ўзи етиб ортди. Ҳомиладор бўлганда ҳам чинакамига, шубҳага ўрин қолдирмайдиган тарзда.

Улар ҳали Польшадан кетмай туриб, келиннинг кўзи ёриди. Иккинчи бола Исроилда туғилди. Бу ерда улар бир йилдан ортиқ туришгани йўқ. Бу муддат Мишага ўзининг ёшлик хомхаёлларидан бутунлай халос бўл-

моғи учун етиб-ортди. У икки фарзандини ва собиқ сохта хотинини қўлтиқлаганича боши оғган томонга туёғини шиқиллатиб қолди.

Мен уни Америкада учратдим. Унинг уч қаватли уйи, ўзининг корхонаси бор экан.

Инглизчани шунақа қотирадики. Гарвард дорилфунунини тугатган дейсиз. Болалари бештага етипти. Кейин туғилган учтаси Америкада туғилипти, яъни юз фонзлик янки. Ўз номзодларини АҚШ президентлигига кўйишса ҳам бўлаверадди.

Рўзғорнинг ҳамма икир-чикирди хотинининг зиммасида. Сирасини айтганда, барака топгур пишиққина, жуда уддабурон экан. Уларнинг гуллаб-яшнаётган бизнеслари ҳам хотини важдан. Бундан ташқари, у жуда яхши она. Жуфти ҳалолликни ҳам ўрнига қўяди. Американинг нонини еб жуда очилиб кетган. Қарасанг, сукинг киради.

Қани, энди менга айтинг-чи, бундан ортиқ нима керак инсонга? Миша ҳар қанча ёлқинли муҳаббат билан севмасин, шунақа хотинни топа олармиди?

Ҳисоб-китоб билан уйланишнинг шунақаси ҳам бўлади.

Қани энди, бунақа омад ҳаётда сиз билан бизга ҳам кулиб боқса!

Мен уларникида меҳмон бўлганимда, Мишанинг хотинидан бир лаҳза ҳам кўзимни узганим йўқ ва жўрамга жуда-жуда ҳавасим келиб кетди. Менинг эътибор берганим аёлга ҳам ёқди, шекилли, хайрлаша туриб, мени тез-тез келиб туришга даъват этди. Миша эса ҳеч нарса демади. Ҳолбуки, мен унинг хотини билан эмас, ўзи билан дўст эдим. Рўзғорнинг бошлиғи хотини эди, нима иш қилиш кераклигини ҳам хотини белгиларди. Бир ўзи, ҳеч ким билан маслаҳатлашмай.

Мени қўлтиғимдан олиб, майсазор орқали автомобилга кузатар экан, орқамиздан келаётган Мишага қувлик билан ишора қилиб деди:

— Анави ўн мингга менга ўша тўламаганича еб кетди. Ота-онам билан нима деб келишганини эсидан чиқариб қўйганга солди ўзини. Мен Вильнюсдан совутқичсиз, чангютарсиз чиқиб кетганман. Аммо ўз хотинининг ҳақини еб кетган эрим ёнимда эди.

Лекин, қасамлар бўлсинки, бу гапни ҳали Москвада эканлигидаёқ баъзи бир америкача сифатларга эга

эканини намойиш қила олган эридан ифтихор қилиб туриб гапирди.

*Атлантик океани истида.
Баландлик — 30600 фут.*

Ҳар нима деганингизда ҳам, ҳар бир ишда малака керак экан. Мен ҳунарда юксак маҳорат тарафдориман. ҳар қанақа чала муллаларни кўргани кўзим йўқ. Мана, мен, айтайлик, сартарошман. Ҳар қандай каллани, албатта, расво қилса бўлади. Қайчини бир-икки шиқиллатасан, тамом-вассалом. Уриндиқ бўшайди. Ким навбатда? Мен ҳеч қачон бунақа паст кетган эмасман. Шунинг учун мен қаерда ишламай, одамлар билишарди: Аркадий Рубинчик — устаси фаранг, қўли олтин, бармоқлари кумуш. Сирасини айтганда, ҳунардаги маҳорат дегани, аслида, шу-да!

Аmmo сиз беваликни ҳунар қилиб олган аёлни кўрганмисиз? Еки етимликни касб қилиб олганлиги-чи? Еки, яна ҳам твзукроғи, очликни касб қилиб олган одамни биласизми?

Мен Москвадан жўнаб кетганимга қадар, номусоримни ўртага қўйиб қасам ичаман-ки, бунақа гапларни эшитган эмасдим ва ҳатто бунақа бўлиши мумкинлигини етти ухлаб, тушимда ҳам кўрмагандим. Аммо ўзимнинг жонажон яҳудий халқимнинг қоқ бағрига тушиб қолганимдан кейин тушундимки, ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин экан. Ахир, яҳудий халқи ҳар томонлама истеъдодли халқ. Бу ҳақиқат ҳатто яҳудийларни ёмон кўрадиганларга ҳам маълум. Шундоқ бўлгандан кейин ҳеч нарсага ҳайрон қолиш керак эмас-да!

Бир кекса ўрис доктори бор эди — дипломини подшо вақтида олган. Уша билан икковимиз Москва ёнидаги бир болалар боғчасининг санитария аҳволини текширган эдик. Қарасак, болаларнинг саксон фоизи битлаб кетган экан. Шу одам айтган эди:

— Ҳаёт хаёлотдан бойроқ!

Лекин тан олмоғим керакки, Россияда ҳам бу болада баъзи бир мисолларга эгамиз. Эсингизда борми, оналикни ҳунар қилиб олган аёллар бўлгувчи эди. Унинг фарзандлари фронтда қаҳрамонларча ҳалок бўлган. Она эса бу ҳодисадан даромад манбаи ясаб олган. Қурултойма қурултой юради. Мукофотлар олади. Совға-саломлар олади. Шу йўл билан ўлгунича етадиганини ғамлаб олади.

Яҳудий биродарларимиз ўртасида бунақа устаси

фаранглик, кам даромад келтирмайдиган, лекин янада ўзига хосроқ шаклда намоён бўлди.

Беваликни касб қилиб олган аёл нима дегани? Энг жўн жавоб бундай — бу шунақа аёлки, у ўзининг беваликни даромад келтирадиган манбага айлантириб олган. Марҳум эри ҳаётлигида қанча даромад билан уни сийлаган бўлса, ҳозиргиси ўшандан ортиқ бўлса ортиқки, зинҳор кам эмас.

Ҳар қанча тушунтиргандан кўра, битта мисол келтирган афзал.

Айтайлик, Россияда бир яҳудий артисти бўлар эди. Истеъдодли одам. Юз эллик фонз коммунист. Сталинни ялаб, жунини тескари қилиб юборган. Сиртдан, албатта. Анчагина узоқдан туриб. Негаки. Сталин яҳудийларни ёқтирмас эди, уларни гавласининг баъзи қисмларига яқин йўлатмас эди. Лекин бунақалардан бошқа ишларда фойдаланарди. Ҳазар қилмасди. Ўзининг яҳудийларига қарши қайраб соларди.

Бенуқсон яҳудий тилида бу артист радио орқали ва сахнада туриб, яҳудийларга тааллуқли ҳамма нарсани қораларди. Яҳудий динини таҳқирлар эди, яҳудийларнинг ўтмишини масхара қиларди. Уни эшитган антисемитлар роса маза қиларди. Исроил давлати барпо бўлгандан кейин эса, у бутунлай занжирдан бўшалиб кетди. Янги пайдо бўлган давлатнинг устига ағдарилган мағзаваси қолмади. У қадимги иврит тилини шунақа таҳқирладикки, қўяберасиз. Уни халқ тили деб тан олишдан қатъиян бош тортди.

Буларнинг бари Сталиннинг жонига тегмагунча давом этди. У яҳудий маданиятини таги билан қурита бошлаганда, бир йўла бир артистин ҳам асфаласофинга жўнатди. Кераги бўлмай қолди-да! Бевасини эса Сибирга бадарға қилди.

Ҳозир бу аёл Исроилда яшайди. Ҳа, ўша эри Сталиннинг шоввозлари томонидан гумдон қилингунига қадар оғиз кўпиртириб қоралаган, бўралаб сўккан мамлакатда. Ҳа энди, шундоқ бўлгандан кейин қорангни ўчириб, пусиб ўтир-да, ўтирган жойингда. Ҳеч ким сенга дахл қилмаганига хурсанд бўлсанг-чи! Сенга дахл қилиш бир ёқда турсин, бошқа яҳудийлар билан барабар кўришяпти, ҳаммага берилаётган нархлардан сен ҳам қуруқ қолаётганинг йўқ!

Э, қаёқда дейсиз! Анойингиз йўқ. Бу бева ойимча марҳум эридан сифинадиган маъбуд ясаб олди, дунёдаги ҳамма яҳудийларни ўзи билан бирга унинг руҳига

тиловат қилишга мажбур қилди. Худди ялмоғиз кампир супургида учгандек, бизнинг бева самолётда учиб, эрининг номидан ўлпон йиғади. Унинг тўғрисида китоблар ёзади, мақолалар эълон қилади, яҳудийларни эрининг шонли ҳаётининг ҳамма саналарини нишонлашга мажбур қилади, матбуот конференциялари уюштиради, эрининг сувратларини кўпайтириб, уларни беҳисоб миқдорда сотади.

Яҳудийлар ундан қутулиш ҳақини тўлашади. Бу орада гап нима тўғрисида кетаётганини унутиб ҳам юборишади. Олғир беванинг тазйиқи остида марҳумни турли-туман иззат-икромга муносиб миллий қаҳрамон сифатида қабул қила бошлайдилар.

Энди, етимликни касб қилиб олганни кўрайлик.

Етимча шўрлик элликларни уриб қўйган. Унинг отаси бир вақтлар ГПУда катта бошлиқ бўлган. Энди, десангиз, отаси Кацнельсон деган фамилиясини Орлов деб ўзгартириб олганлар тоифасидан. Қийноқ билан қилинган сўроқларга раҳбарлик қилган. Шўро ҳокимиятига хайрихоҳ эмас деб гумон қилинган аристонларни кийнаб майиб қилган, бунинг устига уларни ўз қўли билан отиб ташлашни яхши кўрган.

Чакки эмас-а? Нима дейиш мумкин бунақа ота тўғрисида? Авлод-аждоди ҳар қанча мақтанса ярашади. Аммо унинг бир заиф жойи бор эди-ки, шу сифати бутун жаҳон яҳудийларининг назарида унга алоҳида жозиба бахш этарди. У ҳаммадан кўра яҳудий миллатига мансуб маҳбусларни бир ёғлиқ қилишни яхши кўрарди. Узининг холислигини кўрсатиш учун ўзида ҳеч қандай иккиланишлар-у, раҳмдилликлар йўқлигини намоён қилиш учун.

Аввалига у този итдай бадавлат яҳудийларни тузоққа илинтиришга ҳаракат қилди. Улар эксплуататор бўлганлари учун ва нима сабабландур ишчи-деҳқон ҳокимиятини унчалик яхши кўрмагани учун ҳаммасини шафқатсизлик билан отиб ташларди.

Кейинчалик эса большевиклар партиясига кирган, лекин носамимийликда ва иккиюзламаликда гумон қилинган қашшоқроқ яҳудийларнинг суякларини мажақлади. Уларни ҳам оғирлигини тўққиз грамм қўрғошинга орттириб, нариги дунёга равона қилар эди.

Кейин яҳудийларни халқ душмани сифатида—инглиз, япон, поляк, қўйингчи, истаган мамлакатингизнинг жосуси сифатида отди. Ўзи эса борган сари машҳурроқ ва даҳшатлироқ бўла борди. Бувилар гап қулоғига

кирмайдиган невараларини ўшаннинг отини айтиб қўр-
қитадиган бўлиб қолишди.

Кейин эса...

Кейин Сталин уни ҳам отиб ташлади. Бошқаларни отгандек. Отиб бўлиб, уни халқ душмани деб эълон қилди. Инглиз, япон, поляк ва яна алланима бало мамлакатларнинг жосуси деди. Яна буларнинг ёнига алла-нечук янги бир сифатни ҳам қўшиб қўйди — яҳудий буржуа миллатчиси деган.

Ана шундан кейин жаҳон яҳудийлари етимликни касб қилиб олган устаси фарангга эга бўлишди. Унинг отаси яҳудийлар иши учун бошини тиккан одам эди. Етимча отасининг номини айтиб, ҳаммани оёққа турғизади, талаб қилади, тиланчилик қилади. Одамлар эса ҳаддан ташқари андишалик-да — бу етимчани танобини тортиб, бурнини кераклик жойга ишқаб қўймайди. Тиланса, беришади. Шу билан қутулишади.

Мен Қуддуси шарифда у билан бир вақтда уй олиш шарафига муяссар бўлган эдим. Агар шуни «шараф» деб аташ мумкин бўлса. Ўзим кўрганман, ҳаммага отасини пеш қилиб, Исроил қонунларида кўзда тутилганига қараганда бир хона ортиқроқ талаб қилганини ўз кўзим билан кўрганман. Чунки у ҳамма қатори эмас. Чунки унинг отаси — яҳудийлар тарихидаги энг йирик шахс.

Қизиги шундаки, талаб қилган нарсасининг ҳаммасига эришди.

Сабабки, у етимликни касб қилиб олган.

Бошқа устаси фаранглар ҳам бор. Уларнинг кўлами кичикроқ. Ростини айтиб қўя қолай — улар менга анча маъқул.

Сўнгги йилларда яҳудийлар очлик эълон қилиб норозилик билдиришни расм қилишди. Норозилик билдиришга баҳоналар тўлиб-тошиб ётибди. Шунинг учун бизнинг адолатли ишимиз деб халойиқнинг кўз ўнгиде оч ўтиришга кўнадиган анча-мунча одам керак.

Шу тарзда очликни касб қилиб олган одамлар тоифаси майдонга келди.

Мен шунақалардан биттасини танир эдим. У битта Сион маҳбусига, яъни яҳудийлар иши бўйича қамалиб, муддатини Сибирда ўтказган яҳудий йнгитга амакими, тоғаи бўларди.

Бу амакими, тоғага бировнинг пулига жаҳон бўйлаб сайр қилиб юриш жуда маъқул тушиб қолди. Ўзининг дўмбоққина башарасининг газета саҳифаларида кўриб

туриш ҳам манзур бўлди. Бунинг учун атиги бир-икки кун яҳудий жамоаларининг мадад берувчи оҳ-воҳлари остида оч ўтирилса кифоя эди.

Истаган важдан у очлик эълон қилаверар эди. Кейин бўлса очлик эълон қилишнинг сабаби билан ўзи қизиқмас ҳам эди. Керак бўлгандан кейин, очлик эълон қилаверамиз-да! Шунга мувофиқ порозилик ҳам билдирамиз. Ишма учун ёки нимага қарши эканини бошлиқлар билишадди.

Шундай қилиб, у очлик эълон қилишни касб қилиб олди ва ҳар бир касб каби бу ишда ўзининг сирларига эга эди. Масалан, аллақандай одамни тўқ тутадиган пасталарни излаб топди ва ёрилиб кетган лабларини артаётгандай бўлиб, улардан енг ичида аста тановул қилиб ўтирарди. Бу ишда шунақа чапдаст бўлиб кетдики, тўқ тутадиган шу паста ёрдамида қоринни тарвуздаккига қаппайтириб ҳам олди. Авваллари ҳатто санаторийда дам олганида ҳам қорин бунақа қаппаймас эди.

Аmmo ана шу енгига яшириб юрадиган пастаси панд берди, унинг очликни касб қилиб олган мутахассис сифатидаги халқаро обрўйини чил-парчин қилди. Унинг сохтакорлигини бирор одам сезиб қолди ёхуд у паста солинган идишни ҳамманинг кўз ўнгида тушириб юборди-ю, уни жиноят устида ушлаб олишди деб ўйлайсизми? Пўқ, шунақа деб ўйласангиз, бекор қиласиз. Устаси фаранглар бунақа арзимас баҳоналар важдан қўлга тушмайди. Ахир, у устаси фаранг эди-да! Тажрибаси ҳам жуда катта эди.

Тўқ тутувчи паста унга сира қутилмаган томондан панд берди. Бу паста қоринни ўстиришдан ташқари, яна нима десак экан-а — оловга ёғ қуйгандай бўлди. Амаки аллақачон мункиллаб қола бошлаган эди — ҳалиги паста шу одамда эркаклик қувватини уйғотиб юборса бўладими? Ҳолбуки, бу қувват унда аллақачон сўниб қолган эди.

У Нью-Йоркда Бош Ассамблеянинг биноси олдида оч ўтирган. Лекин ёлғиз ўтирган эмас. Аллақандай яҳудий оймча билан бирга оч ўтирган экан. Нимадир бўлиб, совет ҳокимияти унинг эрига вақтида виза бермаган экан. У очликни касб қилиб олган устаси фаранг эди, аёл эса бор-йўғи ҳаваскор эди. Шу ҳамма ишнинг белига тепти.

Очлик оқибатида одам толиқади, кучдан қолди деб ҳисобланади. Шунинг учун Нью-Йорк яҳудийлари ик-

ковларини иккита йиғма кроватга ёнма-ён ётқизиб қўйишипти. Теграларига норозилик сўзлари ёзилган ҳар хил шнорлар ва газабли чақирқлар битилган плакатларни гир айлантриб ўрнатиб қўйишипти.

Кундуз кунни ҳамма иш ўз маромида боришти. Мухбирлар чиқиллатиб сувратга олипти, телевидениенинг асбоблари узлуксиз ишлапти, америкалик яҳудий аёллар ўтган-кетганлардан хитобномалар остига имзолар йиғишипти, амаки эса сабоғини ёддан айтиб бераётган шогирддай журналистларнинг саволларига ўзи учун ҳам, ёнидаги аёл учун ҳам жавоб бериб турипти.

Иш тунда расво бўлипти.

Нью-Йоркнинг юлдузли осмони остида уларнинг иккови ўзларининг йиғма кроватлари устида ёлғиз қолишипти. Бир томондан Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг осмонўпар биноси уларнинг устига соя ташлаб турган эмиш. Ҳатто полициячилар ҳам навбатчилигини тугатиб, уларнинг икковини бемалол оч қолишсин деб ёлғиз қолдириб кетишипти.

Ярим кечада осмонўпар бино олдидаги майсазорда ўсган қоқигулнинг ҳиди маст қилганми ёки Ист-Ривер томондан эсан дарё шабадаси бошни айлантриб қўйганми, нима бўлганда ҳам амакининг эркаклиги қўзиб кетган-ку! Чидаб бўлмас даражада.

Жанжал катта бўлди. Очлик забастовкасини йиғиштиришга тўғри келди. Фақат яҳудийлар ташкилотларининг ялиниб-ёлворишларига очликни касб қилиб олган устаси фаранги турмадан сақлаб қолди. Яна ким билади дейсиз — эҳтимол электр стулидан сақлаб қолган бўлса ҳам ажаб эмас.

Изоҳ тариқасида шуни айтишим мумкинки, бу ойничанинг эрини шўро ҳукумати дарҳол Исроилга жўнатиб юборди — аёлга яна бирор марта очлик эълон қилишга тўғри келса, иффати заҳа емасин дейишди, шекилли.

Амакини очлик эълон қилувчилар сафидан ўчиришди. Энди у сиёсатдан ташқарида оддий бир одамдай ҳаёт кечирмоқда. Ҳатто анча озиб, аввалги тошига қайтди.

Устаси фаранглар ҳақидаги гапни тугатиш учун еизга яна бир фаройиб кимса тўғрисида ҳикоя қилиб бераман. У Қуддуси шарифда Йиғи девори олдида бўладиган ҳар қандай очликка қўшилаверар эди. Мутлақо ихтиёрий, бирон қўмита таклиф қилмаса ҳам. Қандай сабаб бўлмасин, барибир эди. Гоҳ яҳудийларнинг Исроилга кетишига рухсат бермаётган Шўро ҳу-

куматига қарши, гоҳ эса шўро яҳудийларига етарли даражада меҳмондўстлик кўрсатмаётган Исроиел ҳукуматига қарши норозилик билдиради. Ҳар гал очлик тайёрланаётганидан хабар топиб, Йиги девори ёнида пайло бўлиб қоларди.

Қўлида ҳамиша учта тилда — иврит, рус ва инглиз тилларида ёзилган битта плакат. Унинг матни тахминан бундай эди: «Ўз мақсадимга эришмагушимча оч ўтиравераман».

У плакатини кўтариб бошқа очлик эълон қилганлар ёнига ўтирарди-да, забастовканинг охиригача ҳеч қаёққа қўзғолмасди. Бошқаларникига қараганда ундаги плакатнинг матни ўзгачароқ эди, шунинг учун телевидение ва газетага уни кўпроқ сувратга олишарди.

Бир кун ил авбатдаги очлик забастовкаси пайтида ўша томонга йўлим тушиб қолди. Мен табиатан ҳар нарсага қизиқувчан одамман. Шу боисдан ўзимни тутиб туролмадим-да, ўша кимсадан «бу плакатнинг билан нима демоқчисан?»—деб сўрадим.

Бу йигит менга нима деб жавоб берди дегм?

— Йигирма иилога озмагунимча оч ўтиравераман. Менинг мақсадим шунақа. Докторларнинг маслаҳати ёрдам бермади. Бу ишда эса самара аннқ. Жамоатчиликка ҳам фойдаси бор.

Асл йигит эди-да!

Ростини айтганда, мен бу йигитни ёқтириб қолдим, унинг ҳам ўзимга ўхшаган яҳудий эканидан фахр қила бошладим.

Ҳалолликни қаранг-а! Холислик дегани бўлса, шунча бўлади-да! Бирон оғиз сафсата, ортиқча гап сотиш йўғ-а!

*Атлантлик океани устида.
Баландлик 30600 фут.*

Очигини айтиб қўя қолай — биз мажлисда эмасмиз, гапимизни ҳеч ким эшитаётгани йўқ. Ҳатто унга ҳеч ким қизиқаётгани ҳам йўқ. Шунинг учун қинғирлик қилмай қўя қолайлик. Мен ҳавоин гапларга учадиган одам эмасман. Курашчи ҳам эмасман. Агар сиз мендан илтимос қилиб, кўпчиликнинг манфаати йўлида ё порлоқ келажак учун ёхуд бутун дунёда тинчлик учун жонингни бер десангиз, сизга берадиган жавобим шундай бўлади: «Тошингизни теринг, аҳмоғингиз йўқ. Бошқа биронта каллаварамни топинг». «Истамайман, кўйинг

бунақа гапни. Ўз ажалим билан ўз уйимда, ўз криватимда ўлайин».

«У жанговар постида нобуд бўлди...» деганга ўхшаш чиройли сўзлар билан бошланадиган ҳар қандай таъзияномадан кўра оддийроқ, жўнроқ бир гапни афзал кўрардим. Масалан, мана бунга ўхшаган: «Бемаъни тасодиф қаторларимиздан юлиб олган...» Еки: «Бизнинг унутилмас... тинчгина оламдан кўз юмди». Жилла бўлмаса, бунақаси ҳам бўлаверади: «Манший хизмат курсатиш комбинатига қарашли сартарошхона жамоаси чуқур таъзия билан маълум қиладики...»

Менинг қабрим устида қурооллардан бир йўла ўқузиб, салют бериб мен билан видолашувларини истамайман. Ўлганимдан кейин қабримни ҳеч ким зиёрат қилмай қўя қолсин. Керак эмас! Худо ҳаққи! Қўйинг, мен қабримга чуқурроқ кўмилиб олай — бу телба дунё қандай қилиб ақлдан озаётганини кўрмай ҳам, куймай ҳам. Мен, ниҳоят, нафасимни ростлаб олмоқчиман. Жиндай ҳордиқ олай, тинчий. Майли, танимни қуртлар кемирсин — ахир, улар ҳам ҳамма жонзотлар каби бирон нарса егиси келади. Ишқилиб, улар антисемит бўлмаса, менинг яҳудий эканимдан ҳазар қилмаса бўлган.

Агар марҳумнинг сўнгги хоҳиши бирон одамни қизиқтирса, ўлимимдан кейин яна битта истагим бор эди: номаълум безорилар қабримни таҳқирлашмасин. Кейинги пайтларда бунақа воқеалар кўп содир бўляпти. Кейин шаҳар кенгаши қабрим устидаги тошни болалар боғчасига пойдевор қилиш учун олиб кетмасин.

Хоки туробим иззат-икромда бўлса дейман, марҳум ҳаётлигида иззат-икромга ҳам, гамхўрлигу меҳрга ҳам тўйган эмас.

Шундай қилиб, мен идеалист ҳам эмасман, қаҳрамон ҳам. Марҳамат қилиб, қандай бўлсам, шундайлигимча қабул қилинг. Шу бўйим билан қаҳрамон бўлман десам ҳамма кулмайдимми? Қўкрагинг билан лоақал амбразурани ҳам тўса олмайсан, чунки бўйинг етмайди. Бўйи меникига ўхшаган аёлларни хипча дейишади. Эркакларни бўлса... Келинг, қўяйлик шу гапларни...

Урушда бўйим туфайли роса таъзиримни еганман. Сафда ҳамма вақт энг охириги қаторда юрардим. Зобитлар тайёрловчи Қўргон пиёдалар ўқув юртида бўйи меникидан пастроқ курсант йўқ эди. Шинимнинг этаги ҳамма ерда судралиб юрарди, унга ўралашиб, неча

марта йиқилганман-у... Армияда кийим-кечак бир қолипда бўларди. Бўйига мослаб тикишмасди.

Уқув юртида ватанпарварлик мавзуларида ҳаваскорлик спектакллари қўйишиб турар эдилар. Бир пьесада воқеа давомида ўн уч ёшлардаги бир ўсмир қатнашмоғи керак эди. Мен шу боланинг ролида чиқар эдим. Менинг отамни эса мендан икки ойлик ёш, лекин энига ҳам, бўйига ҳам мендан икки баравар катта бўлган Иван Фояков деган курсант ўйнади. Аллақачонлар менинг соқолимга тиф теккан эди, Ванянинг соқол-мўйлови эса эндигина ниш ура бошлаган эди.

Бу пьесада жуда таъсирли сахна бор — мен отамни — Ваня Фояковни фронтга кузатаман. У мени осонгина кўтариб, елкасига ўтқазиб олади-да, сахна бўйлаб югуради, мен бўлсам ингичка овозда чийиллайман:

— Отажон, немисни ўлдир! Гитлерни тириклай тутиб ол. Биз уни қафасга солиб қўямиз.

Отажоним, яъни Ваня Фояков йўгон овозда жавоб беради:

— Бажарамиз, ўғлим! Фашистларни талқон қилиб эзиб ташлаймиз!

Гапнинг зўрлигига қойилмисиз? Уруш даврининг Шекспирни дейсиз!

Одамлар завқдан кўзда ёш билан чапак чалишарди, чунки талабчан эмас эдилар. Улар нимани ҳам кўриштипти? Томошабинлар ўзимизнинг курсантлар-у, уларнинг теварагидагилар эркин ёлланган қизлар эди.

Ваня Фояковга бафуржароқ тўхтаб ўтай. Албатта, у тафаккур бобида даҳо эмас эди. Қаёқда дейсиз? У учига чиққан тўнка эди. Ҳамма фанлардан — умум таълимлардан ҳам, ҳарбий дарслардан ҳам жуда ёмон ўқирди. Гоҳ шаҳарнинг рақс майдончасида муштлашгани учун, гоҳ билим юртига яшириб спиртли ичимлик олиб келгани учун ҳафталаб қамоқдан боши чиқмас эди. Унга ҳатто кичик лейтенант унвонини бермаймиз деб туриб олишди. Лекин имтиҳонда «отажоним»га ўзим ёрдам бериб юбордим. Иккита ишро ёздим. Биттасини Ваня учун ёздим. Алдовимиз ошкор бўлиб қолмасин деб, унинг илтимоси билан тўртта грамматик хато ҳам қилдим. Ваня кичик лейтенант унвонини олди ва биринчилар қатори фронтга жўнади.

Лекин фронтда у роса иш кўрсатиб, Қаҳрамоннинг Олтин Юлдузини қўлга киритди. Ҳозир Ваня ким эканини биласизми? Яъни Иван Александрович? Генерал-лейтенант.

Биз у билан учрашган эдик — нима дерди буни? Ҳа, жанговар дўстлар учрашуви! Орадан анча йил ўтгач. Яқинда. Россиядан кетишимдан бир оз олдин. Сиз ҳозир кула-кула ичагингиз узилади.

Шу пайтга қадар биз бир-биримиз билан учрашганимиз йўқ эди. Ростини айтганда, бир-биримизни унча излаган ҳам эмасмиз. Нега десангиз, сартарош Аркаша Рубинчик қаёқда-ю, генерал-лейтенант Иван Александрович Фояков қаёқда?

Аммо буни қарангки, келиб-келиб, генерал аини бизнинг меҳмонхонамизда тўхтаса бўладими, меҳмонхонага жойлашиши билан соч-соқолини олдиргани бизнинг сартарошхонамизга тушипти. Тасодифни қарангки, аини мен ишлаётган сменага тўғри келипти. Яна генерал сартарошхонага кириб, бирон бошқа сартарошга эмас, тўғри менинг ўриндиғимга ўтирди.

Орадан ўттиз йил ўтган. Мен ўзгариб кетганман. У ҳам ўзгарган. Мана, ўриндиғимда семиз генерал ўтирипти. Ҳамма ёғи зарҳал тақинчоқларга тўлиб кетган. Башараси ашаддий пиёнистаники сингари кўпчиб, бўғриқиб кетган. Мен юзлаб бунақа генералларнинг соқолини олганман. Ҳаммасининг башараси бир хил. Гўё ҳаммаси бир онадан туғилган-у, ҳаммасининг кўрагига бир хил тақинчоқлар тақиб қўйилган.

Мен бўлсам, гарчи бу йиллар мобайнида бўйим ўсмаган бўлса-да, устимда оқ халат, бошимда жароҳатдан чандиқ — бир замонлар Қўрғондаги пиёдалар ўқув юртида саф тортиб юрилганда унинг орқасида судралиб юрган курсантга ўхшамайман.

Унинг бўғриққан лунжларига совун сурдим, бир қўлга устарани олдим, икки бармоғим билан қизил бурнининг учидан ушлаб, юқорига тортган ҳам эдимки, худди романларда тасвирланадигандек, нигоҳларимиз учрашди.

— Аркаша!—деган ҳайқириқми, ундовми овози эшитилди. Кейин унинг лабларидаги совун кўпиги пуфаклана бошлади.

— Вая, — дедим мен зўрға. Қўлимдаги устара ерга тушиб кетди. Кўзларимдан ёш тирқиради. Мен ҳаваскорлик спектаклида отасини фронтга кузатаётган болақайдек ҳўнграб йиглаб юбордим.

— Аркаша! Дўстим!—генерал бўйнидаги чойшабини юлқиб олиб ташлади-да, юзидаги совунни артмай, ўрандиқдан сакраб турди, мени бағрига босиб, сартарошхонада у ёқ-бу ёққа судрай бошлади. Айниқдай кучи

бор денг. Бошимни кўкрагига маҳкам қапиштириб олган. Пешонам билан бурним унинг орден-медалларига тегиб, тирналиблар кетди.

— Пиғиштир ишингни!—деб буйруқ берди генерал.—
Еи дўконингни!

Шундай деб, сартарошхонада бор одамнинг ҳаммасини — шогирдларни ҳам, усталарни ҳам, мижозларни ҳам ялписига ресторанга судради. Жанговар дўстларнинг учрашувини нишонламоқ учун. Ресторанга элик-талар чамаси одам кирди — уларнинг ярми бутунлай бегона одамлар эди — улар йўл-йулакай қўшилиб олибди.

Роса битимиз тўкилди-да ўшанда! Рестораннинг ҳам чангини чиқариб юбордик. Қандиллар зириллаб кетди.

Генерал мени мақтаб нутқ ирод қилди. Мен бўлсам тўй боладай керилиб ўтирибман. Унинг медалларидан афт-башарам қон. Маникюрчимиз Зина қоғоз салфеткалар билан қонимни артиб турибди.

— У менинг ҳаётимни сақлаб қолган,—деди генерал Фояков кўзда ёшлари билан. Унинг ҳисобидан еб-ичаётган ҳамма текинхўрлар «гув» этиб кетди.

— Аркадий Рубинчик фронтда генералнинг ҳаётини сақлаб қолган экан! Эшитдингларми? Узимизнинг одам экан! Жанговар рус дўстлиги учун! Бизнинг шавкатли жангчилар учун!

Ваня, албатта, мен унга ёзиб берган тўртта хатоли ишонни назарда тутган эди. Ушанда мен, чиндан ҳам бўлгуси қаҳрамонни имтиҳонда асраб қолгандим.

Аммо тетраиздаги хушомадгўйлар жанговар жасоратларга муштоқ эдилар.

Лекин улар коньяк билан овқатдан бошқа ўша куни текин томошага ҳам роса тўйишди. Ахир, бунақа унутилмас воқеа ҳар куни рўй беравермайди.

Менинг генералим ярим кечада, Москванинг қоқ марказида Кремлнинг шундоққина биқинида ажнабийлар ва чақимчилар билан тўлиб-тошган Горький кўчаси бўйлаб, йўловчиларни туртиб, автомобилларни тўхта-тиб, кўкрагида ҳамма нишонлар билан, елкасида қонга ботган пакана яҳудийни кўтарганича кетиб борар ва сўйилаётган молдек бўкирарди.

— Бажарамиз, ўғлим! Фашистларни талқон қилиб эзиб ташлаймиз.

Мен кўп ичмайман, ақлимни йўқотиб қўйганим йўқ. Шунинг учун генералнинг елкасидан туриб жанговар

дўстлигимиз ҳурмати, овозимни кўтармасликка тиришиб, луқма ташлаб турибман:

— Дадажон, немисни ўлдир! Гитлерни эса тириклай тутиб келятир. Уни қафасга қамаб қўямиз!

Бир гувоҳ кейинчалик милицияда айтдики, мен «халқимга руҳсат бер» деб қичқирган эмишманми, тарихий ватан тўғрисида яна бошқа хитоблар айтибманми? Аммо генерал унвонини иззат қилганлари сабабли, бу гапларни қогозга туширишмабди. Бизни жиндай койинган бўлиб, жўнатиб юборишти, яъни меҳмонхонага олиб бориб қўйишти. Биз бир-биримизнинг қучоғимизда роппа-роса бир кеча-кундуз ухлабмиз. Мен зўр-базўр омон қолибман, чунки генерал айиқникидай баҳайбат гавдаси билан мени мушук боладай эзиб қўйишига сал қолибди.

Мен бўйим пастлигидан хафа эмасман. Айтиш мумкин, паканалигим сабаб ҳаётим омон қолган. Сиз, албатта, куласиз, лекин бу чин гап. Агар менинг пакана бўйим бўлмаганида, сиз билан биз ана шу ажойиб самолётда суҳбатлашиб ўтирмаган бўлардик ва мен ҳам сиздек сезгир, зукко одамнинг суҳбатини олиш лаззатига ноил бўлмаган бўлардим. Яширишга не ҳожат — бизнинг замонамизда гапингни бўлмай, эътибор билан эшитадиган, ҳикоянгнинг энг қизиқ жойида ўзининг бўлар-бўлмас ҳангомалари билан гапинг белига тепмайдиган одам тақдирнинг туҳфаси-ку!

Сизга маълумки, мен кўрган бор-йўқ дорилфунун, зобитлар тайёрлайдиган пиёдалар ўқув юртининг қисқа курслари. Урта мактабу яна бир йиллик ҳарбий машқлар. Урушнинг иккинчи йилида чекинишимизнинг энг номаъқул кезларида менга кичик лейтенант унвонини тақдим этишди. Бир амаллаб болалар этигини топиб беришди ва мен пиёда взвод командири сифатида фронтга йўл олдим.

Қайси фронтга дейсизми? Бундан баттари бўлмайди. Волхов фронтига. Расво жойлар. Ботқоқ, ўрмон! Аскарлар талофати бутун қизил армия бўйлаб энг юқори кўрсаткичга эга.

Тайинланган жойга етиб бордим. Старшина хандақлар ичидан мени взвод жойлашган ерга бошлади. Лекин взводга етиб бориш nasib қилмаган экан. Ушанда кимга командирлик қилишим керак эди — ҳозиргача билмайман.

Биз чуқур хандақдан кетиб боряпмиз. Хандақ тагида тизза бўйи лойқа сув. У ер-бу ерда сувнинг таги-

дан ўқ солинадиган бўш қутилар чиқиб турипти. Биз сувга тушиб кетмасликка ҳаракат қилиб, қутилардан ҳатлаб ўтиб кетиб боряпмиз. Старшина энгашиб олган, мен бўлса бор бўйим билан. Хандақнинг чуқурлиги менга кифоя қилар экан.

Старшина бўлса йўл-йўлакай менга гап уқтириб кетяпти. Уртоқ кичик лейтенант дейди. Сиз хандақдан бошингизни чиқарманг дейди. Бу ерда ҳар қадамда мерган бор эмиш.

Ҳеч кимга сир эмаски, яҳудийлар ҳар нарсадан маҳрум бўлса маҳрумдир-ку, лекин қизиқувчанлик бобида камчилиги йўқ. Старшина мерганни тилга олиши билан, мен дарҳол савол бердим:

— Қани мерган?

Шундоқ дедим-у, баланд бир қутининг устига чиқиб, теварак-атрофга алангладим. Бу менинг фронтда кўрсатган энг сўнгги ишим бўлди. Мерган қоқ пешонамдан мўлжалга олган экан. Ўқ ялаб ўтди. Лекин шунда ҳам қошимнинг устидаги суякнинг бир чеккасини учуриб кетди.

Ортиқ мен фронтга бормадим. Мени иккинчи гуруҳ ногиронлари қаторига қўшишди. Мана, кўриб турибсизки, эсон-омонман. Хўш, омон қолган бўлсам, бунинг сабабчиси ким? Албатта, пакана бўйим-да. Ва яна жиндай яҳудиёна қизиқувчанлигим. Аҳён-аҳёнда бу унчалик чакки нарса эмас.

*Атлантлик океани устида.
Баландлик — 30000 фут.*

Узоқ кутишлардан кейин тарихий ватанимни кўргач қандай ҳиссиётлар пайдо бўлди? Энг дастлабки ҳаяжонларимни айтмайсизми? Лозим кўрсангиз эслашим мумкин. Ҳар не бўлганда ҳам, дастлабки таассуротларимиз унчалик эмас: ...Яҳудийлар самолётни ярим тўлдириб ўтиришпти. Биз қўниш учун пастлай бошлаганимизда Тель-Авив манзараси намоён бўлди. Уни кўрган йўловчилар кимдир ҳиқиллаб, кимдир ҳўнграб йиғлаб юборди. Менинг ҳам кўзимдан ёш тирқиради, юрагим тез-тез ура бошлаганини ҳис қилдим. Биз — ҳиссиёти кўнгли бўш миллатмиз, нима ҳам қила олардик? Бунинг устига янгидан эга бўлаётган Ватанимиздан умидларимиз катта эди.

...«Эл-Ал» Исроил авиакомпаниясига қарашли «Бонинг» русумли замонавий самолётнинг нарвонида орзиқиб кутилган тарихий ватан тупроғига қадам қўяётган

Ва шу ернинг ўзида, оёқ остидаги бетондан тупук сачрамаган ва сигарета қолдиги ташланмаган озодароқ жойни топиб, уни ётиб ўпаётган Инжил азиз-авлиёлари сиёқидаги оппоқ соқолли чоллар...

...Диққинафас, ранги заҳил, мудроқ босган Исроил амалдорлари... Улар бизни бир отар қўйдек санаб, торгина қафасларга тиқишди. Россияда ҳам навбатдаги эшелонда аристонларни олиб келишда уларни яна йўлга жўнатиш олдидан шунақа муваққат турмаларга қамаб туришди. Исроил амалдорлари соқчиларидан ҳам беш баттар бадқовоқ эдилар. Шу туфайли дақиқа сайини одамнинг шашти қайта борарди. Баъзи бировлар эса аэропортдаёқ қайтиб учиб кетаётган самолётларга ҳасад билан қараб, хаёлан ўзини ўша самолётнинг йўловчиси ўрнида кўра бошлаганди.

Йўқ! Буларнинг ҳеч қайсиси хотирада қолгани йўқ. Исроилда мени ҳар нарсадан кўпроқ лол қолдирган нарсани эслашга уринсам, бу воқеалар юрагимни орзиқтирмайди. Менинг бир мижозим бўлгувчи эди. Таниқли рассом. Мен унинг жингалак сочлари билан олишиб ётган пайтимда, у ўриндиққа ялпайиб ўтирганича, рамзларда нарсаларнинг моҳияти ифодаланишини гапириб, менга ақл ўргатишда давом этарди.

Шундай қилиб десангиз, мен ва яна ўзимга ўхшаган учта овсар Исроилга кетганимиздан кейин кўп ўтмай, арзимас бир воқеага рўпара келдик. Шу ҳодисанинг жуда катта рамзий маъноси бор деб ҳисоблайман.

Биз бу мамлакатга келиб, ўрнашиб улгурмасимиздан жуда-жуда денгизга боргимиз келди. Машинадан тушар-тушмас, югуриб бориб ўзимни жонажон яҳудий денгизимнинг бағрига отсам. Ахир, дунёда бунга тенг келадиган денгиз борми? Оғиздан чиқдими, тамом, вассалом, бажарилиши керак. Аллақайси гўрдан автомобил топдик-да, Урта ер денгизининг илиқ ва ёқимли тўлқинлари қайдасан деб, яҳудий тоғининг ён бағриларидан қуйига қараб гизиллаб жўнадик.

Қайфиятимиз жуда юқори эди. Ўзимизни арш-аълода юргандек ҳис қилияпмиз. Йўл-йўлакай нимаики рўпара келса, ийиб кетганимиздан ҳаммасига қараб ишшайиб кўярдик. Оғзимиздан чиққан пушти сўлакай бутунлай даҳанларимизни қоплаб олганди.

Вой, қаранг, ана дарахт. Ўзимизнинг яҳудий дарахти! Ўзимизнинг яҳудий қўлларимиз билан экилган. Вой, ана асфальт! Ўзимизнинг яҳудий асфальти! Вой, кўприк! Ўзимизнинг яҳудий кўпригимиз! Вой, анови тоғ ёнбағ-

ридаги уйга қаранг! Ўзимизнинг яҳудий тоғидаги яҳудий уйимиз!

Биласизми, мен буларнинг бари унчалик кулгили эмас деб ҳисоблайман. Тўртта кап-катта одам яҳудийлар — не дейсизки, — ўз қўллари билан барпо этган ҳар қандай арзимас нарсаларни кўриб ийиб кетаверса, бунинг учун икки минг йил меҳмонда яшаганимиз мобайнида антисемитизм бизда нечоғли кемтиклик туйғусини тарбиялаган, уйимизни нақадар қусурлик деб ҳисоблашимизга ўрганган бўлмоғи керак. Биргина шунинг ўзини ўйласа, одам бу дунёдан чиқиб кетай дейди.

Майли, қўйинг, чалғимайлик. Негаки, шўро газеталарида ёзганларидек, миллатчилик оғуси билан захарланган тўртта аҳмоқ орқа-олдига қарамай, қумтепалардан ошиб-ўтиб, тўғри денгизга етиб борди. Ҳақиқатан ҳам денгиз жуда чиройли эди, ҳақиқатан ҳам жуда катта эди. Ҳатто уфқда кемаси ҳам бор эди.

Биз ёввойилардек сакрашиб, апил-тапил ечинишга уриниб, майкаю трусикларимизга ўралашиб қолдик. Теварак-атрофимизда ҳеч ким йўқ эди. Биз бор-будимизни ечиб ташлаб, онадан туғилганимиздек қип-яланғоч қолдик ва ўзимизнинг яҳудий қумимиз устидан ирғишлаб, ўзимизнинг яҳудий сувимизга шўнғидик.

Сув илиқ ва шўр эди. Гавдаларимиз сув ичида бешикдагидек чайқалди.

— Дунёдаги энг илиқ сув!

— Энг шўр сув!

— Энг ёқимли сув!

Лаззатдан ҳайқириб, завқимиз ошганидан дақиқа сайин телбаланиб борардик. Лекин сувдан чиққанимизда ҳамма шоду ҳуррамлигимиз бир пул бўлди. Биз бошимиздан оёғимизгача қоп-қора мойга беланган ёввойи занжиларга ўхшаб қолгандик. Ҳамма ёғимиздан димоғларни ёргудек нефть ҳиди анқирди. Хулласкалом, нажосатга шўнғиб тушгандек эдик.

Жонли манзара. Табиатдан олинган.

Рамзний маъноси бор, шунақа эмасми? Ана шунақа, хурсандликдан ҳиринг-ҳиринг кулиб, Исроил қучоғига ташландик-да, бу қучоқдан устимиздан бир челақ мағзава ағдарилгандек бўлиб чиқдик.

Хўш, бунга ким айбдор? Ҳеч ким? Биз бир нарсани кутган эдик, Исроил бутунлай бошқа нарса экан. Дунёдаги энг яхши мамлакат экан деб ҳам бўлмайти. Ҳа, энди бир ўртамиёна мамлакат экан. Иккала оёғи ҳам оқсоқ. Ҳатто боши ҳам лат еган.

Мен шундай тўхтамга келдим. Яҳудийлар қувғинда бошқа халқлар орасида уларнинг, юмшоқ қилиб айтганда, ҳамиша нохуш муомалаларини кўриб яшаб юришганда, роса ҳаракат қилишган, худо сақласин, баттар ёмон кўрнниб қолмаслик учун, бошларига ғазаб тошлари ёғилмаслиги учун қолганлардан яхшироқ ишлашга, одоб-ахлоқ қондаларига қаттиқ риоя қилишга интилишган. Ўзларининг давлатларини қуриб, ўз уйларида ўзлари хўжайин бўлиб олганларидан сўнг эса бутунлай ўзларини қўйиб юборганлар. Айшингни суравер, биродар! Кимдан қўрқамиз! Ўз уйимиздамиз. Хи-жолатга ўрин йўқ!

Яҳудийнинг исроилликка айланиши шундай бошланадики, у теварак-атрофидагилардан андиша қилмай қўяди. Бу мамлакатда саришта кийинган одамни учратиб қолсангиз, билинги, у — турист. Маҳаллий яҳудий шунақа юриб-турадики, уни устидаги кийими билан ухлаб турган деб ўйлайсиз. Яна бунинг устига сочини тарашни ҳам унутган. Қўйлагининг остидан ич кийими чиқиб туради, ички иштони шимининг тепасидан кўриниб туради.

Нима учун андиша қилиши керак? Ахир, биз ўз уйимиздамиз. Бу ерда антисиметлар йўқ.

Бутун бир мамлакат бир ялпи касалга чалинганга ўхшайди — ҳамма бурнини кавлайди. Кўрсаткич бармоғи билан. Бармоқнинг ҳаммаси тиқилади. Салкам томоғигача олиб боришади. Қўйиб берсангиз, миягача ҳам етказишлари мумкин.

Машина ҳайдаб кетаётган одам бўш қўлининг бармоғини бурнига тиқиб олади. Газета ўқиб ўтириб, бурнини кавлайди. Онаси боласи билан сайр қилиб юрар экан, она ҳам, бола бармоқларини бор бўйича бурнига тиқиб олган. Гўёки уларга оҳанрабо сўриб олгандай. Ўз кўзим билан кўрмаганда сира ҳам ишонмаган бўлардим — ҳатто ошиқ-маъшуқлар ҳам фақат ўпишаётган пайтларидагина бармоқларини бурунларидан чиқаради. Сиз куласиз, менга эса алам қилади. Негаки. Исроилга келгунимга қадар бизнинг халқ дунёдаги энг маданий халқлардан бири, биз Китоб халқимиз, бош харфда ёзиладиган халқмиз деб астойдил ишонардим. Энди бўлса, халқаро тажрибамга таяниб эътироф этмоғим керакки, биз лоақал дўстларимиз таърифлаганчалик ҳам эмас эканмиз. Китоб масаласига келсак, бизни чек китоби кўпроқ қизиқтирар экан.

Се ля ви шунақа экан. Французлар айтганидек. Со-

биқ миждозларимиздан биттаси ҳам шунақа дерди. Ҳозир у Исроил фуқароси. Авваллари у шўроларнинг атоқли юмористи эди. Ҳукумат қўйиб берганида баъзан сатирик даражасига ҳам кўтарилиб қоларди.

Нон карточка билан олинадиган очлик йилларида ҳам унинг саҳнага чиқишларида залда соғлом шўро кулгусини уйғотар эди.

Исроилда ҳамма ёппасига бармоғини бурнига тикиб юришини шу одам ўткир сатирик нигоҳи билан пайқапти-да, кейин менга кўрсатди. Ҳажвчи-да! Бир қарашда кўради. Айтганча, у шу ҳодисадан фойдаланиб, тирикчилик учун беш-тўрт танга ишлаб олмоқчи бўлипти. У ерда ҳар хил рамзий нишонларга танлов бўлган экан. Ҳажвчимиз танловга Исроил давлати янги гербининг лойиҳасини юборипти. Лойиҳа нима экан денг? Яҳудийларнинг букри бурни. Унга бир бармоқ кириб турипти. Ва, албатта, унинг теварагини мевалари тиллодан апельсин дарахтининг навдаларидан тўқилган чамбарак ўраб олган.

У мукофот олгани йўқ, лекин бунинг ўрнига уни тегишли жойга чақаришиб, «мабодо КТБнинг одами эмасмисиз. Сохутдан қарзингизни қайтармай туриб, Исроилдан қочиб қолмоқчи эмасмисиз?» деб оталарча сўрашипти.

Россиядан келган ҳажвчининг Исроилга унча кераги бўлмабди. Бу ерда битта Эфраим Кишон дегани бор экан. Кичкина мамлакатга шунинг ўзи етиб ортар экан. Бизнинг ҳажвчимизга эса бошқа бир ёғлиққина иш беришипти. Дафн қилиш жамоасида. Бизда бу кўмиш бюроси деб аталади. Унчалик озода иш деб бўлмасов ҳар ҳолда тошлоқ жойларда гўр қазишга тўғри келади. Баъзан динамит билан портлатишади ҳам. Лекин егани доим нони бор-да! Сариеғ билан ейман деса. Ҳатто колбаса билан.

Янги лавозимга ўтгандан кейин у юмор туйғусидан маҳрум бўлиб қолгани йўқ. Дафн жамоасининг ишларини руҳоний одамлар юритишади, шунинг учун уни ишга қабул қилишаётганда анкета тўлдирини буюришгани йўқ, балки чиндан ҳам яҳудий эканини тасдиқлаш учун иштонини туширишни буюришди. Лекин суннат қилинганининг нишонларини топиша олмади, шунинг учун шўрлик ҳажвчини ётқизиб, қадимги қонли маросимни амалга оширишди ва қариган чоғида қўлини ҳалоллаб қўйишди. Шундан кейин у икки ой мобайнида бўрондан кейин соҳилда юрган денгизчидай тарвақайлаб юрди.

Ешлигида бу маросимдан бебахра қолган баъзи бир одамлар юраклари така-пука бўлиб ундан сўрашарди:

— Буни наркоз бериб қилишдимиз?

Собиқ ҳажвчи мижжа қоқмай жавоб берарди.

— Йўқ. Микроскоп остида қилишади.

Сўнгги пайтларда унинг ҳазилларида касбининг нуқси сезила бошлади, яъни ҳазиллардан гўр ҳиди кела бошлади. Москвада Дворянлар уясида унинг бир ҳам-соясн бўлгувчи эди. У ҳам боши айланиб Исроилга келиб қолган эди. Ҳажвчи унга маҳаллий одатларни тушунтирар экан, бундай дўстона маслаҳат берипти:

— Янги келганларнинг ҳаммаси фақат уч йил давомигагина имтиёзларга эга бўлади. Солиқ тўлашмайди, болалари мактабда бепул ўқийди. Ўзларни қазо қилса, жаҳон яҳудийлари ҳисобидан дафн этилади.

Исроилда ўз ҳисобидан дафн қилинадиган бўлса, жуда қимматга тушади. Шўрлик бева бор-йўғидан ажралиб, шипшийдам бўлиб қолиши мумкин.

— Шунинг учун,—деб тушунтирипти ҳажвчи,—ана шу дастлабки уч йил ичида улгуриб қолиш керак. Қонуний муддат тугашига лоақал бир кун қолганда ўлсанг ҳам бўлаверади. Шунинг ўзи кифоя. Ана унда шўрлик бева ношуд эрини «вақтида ўлишни ҳам билмаган номард» деб қарғаб юрмайди.

Булар ҳазил. Бордию жиддий гапирадиган бўлсам, орадан анча вақт ўтиб, кўп нохуш воқеалар унут бўлиб кетгандан сўнг Исроилни эсласам маъюс тортиб кетаман. Кўнглим суст кета бошлайди. Нима учундир ўзимни айбдор ҳис қиламан, кўзларимга ёш қуйилиб келади.

Одатда одам хаста қариндошини, ношуд, қўшнилари ёқтирмайдиган, яккаю ёлғиз, ўзи учун ҳам дунёдаги энг яқин одамни шунақа эслайди.

Энди яна бир нарсани гапириб берай. Эшитинг. Шодлигимдан ўзимда йўқ, Исроилдан жуфтакни ростлаб кетаётган эдим. Кемага чиқиб бўлганман. У сўнгги марта гудогини чалиб, йўлга тушди. Хайфа ҳам ортда қола бошлади. Жаҳон яҳудийларидан қарзингни тўлайсан деб ҳеч ким кетимдан қувгани ҳам йўқ. Мен юнон пароходининг палубасида ўтирибман. Исроил соҳили енгил туман ичида эригандай йўқ бўлиб боряпти. Ўша соҳилда бошимдан кечган воқеалардан биттасигина хотирамда гавдаланади.

Мен Мевасерет Цион деган жойга меҳмонга келган эдим. Бу жой янги келган муҳожирлар учун бўлиб,

Қуддуси шарифнинг яқинида яҳудий адирларида жойлашган эди. Дўстим мени дарадаги тик қоялар остига қурилган бекатда кутиб олди ва илон-билон асфальт йўлга бошлади. Биз ундан юриб бориб кўприк орқали катта йўлнинг нариги томонига ўтиб олишимиз керак эди.

Катта йўлда машиналар чамандек қайнаб ётипти, аммо ҳали эрта бўлгани учунми кўприкнинг устида ва қишлоққа олиб борадиган йўлда ҳеч ким йўқ эди. Кейин узоқдан битта машина кўринди. У узун ва қимматбаҳо эди. «Кадиллак». Машинанинг олдида эса кумушдек ярқираган мотоциклларда қора чарм куртка ва галифе шим кийган, бошларида оқ пластик шлемда инкита денқомат йигит олиб борарди.

— Бу Исроилнинг Президенти,— деди эҳтиром билан дўстим.— Шу ўртада, тоғда чорбори бор. Ҳар куни эрталаб соқчилар қўриғида у Қуддуси шарифга ўзининг қароргоҳига боради.

Биз йўлдан чиқиб, машина ва мотоциклларни ўтказиб юбориш учун тўхтадик. Баҳонада яҳудийлар давлатининг президентини яқинроқдан кўриб олдим. Авваллари мен унинг газеталарда босилган сувратларининггина кўрган эдим. Назаримда у кичкинтойларга аталган эртақларда тасвирланадиган болалар докторига ўхшаб кетаркан.

Ялтираб турган мотоциклларни ва башанг автомобилнинг қора лакни кўрганимда мен собиқ зобит сифатида беихтиёр қўлларимни ёнимга тушуриб қоматимни ғоз қилдим ва ҳаяжоннинг зўрлигидан, вазиятнинг тантанаворлигидан паст овозда, лоақал шивирлаб бўлса-да, давлат мадҳини хиргойи қилгим келиб кетди.

Олдида мотоцикллари бор «Кадиллак» кўприкдан ўтди, биз эса уни пастда йўлнинг бурилиш жойида пойлаб тургандик. Шу муюлишдан кейин асфальт йўл пастга қиялаб кетади ва тўғри катта йўлга олиб боради. Мотоциклчилар ерга тегай-тегай деб қийшайиб, абжирлик билан бурилиб кетдилар. Лекин битта мотоцикл мувозанатини йўқотиб, асфальт йўл устида йиқилди-ю. «Кадиллак»нинг ғилдираклари тагига кириб кетай деди. Машина бир амаллаб тормоз бериб қолишга улгурди. Соқчининг бошидаги оқ шлеми қиядан пастга думалади. Соқчининг ўзи эса ерда ётганича, инқиллаб-синқиллаб, қора қўлқопли қўли билан шикаст еган елкасини уқаларди.

Қора «Кадиллак»нинг эшиги очилди. Ундан соч-

соқоллари оқарган кекса яҳудий тушди. Унинг бошида модадан қолган эски шляпа ва алмисоқдан қолган пальто бор эди. У аста одимлаб йиқилган мотоциклчининг ёнига борди, инқиллаб бир тиззасига чўкди-да, ношуд соқчисининг бошини кўксига босди. Қоп-қора чарм курткага бурканган девқомат йиғит унинг елкасига бошини қўйганича, ҳиқиллаб йиғлаб юборди. Президент бўлса, худди ўзининг невараси каби соқчининг қўнғироқ сочли бошини силай кетди. Буларнинг бари худди Оврупо латифаларидагидек ғоятда бемаъни ва кулгили кўринарди, лекин, гапимга ишонаверинг, мен бўлсам кулиб юбориш ўрнига, ҳўнграб юборишимга сал қолди. Сабабки, бунақа нарсани бошқа давлатларга ўхшамаган яҳудий давлатидагина кўришинг мумкин. Умримнинг энг охириги кунларига қадар мен бу манзарани унутмайман: елкаси шикастланган, йиғлаётган солдат ва уни худди бобоси янглиғ юпатаётган давлат бошлиғи.

*Атлантлик океани устида.
Баландлик 30600 фут.*

Яқин Шарқ можаросини қандай ҳал қилмоқ керак? Араблар билан яҳудийларни қандай қилиб мурасага келтирса бўлади? Бунинг йўлини билмайсизми? Бирор инсон биладими?

Газеталар ҳар кун битта гапни ёзгани ёзган. Радио ҳам шуни такрорлагани-такрорлагаи. Телевизорнинг қулоғини бураб ҳам хурсанд бўлмайсан. Буларнинг баридан жинни бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Мен агар яҳудий бўлмаганимда, шунга вақтимни ўғирлашаётгани учун, тинчимни олиб, ер юзида хотиржам яшашимга имкон беришмаётгани учун, арабларни ҳам, яҳудийларни ҳам жинимдан баттар ёмон кўриб қолар эдим ва инкковларинг ҳам гумдон бўлиб, кўзимдан йўқол дердим.

Мана, кўп йилларки, дипломатлар бу можаронинг кетидан кун кўриб келяпти. Бир томондан Америка, иккинчи томондан Совет Иттифоқи Худонинг қарғишига учраган бу жойга миллиард-миллиард пулни харжлаб келмоқда. Шунча пул тубсиз қудуққа тушгандай ғойиб бўлиб кетяпти. Пул билан бирга, худо билсин, яна қанча қурол тиқиштириляётган экан? Эринмаган кимсаки бор, ҳаммаси оловга керосин сепиш билан овора. Муаммонинг ҳал бўлишидан дарак йўқ. Ҳар кимса худди лўли хотиндай яқин ўрталарда бу ерда нималар рўй бераркин деб, фол очади. Агар уруш бўлиб қолса,

қачон бўлади? Агар бу урушга улуғ давлатлар аралашса, учинчи жаҳон уруши бошланиб кетармикин, йўқми? Агар бошланса, атом қуролини ишга солишиб, курраи заминни портлатиб йўқ қилиб ташлашмасмикин? Шундоқ бўлса, буларнинг ҳаммаси аллақандай араблар билан аллақандай яҳудийлар кичкинагина Фаластинни бўлишиб ололмаганларидан бошланганини биров эслармикин?

Мен дипломат эмасман. Мен Киссинджер эмасман. Албаттаинки, Громико ҳам эмасман. Мен оддий одамман. Менинг номим Аркадий Рубинчик. Бу ном жаҳон афкор оmmasига бутунлай бегона.

Шуниси чатоқ-да...

Менинг немис ўқидан илма-тешик бўлган бош чаногим ичидаги миям унчалик анойи эмас — баъзан-баъзан унда анча-мунча ғалати фикрлар туғилиб туради. Негаки, мен кузатувчан одамман. Кўзим ўтқир. Буни Москвада турган кезларимдаёқ Дворянлар уясида истиқомат қилувчи собиқ мижозларим — ёзувчилар ва санъаткорлар айтиб юришарди. Уларни эса СССРда инсон руҳининг инженерлари, деб бекорга айтишмаган.

Дипломатлар доира столлар теграсида ўтириб олишиб, бир-бирларига разм солишади-ю, бир-бирларининг тақир бошлари-ю, кўзойнақларидан бошқа нарсани кўришмайди. Мен бўлсам ҳаётнинг ичидаман, агар мени ҳеч нарса чалғитмаса, турмушни кузатаман. Сизга тан олиб айтмогим керакки, бунда анча-мунча эътиборга лойиқ кузатувлар қиламан.

Албатта, мен Яқин Шарқ мижаросини хал қилиш йўлини биладан деб даъво қилолмайман. Лекин мен унча узоқ бўлмаса-да, ҳар ҳолда Исроилда яшаганман — ўшанда баъзи нарсаларни пайқаб қолганман. Шу пайқаганларим баъзи бир мулоҳазаларни туғдирган.

Мен сизга иккита воқеани айтиб берай. Уларни ўз кўзим билан кўрганман. Ҳар иккала воқеада араблар ҳам, яҳудийлар ҳам иштирок этишган, лекин мен уларнинг ўртасида ҳеч қанақа низои сезганим йўқ. Аксинча, улар ҳамма ишларини баҳамжиҳат қилишади. Шунинг учун гапларимни эшитишга эринманг. Баҳонада ҳеч қайси мамлакатга ўхшамаган Исроилдай бир ўлканинг турмуш тарзи ҳақидаги тасаввурингиз бойигани қолади. Бир дақиқа хаёлингизда Қуддуси шарифни тикланг. Шаҳардаги иморатларнинг ҳаммаси сарғишроқ ғиштдан қурилган. Шунинг учун ўринлатиб ёрит-

ганда шаҳар олтиндан бўлганга ўхшайди. Шаҳарни ҳозир ҳам шу гишдан қуришда давом этишяпти. Бошларига оқ рўмол ўраб, уни қора боғичлар билан тағиб олган араблар елкаларида шу гишларни ташиб, тинимсиз равишда янги уйларнинг деворларини кўтариб ётишяпти. Чунки Исроил бир нарсадан умидвор — аста-секин ҳамма яҳудийлар шу ерга тўпланади, жуда кўп квартира керак бўлади. Шунинг учун араблар қуриб ётипти. Яҳудийлар эса бу ерга келишга кўп ҳам ошиқастганлари йўқ. Шунинг учун минглаб квартиралар ҳувиллаб ётипти.

Бироқ ҳозир бу тўғрида гапирётганим йўқ.

Араблар қўлда ишлашади, техника нима эканини билишмайди. Қумни березент челақларда, гиштни елкаларида ташишади. Худди мудроқ пашшалардек имиллаб ҳаракат қилишади. Уларнинг тепасида яҳудий иш боши. Уни сабра дейишади. Ёш. Қалта шим кийган. Оёғида шиппак. Оёғи сержун. Кўкраги сержун. Башарасида бирон бир ифода йўқ. Сабра — дегани — собиқ яҳудий. Аниқроқ айтганда, Фаластинга келган яҳудийлардан туғилган одам. Расамаддаги яҳудийдан шуниси билан фарқ қиладики, унда яҳудийларга хос бўлган хусусиятлар мутлақо йўқ. Ҳазил-ҳузулни билмайди. Юмшоқ фсъллик унга бегона. Кўнгилянлик йўқ. Зукко эмас. Бу сифатлардан маҳрум бўлиб, уларнинг ўрнига қандай фазилатлар орттирганини ёлғиз яҳудийлар Худоси биледи-ю, узлуксиз ҳукмронлик қилиб келаётган МАПАЙ партиясининг тарғибот бўлими биледи.

Қурилишга юк ташувчи машина келди. Уни ҳам сабра ҳайдаб келган эди. Иккала сабра ҳам бир-бирига қуйиб қўйгандек ўхшайди. Юк ташувчи машина бетон қорувчи машина учун қум олиб келипти, лекин уни ўн боши сабра маъқул кўрган жойга эмас, бошқа жойга тушириб қўйяпти.

Иккала сабра — шофер билан ўн боши — ёжиллаша бошлашди. Яҳудийлардан фарқ қилароқ қизитиб олиш учун улар анчагача даҳанаки жанг қилиб ўтиришмади. Икки оғиз сўкишди-ю, қутурган кўтосдай бир-бирларининг устига ташланишди. Бирининг қўлида араблар тош майдалайдиган оғир болға, иккинчиси олтин Қуддусимизнинг деворларига ишлатилган сарғиш гиштни ушлаб олган.

Яна бир лаҳзадан кейин бошлар ёрилади, қон тўкилади. Яҳудий қони! Қимматли қон! Ахир, қимматли бўлмай, нима бўлсин? У шундоқ ҳам жуда кам қолган.

Шу топда иккала сабранинг устига бир тўда араблар ёпирилиб, елкаларига осилиб олишди. Бошларида қора боғич билан танғилган оқ рўмол. Кўйлаклари узун, ерга тушади. Осилган кўйи, ўз тилларида бир-бирларига гал бермай жаврай кетишди, гўё бир гала қушдай. Мен араб тилини билмайман, лекин оҳанглари билдимки, бу араблар иккита эси паст яҳудийга ялиниб, урушмасликларни, бекорга қон тўкмасликларни сўрашмоқда, яъни шундоқ ҳам оз қолган яҳудий қонини тўкилмасликка даъват қилишяпти.

Улар жанжаллашаётган яҳудийларни елкалари билан туртиб, суриб икки томонга ажратишди, ялиниб-ёлвориб, қўллари билан силаб-сийпаб уларни жаҳдан туширишди. Шу билан низо барҳам топди.

Бошқа бир воқеа.

Маълумки, Йиғи девори яҳудийлар учун муқаддас жой. Албаттаинки, мен бундан кулмоқчи ёки шаккоклик қилмоқчи эмасман. Худо сақласин. Негаки, диндорлар қайси Худога топинмасин, мен уларнинг диний эътиқодларини ҳурмат қиламан. Ўз-ўзидан маълумки, гап яҳудийлар ҳақида боради.

Менинг билишимча, икки минг йил аввал вайрон бўлган ҳазрат Сулаймон ибодатхонасидан қолган яккаю ягона нишона ана шу Йиғи девори. Девор деганимиз аслида девор эмас, ўша ибодатхонанинг пойдевори. Баландлиги беш одам бўйи келади. Туядай-туядай тошлардан қўлда йўнилган. Ҳар бир тошнинг оғирлиги бир неча тонна келади. Иморатнинг соғ қолган бир қисми шунақа бўлса, баҳайбат ибодатхонанинг ўзи қанақа бўлган экан? Буни тасаввур қилиш мумкин.

Минг йиллардан бери бу тошлар устма-уст ётипти, уларни цемент эмас, ўзларининг вазни жипслаштирган. Минг йиллардан бери яҳудийлар шу ерга талпинишади ва кўнгилларида йиғилиб қолган дардларини Худога изҳор қилиб, жон-жаҳдлари билан ибодат қилишади. Кўп замонлардан бери яҳудийлар ҳаётида эслаб юришга арзийдиган қувончли воқеалар кўп бўлган эмас. Шунинг учун бу тошларни нима сабабдан Йиғи девори деб аташгани маълум бўлса керак.

Яҳудийлар ёппасига саводли халқ. Шунинг учун улар Худо билан на фақат оғзаки, балки ёзма тарзда ҳам тиллашшади. Эркактар ва айниқса, аёллар ўзларининг ғамлари ва ташвишларини, энг ардоқли орзулари ва илтижоларини ёзма баён қилишади-да, қоғозни тўрт буклаб, Йиғи деворига олиб келишади ва қа-

димги тошларнинг ёригига тиқиб қўйишади. Бу жой Худоба яқинроқ деб ҳисобланади, шундоқ қилинса, илтижолар Худоба тезроқ етиб борар эмиш.

Бутун дунёдан келган яҳудийлар ҳар куни бунақа мактублардан юзлаб, минглабини бармоқларининг учи билан муқаддас ёриққа жойлаб қўяди. Йиллар, ўнлаб йиллар мобайнида — шу аҳвол. Мен ҳам ҳеч ўйлаб кўрмаган эканман — бунақада ёриқларнинг катталиги қандоқ бўлиши керак? Ахир, уларга тонналаб мактублар жойланади-ку! Шунда ҳам, барибир, янги мактублар учун бўш жойлар қолади.

Бир куни ойдин кечада Эски шаҳар кўчаларида сайр қилиб юрардим. Эски шаҳар кимсасиз, шунинг учун «Минг бир кеча»нинг сеҳрли манзараларига жуда ҳам ўхшаб кетади. Эгри-бугри тор кўчаларда аҳён-аҳёнда ҳарбий соқчилар учраб қоларди. Исроил йигитлари елкаларига автомат осиб олганча, шошилмай, секин-секин қадам ташлашади. Афтидан, улар ҳам тун қўйнидан яққол сезилиб турган кўҳна нафаслар сирига маҳлиё бўлиб қолишганди.

Мен Йиғи деворининг ёнига бордим. Бир-биринга мингашган залварли оғир тошлар осмонга — унда сузиб кетаётган ҳилол томонга бўй чўзганча сукутга шўнғиган, ойдинда уларнинг ғудриш биқинлари зарҳалланиб товланади.

Шу чоқ руҳимда бир ўзгарниш рўй бергандай бўлди. Аллақайси лаҳзада менинг саркаш қалбимда диний туйғуга ўхшаш бир нарса липиллагандай бўлди. Мен хаёлан олис аждодларимни кўргандек бўлдим. Мана, улар ҳеч қандай машиналарсиз оғир-оғир тошларни тахлашиб, бу ерда ажойиб бир ибодатхона барпо этишмоқда. Унга тенг келадиган ибодатхона аввал ҳам, кейин ҳам бўлмаган. Мен кўнглим бузилиб, хаёллар оғушида сузиб юрардим. Шунинг учун Йиғи девори томон йўл олган одамларни дарров пайқаманман. Бошларидаги оқ рўмолга қараганда улар араблар эди. Улар қўлларига узун темир қозиқлар ушлаб олишган эди. Улар девор олдига бориб, деворнинг узунасига тарқалишди-да, қўлидаги темир қозиқларини ёриқларга тиқиб, гижирлатиб бир нарсалар қила бошлашди. Бирдан ёриқлар ичидан юзлаб капалаклар чиқиб, ойдинда липлип уча бошлади. Кечаси бу ерларда доим эсиб турадиган муздеккина тоғ шабадаси уларни учуриб ўйнай бошлади. Темир қозиқлар тошлар орасида ёриқлардан ҳовуч-ҳовуч оқ капалакларни тортиб чиқарарди.

Орадан кўп ўтмай, деворнинг олдида ошпоқ қор ёғаётганга ўхшаб кетди. Яна ҳам аниқроқ айтганда, яҳудийларни қора калтак қилишганда сўкилган ёстиқлар ичидан шунақа оқ парқулар оламни тўлдиради.

Аммо бу учаётган оқ парқулар эмас. эканини фаҳлашим биланоқ юрагимдаги хавотирлик йўқолди. Бу учаётган оқ капалаклар худонинг қулоғига тезроқ етиб борсин деб, яҳудийлар тошларнинг ёруғига тиқиб кетган мактублар экан. Темир қозик кўтарган араблар шаҳар бошқармасининг ишчилари экан. Улар ҳар тунда ёриқлардан қоғозларни кавлаштириб олиб, Ёнги деворини тозалаб қўйишар экан. Эртасига минглаб бошқа яҳудийлар ёриқларда бўш жой топиб, ўзларининг ардоқли мактубларини жойлашар экан.

Девордан чиқариб олинган қоғозлар тўп-тўп капалакларга ўхшаб бошим устида чарх уришарди, яҳудий адирларидан эсаётган совуқ шабада уларни борган сари юқорироқ кўтарарди. Бора-бора улар ой нурида эриб ғойиб бўлишарди. Гўё уларни само ютиб юбораётгандай, гўё улар чиндан ҳам яҳудийлар жўнатган манзилга йўл олгандек туюларди.

Мен бу ерларнинг тинчини бузиб, шаккоклик қил-япти деб араблардан ортиқ аччиқланмай қўйдим. Билсам, улар бу ерга сеҳргардай, эртақлардаги меҳрибон ва мушфиқ руҳлардек яҳудийларнинг таваллою-илтижолари тезроқ кўзланган манзилга етиб боришга ёрдам бермоқ учун келишган экан.

Бу ҳам баайни эртақнинг ўзи эди. Юракда алам билан ўйлаб кетдим: нима учун ҳаёт эртакка ўхшамайди?

Нима учун Яқин Шарқ можаросини Нью-Йорк ва Жамвада ҳал қилишмоқчи бўлишади. Нима учун сулҳ конференциясининг столларини мана шу майдонга, мана шу Ёнги деворининг тағларига қўйишга ақллари етмайди. Шундай қилишганда делегатларнинг ҳаммаси яҳудий эркаклари ҳам, яҳудий аёллари ҳам мактубларини тошлар орасидаги ёриқларга қўйишаётганини ва тун қўйишда араблар бу мактубларни Худога етказётганларини кўрар эдилар.

*Атлантик океани устида.
Баландлик 30600 фут.*

Ҳар нарсанинг ўз фурсати бор. Бир оз сизнинг кўнглингизни ёзмоғимиз керак. Иккита муҳтарам эркакка

ҳозир сексуал муаммо дсб аташадиган нарсадан ортӣқ яна нима эрмак бўлиши мумкин?

Мен биронта муаммо билан бошингизни қотирмоқчи эмасман. Шунчаки бир битимиз тўкилиб, дардлашайлик, тилимизнинг чигалини счайлик дейман-да...

Лекин мен айтадиган гаплар шунчаки аёллар ҳақида ҳикоя эмас. Бу менинг биографиямнинг бир қисми. Баҳонада сиз оддий шўро сартароши Аркадий Рубинчик ҳаётидан баъзи бир нозик тафсилотларни билиб оласиз. Шўро одами ҳар қанча жиртинг-пиртинг қилмасин, сиёсатдан биқиниб қололмайди, шундоқ бўлгандан кейин сиз ҳозир эшитадиган гапларнинг ҳаммасида сиёсий ранглар бор. Қолаверса, улар жиндай ижтимоий ва истасангиз, тарихий мазмунга ҳам эга. Сабабки, бизнинг ҳар биримиз халқнинг заррасимиз, халқ эса марксизм-ленинизм классиклари айтиб кетгандек, тарихнинг ижодкори.

Мен бу ибораларни сув қилиб ичиб юборганман, сабабки, комбинатимизга қарашли ҳамма сартарошхоналар сиёсий маориф тармоғига юз фоиз жалб қилинган эди. Биз ҳар йили Маркс ва Лениндан олинган матн парчаларини ёдлар эдик. Ишдан кейин, оқшом чоғлари. Шу ишларнинг ҳаммасидан битта туйғу қолган — машғулотларда ўлгудек уйқу келарди. Лекин янаги йилга бизнинг парторгимиз Капитолина Андреевна биздан сўраб ҳам ўтирмай, ихтиёрий равишда ҳаммамизни яна шу тўғаракнинг ўзига ёзиб қўяр ва машғулотларга қатнашмасанг бошингга ит кунини соламан дсб қўрқитарди.

Аммо аёллар ҳақида ҳикоямдан аввал мени нима сабабдан суд қилишганини, якки йилга ўрмон кесишга олиб кетишганини, меҳнат жараёнида қўйта тарбияланиб, тўлақонли шўро одами бўлиб олишим учун мени тиконли симлар қаърига ташлашганини айтиб берай.

Ҳаммаси жуда тинч, беишқал бошланганди. Бўрондан дарак бергувчи ҳеч вақо йўқ эди. Кечаси алламаҳал бўлиб қолганда мен кечлик овқатимни қилиб, кўчалик костюмимни кийиб, жонажон Мелитополнинг уйқуга кира бошлаган кўчаларидан кетиб борардим. Зиммамда — одатдаги кўникилган юмуш. Кўникилган бўлса-да, анча нозик иш. Бутун жамоамиз номидан пора бергани бормоқда эдим. Кимга деб ўйлайсиз? Милитсия бошлиғи майор Губага. Уйига элтиб унинг ўз қўлига бериш керак. Нақд беш юз сўм. Ўртоқ Губа ҳар ойда бизнинг сартарошхонадан шунча ўлпон олиб туради.

Нима учун биз пора берамиз — бунинг сабаблари гўдак болага ҳам аён. Фақат маошга тирикчилик қиладиган бўлсак, суробимиз тўғри бўлиб қолади. Шундоқ бўлмаслиги учун бутун мамлакатда сартарош зоти қирлиб кетмаслиги учун, ҳар бир шўро сартароши учта одамнинг соч-соқолини олса, биттасининг ҳаққини давлатнинг кассасига топширади, қолган иккитасини эса ўзининг кассасига уради. Қимда-ким бу гаплар ошқора бўлиб қолишини истамаса, керакли одамнинг томоғини ёғлаб туриши керак. Биз майда-чуйдалар билан пачакилашиб ўтирмасдан энг йўғонига милиция бошлиғининг ўзига бериб қўя қолардик. Кўнглимиз тинч бўларди-да! Унча-бунча бизга ола қарашга ҳадди сизмасди. Бизга қарашли сартарошхонанинг учта устасидан беш юз сўм тўплаш унча қийин эмас эди. Усталарнинг бари онгли, солиққа бергандай ғиринг демай тўлайди.

Нима учун порани бошқа биров эмас-у, айни мен олиб боришим ҳам тушунарли. Шу пайтга келиб, Мелитопол кўламида мен маҳаллий донгдорлар қатори кўзга кўринарли сиймо бўлиб қолган эдим. Шу воқеалардан бир оз олдин аёллар усталарининг бутун Украина танловида учинчи ўринни эгаллаган эдим. Киев журналида сувратим чиқди, мен тўғримда мақола ҳам эълон қилинди. Мелитополдаги ҳар қандай сартарошдан кўра Майор Губа билан унинг дағаллигидан хавотир олмай бемалол гаплашишга менда имкон кўпроқ эди. Бунинг устига, мен уникига қарз олгани бораётганим йўқ, балки бир даста мўмайгина пулни қўш-қўллаб тутқазгани бормоқда эдим.

Мен ҳуштагимни чалиб, Ленин кўчасидан кетиб борар эканман, бу эркинликдаги сўнгги сайрим эканини хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Майор Губа ҳам шу кўчанинг ўзида янги қурилган уйда яшар эди. Унинг уйи шаҳардаги энг муҳташам уйлардан эди. Бу уйни немис асирлари қуришган эди. Немисларда эса, ўзингиз биласиз, сифат масаласи жуда юқори туради. Бизнинг овлоқ жойларимизда бу уй салкам Оврупо ўлчовига тўғри келарди. Ҳар бир онла учун алоҳида кватира, бежирим панжарали балкон, поли паркетли, ваннаси кечасию кундузи иссиқ суви билан, марказий иситгичи бор. У йилларда бу гаплар эртакдай туюларди, бу эртакнинг қаҳрамонлари эса, яъни квартиранинг эгаси бўладиган одамлар фақат катта хўжайинлардан эди. Майор Губага ўхшаган.

Мен бу йўлга биринчи қадам қўйишим эмас, эди.

Одатда ҳеч қанақа ишкалсиз пул солинган конвертний Майор Губанинг хотинига топшириб қайтаверар эдим. Бу гал ҳам эшикни Губа хоним очди. Ичкаридаги хоналардан одамларнинг говур-гувурн эшитиларди. Мен конвертни бердим-у, кетмоқчи бўлдим, чунки Мадам Губа гирт маст бўлиб, оёқда зўрға турарди. Шу сабабдан қудратли кўкрагининг ҳамма оғирлигини менга ташлаб, менга ёнбошлаб олди. Бўйим кичкина эмасми, унинг ҳар бири бир пуд келадиган кўкраклари бошимга тушди; бошим қулогимгача хамирга ботгандай унинг кўкракларига кириб кетди.

— Ким у? — Майор Губанинг маст овози эшитилди. Унинг ўзини кўриш имкони йўқ эди.

— Ҳа... анави... жуҳуд...—деб жавоб берди мадам Губа хоним ва чайқалиб кетди. Кўз ўнгимда майор Губа уни ушлаб қолди — бўлмаса, у гупиллаб ерга йиқиларди.—Пул олиб келипти.

Майор Губа тугмалари қадалмаган кителда, оёғида этиги йўқ, галифе шимда эди.

— У-ў, жуҳудларим, жуҳудларим-эй... Шайтонга дарс берасизлар-да,—деди майор Губа. Унинг оғзидан чиқаётган коньяк ҳидидан бўғилиб қолишимга сал қолди.—Мени гуноҳга ботирыпсизлар-ку! Худо олдида... ва партия олдида...

— Ваня, чақир уни бу ёққа,—деди кимдир ичкаридан.—Кириб биз билан ичсин. Биламан улар биз русларни аҳмоқ деб ҳисоблайди, ўзларини ҳаммадан ақлли деб билади. Биздан ҳазар қилмаслигини кўрсатсин.

Мен тортинчоқ одамман. Шунинг учун кўп ялинтириб ўтирмадим. Лекин кейинчалик шу қилганимга кўп пушаймон едим.

Майор Губанинг уйида хизматдошлари улфатчилик қилаётган экан. Сиёсий ишлар бўйича муовин капитан Медокин билан социалистик мулкни ўғирлашга қарши кураш бўлимининг, яъни ОБХССнинг бошлиғи капитан Криница. Хотинлари билан. Булар соф украин хонимлари эди. Қоринлари қаппайган. Думбалари таърифга сизмайди. Ҳар бир палласи шунақаки, устида учта милиционер бемалол карта ўйнаса бўлади, ҳатто иккала қўли билан таяниб ётса ҳам бўлади. Хўб даврага тушиб қолдим-да! Тартиб ва қонун ҳимоячилари учига чиққан даражада маст эдилар. Тузукроқ нарсани ўйлаб тополмай, хотинларини ўзаро мусобақага солдилар.

Сиёсий ишлар бўйича муовин Медокин ҳаммани ҳуррам этиб, бунини социалистик мусобақа деб атади ва

Ғолиба мукофотга кўчма қизил асбоб олишини эълон қилди. Асбоб бўлганда ҳам, ҳар қандайини эмас, суннат қилинганини. Бунақаси халқ манфаатлари йўлида фуқаро сартарош Рубинчикдан мусодара қилинади. Яъни мендан.

Мен ҳамма билан бирга хандон отиб кулдим. Чунки буни ҳазил деб ўйладим-да. Унча куладиган жойи йўғ-у, лекин ҳар қалай, чидаса бўлади. Айниқса, унинг муаллифи милиционер экани инобатга олинса. Мабодо, шунақа гап менинг оғзимдан чиқиб кетганда эди, менга 58-модда бўйича ўн йилни ёпиштиришган бўларди. Аксилинқилоб деб. Яна беш йилга ҳуқуқлардан маҳрум ҳам қилишар эди. Буларга жин ҳам урмайди.

Квартирада иккита балкон бор эди. Аввалига аёллар Ленин кўчасига қараган балконга жойлашишди. Аммо сиёсий ишлар бўйича муовин капитан Медокин гирт мастлигида ҳам сиёсий ҳушёрликни йўқотмас экан. У улуғ доҳийнинг номи қўйилган кўчага қараб сийиш тўғри бўлмайди деди. Милиционерлар у билан тортишиб ўтиришмади. Улар зилдай-зилдай хотинларини қўлтиқларига олиб, судраганча, ҳовли томонга қараган балконга олиб чиқишди-да, ўша ерда уларни жанговар позицияга қўйишди, яъни чўнқайтириб ўтқазиб қўйишди.

Мен сўфи эмасман. Карл Маркс ҳеч қайси инсоний сифатдан маҳрум бўлмаган экан. Мен ҳам шунақаман. Бир одамга етарлик кўр бизда ҳам топилади. Лекин анақа ишларга мен ҳурмат билан муносабатда бўламан ва беҳаё аёлларни кўришга кўзим йўқ. Бунақа аёлнинг қўлига тушиб қолсам, бир зумда эркаклик сифатларимдан маҳрум бўламан-қоламан. Аёл киши ташаббусни қўлга олиб, эркакнинг устидан қўмондонлик қилса, ҳакалак отган иштаҳасини ўлдириш учун ундай қил, бундай қил деб буйруқ бериб турса, кўнглим беҳузур бўлиб кетади. Агар борди-ю, бу ишларнинг ҳаммасини одамларнинг кўз ўнгиде қилиб, уятни билмаслигини намойиш қилса, итдек уриб юборишдан ҳам қайтмайман. Ҳозир бутун дунёда одамлар гавжум жойда ўйнашиш, бир-бирини ялаш, сўришлар расм бўлди. Мен буни Оврүпода ва Америкада ҳар қадамда кўрдим. Метрода чидаб ўтириб бўлмайди, албатта, қаршингда юзини ҳуснбузар қоплаган бирон йигит билан қиз ўтириб оладида, лабларини лабларига босиб, тишидаги пломбасини суғуриб олмагунча сўришиб кетаверади. Даҳшат! Уларга қараб туриб, бутун умрга пуштинг

куйиб кетса ҳам ажабланадиган жойи йўқ. Бу беҳаё қанжиқлар одамгарчиликдан шунақа йироқки, агар мен сартарош эмас, доришунос бўлганимда бунақа йигит-қизни қуритиб, талқон қилиб туйиб, қўшилиш олдиан ҳомилага қарши дори сифатида фойдаланишни тавсия қилардим. Ҳа!

Қўйинг, келинг, майор Губанинг балконига қайтайлик. Шундай қилиб, балконда учта украин жонони кети ялангоч ҳолда чўнқайиб ўтиришипти, ағдарилиб тушмасликлари учун уларнинг милиция мундирларидаги жуфти ҳалоллари суяб туришипти. Хушбичим аёллар, жононлар чиройлик панжара орқали ҳовлига қараб чоптиришяпти.

Ҳаммаси бинойидек кетаётган эди, аммо майор Губа ишнинг белига тепди. У сиёсий ишлар бўйича муовин майор Губанинг ғоясини амалга ошириш ҳаракатига тушиб қолди.

— Қани, жуҳуд Иванович,—деб менга мурожаат қилди майор,—суннати асбобингни чиқариб, хонимларга кўрсат. Пайпаслаб кўришсин. Бизникидан аъло эмаслигига ўзлари ишонч ҳосил қилишсин.

Мен уни хотинлари билан қўшалоқ қилиб чапгитиб сўкдим.

Бу милиционерларга маъқул келмади.

— Йўқ демоқчимисан? Бизнинг улфатчилигимиз ёқмаяптими? Ҳаммамиздан кўра донороқ бўлмоқчимисан? Қани, милициядан одам чақариб, ҳибсга олинглар буни!

Улар ҳазиллашаётгани йўқ эди. Телефон қилишди. Бир тўп милиционер келди, қўлимни орқага қайириб, участкага олиб кетишди-да, олиб бориб камерага тикиб қўйишди.

Бу том маънода қонунни оёқ ости қилиш эди. Аммо бу шаҳарда қонун дегани шуларнинг ўзи эди. Хуллас, менинг аҳволим вой эди. Мени майор Губага пора бермоқчи бўлган деб айблашди. Капитан Медокин билан Кринница гувоҳ бўлишди. Уларнинг ёнига хотинлари қўшилди. Мени икки йил ахлоқ тузатиш лагерларига кесишди. Кейин адвокат қасам ичиб, осон қутулдинг, чунки майор Губа раҳми келиб, иккинчи гуноҳингдан кечди, бўлмаса, уларнинг хотинларини зўрламоқчи бўлганинг учун кўрадиганингни яна кўрардинг деб мени авради.

Шундай қилиб маҳбус бўлдим. Икки йил муддатга. Тайгага жўнатишди. Урмон кесишга. Совуқда дийдираб,

оч қорин билан ўлгудай ишлар ва минг-минглаб кубометр ёғочни коммунизмнинг улуг иншоотларига жўнардик.

Одатда сартарош усталарнинг бармоқлари нозик ва юмшоқ бўлади. Менинг бармоқларим кўз ўнгимда қошиб, дағаллашиб қавариб кетди. Яна шу аҳвол бир оз давом этса, мен ҳеч қачон ўз касбимга қайта олмайдиган бўларканман. Буни менга битта машҳур пианиночи айтди. У ҳам маҳбус эди. Икковимиз битта аррани тортар эдик.

— Азизим маэстро Рубинчик, сизнинг ҳам, менинг ҳам қўлларимиз — бизнинг қуролимиздир. Биз шу қўлларимиз туфайли ризқимизни териб юрамиз. Сиз хафа бўлсангиз ҳам айтиб қўяй — қўлларимиз расво бўлиб бўлди. Касб-коримиздан айрилиб қолишимиз аниқ.

Мен касби коримдан жудо бўлишни истамасдим. Ким ҳам ризқи насибадан ажраб қолишни хоҳлайди. Мен қўлларимни сақлаб қолиш учун курашишга чоғландим. Мен неча марталаб бошлиқларга мурожаат қилиб, мендан ўз касбимдан фойдаланишларини ва шу билан қўлларимни қутқариб қолишни илтимос қилдим. Аммо ҳамма илтимосларимга соқчилар мазах билан жавоб қилишар, бошлиқлар эса ҳар гал дарахт кесиш нормасини ошириб қўярди. Шунда мен ҳамиша қўл келадиган синалган воситага мурожаат қилдим. Французлар бало-да! Бу воситанинг номини топиб қўйишган: шерше ляфан. Мени қутқариб қолса, фақат аёллар қутқарар эди. Кўнгилчан рус аёллари. Албатта, эркин ёлланиб ишлайдиган хотинлар. Лагерни қўриқловчи зобитларнинг хотинлари. Эрларининг шармисор, лекин сердаромад касблари важдан шу авлоқда сиқилиб юрган аёллар.

МТҚда, яъни маданий-тарбиявий қисмда кутубхоначи бўлиб лагер бошлиғининг хотини Антонина Семеновна ишлар эди. Мен ашаддий китобхонга айландим-да, кечқурунлари то уйқуга қўнғироқ бўлгунига қадар кутубхонада қолиб кетадиган бўлдим. Уюм-уюм журналларни титкиладим, газета боғламларини битта-битталаб варақлаб чиқдим, қўйинг-чи, бир замонлар менинг сувратим билан мен ҳақимда мақола босилган газетани топмай қўймадим. Эсингизда бўлса, мени ўша мақолада аёллар сартарошининг бутун Украина танловининг сардори сифатида роса таърифимни келтиришган эди.

Газетани Антонина Семеновага тикиштирдим. У ўқиб чиқди. Уқиди-ю, кўзларига ншонмади.

— Шу сизмисиз, гражданин Рубинчик? Бўлиши мумкин эмас! Валлоҳи аълам, нималар бўляпти ўзи? Биз бу авлоқда опала-сопала бўлиб юрсаг-у, шундоқ уста, шунақа устаси фаранг зобитларнинг рафиқаларига ҳуснига ҳусн қўшиш ўрнига дарахт арралаб юрсал! Ҳали уйга борай, тентак эримнинг таъзирини бериб қўйма-самми?!

Бундан кейинги гаплар баайни эртақдагидай бўлди. Шу заҳотиёқ мени ёғоч кесишдан озод қилишди. Тузукроқ овқат бера бошлашди, соқчисиз зонадан ташқарига чиқишга руҳсат беришди. Асбоб-ускуналар келтириб беришди ва мен барча зобитларнинг уйларига бориб, хотинларнинг хизматини қила бошладим. Сизга нима ҳам дейишим мумкин? Мен ҳарбий кийимдаги одамларин жуда ёмон кўрардим, улар менга майор Губани эслатишарди. Шунинг учун қўлимдан келган қадар улардан ўч олардим. Хўш, қўлимдан нима келарди? Асбоб-ускуналар солинган саквояжимни кўтариб, мижозларимнинг уйига борардим. Мен борган вақтда, албатта, уларнинг эрлари хизматда бўларди. Аёллар менга ўрганиб қолишди. Аёлларнинг ҳаммаси — агар уларнинг ҳуснига ҳусн қўшсангиз, бошингиздан тилло сочишга тайёр. Сартарошлар билан гинекологлардан тортинишмайди. Мен уларнинг ҳар биттаси билан беистисно ётиб чиқдим. Кичик лейтенантларнинг хотинларидан тортиб Антонина Семеновнагача. Озиб, чўпдек бўлиб қолдим. Қайтага ўрмон кесишда юрганымда тузукроқ эдим. Овқат мўл-кўл эди, бурнимдан чиққунича ердим. Ишни битириб, чиқиб кетаётганимда эса ҳар бир аёл эрига олиб қўйган таоминнинг энг лаззатли қисмини қўлимга тутқазиб юборарди.

Мақтаняпти деманг-у, лекин айтаман: зобитлар оиласининг аёллар қисми мени ўлгудек яхши кўрарди, мен учун жонини беришга тайёр эди, мен бўлсам, душманларимнинг оилавий тўшагини этигим билан тепкилаб ётар эканман, жуда ҳам ҳузур қилар эдим. Менинг қучоғимда аёллар бутунлай ўзини йўқотиб қўяр ва ҳар бири ўз эрини пештаҳам сўзлар билан сўка бошларди. Улар энг садоқатли канизаклар каби ҳузур қилиб эрларининг устига маъзава ағдаришар ва уларнинг диққинафас ҳаётларини безаган биринчи ҳақиқий эркак сифатида мени кўқларга кўтаришарди.

Бундан ортиқ менга яна нима керак эди? Яна бир нарса, менга муддатидан олдин озодликка чиқиш керак эди. Бу аёллар туфайли ўлгудай ҳолдан тойган эдим.

Қафас ичида сиқилиб кетгандим. Туну кун фикру зикрим эркинликда эди. Гарчи бизнинг мамлакатимизда эркинлигу бандилик деган тушунчаларнинг фарқи унча катта бўлмаса-да... Бу ишда ҳам аёллар қўл келди. Уларининг хоҳишларига хилоф ўлароқ. Уларнинг мундир кийган эрлари жуда бефаросат одамлар. Лекин шундоқ бўлса ҳам, хотинларининг бевафолигини пайқай бошладилар. Оилалар ичида инзолар бошланди. Хотинларнинг ҳар қайсиси ўларининг суйгулик тан маҳрамига пўписа қилиб, агар мени бошқа лагерга ўтказиб юборишадиган бўлсалар, талоқ хати талаб қилишларини айтишди. Эрлар бир-бирлари билан маслаҳат қилишиб ҳам ўтирмай, бу мушкулни бартараф қилиш йўлини топишди. Худди менинг кўнглимдагидек иш бўлди. Менинг феъл-атворимни мақташиб жуда чиройли таърифномалар ёзишди, уларни тегишли жойларга жўнатишди, қарабсизки, кўз очиб юмишга улгурмасдан менинг муддатидан олдин қамоқдан бўшатиладиганим ҳақида қоғоз келиб турипти-да! Намунали хулқим ва зарбдор меҳнатим учун! Буйруқда оқ қоғозга қора снѐх билан худди шундоқ ёзилган эди. Канизакларнинг ҳаммасига хайр-маъзурни насия қилиб лагердан жўнаб қолдим. Бошларидаги мен қилган турмаклар уларга хотира бўлиб қолди. Турмаклар қанча турарди, дейсиз? Бир ой турар. Нарн борса, икки ой... Агар бош ювилмаса. Сизга очиғини айтайми? Улар мени анча вақтгача унутмаслар деган умид билан ўзим ўзимнинг кўнглимни кўтараман. Сартарош сифатида эмас, эркак сифатида.

Аёллар ҳақидаги ҳикояларим ана шунақа. Улар унча кулгили эмас. Аксинча, анча ҳазин. Лекин ёмон гаплар унут бўлиб кетар экан, хотирада фақат яхши гапларгина қолар экан. Шунинг учун, мана, сиз жилмаяпсиз, мен ҳам жилмаяпман.

Шўро қамоқхоналарида ўтириб чиққан ҳар бир яҳудийни Исроилда Сион маҳбуси дейишади. Мен қайси сионизм учун машаққатлар тортган эканман, ҳайронман. Мен халол одамман, бировнинг шуҳратига шерик бўлишга тоқатим йўқ. Менга ўзимники, ҳам етиб ортади.

Мени Сион маҳбуси ҳисоблаб, ёрдам пули таклиф қилишганди олмадим. Буни кўрган яҳудийлар бир оз.. эси пастроқ деб ўйлашди. Бунга жавобан мен кулиб қўя қолдим. Негаки, бу тупроқда бирор одамда лоқал жиндай либнат деган нарса сақланиб қолганини бутунлай унутиб юборишган кўринади.

Россия... Ватан... Қадрдон ўлка...

Агар китобларга ёки киноларга ишонадиган бўлсак, рус кишиси, ёки тўғрироғи, шўро одами бирор ўлкада мусофирликда умр ўтказаётган бўлса, унинг қалбини даҳшатли соғинч туйғуси кемиради ёхуд у ўлим тўшагида ётган бўлади. Шунда у сўнгги нафаси узилаётганда, албатта, шабодада чайқалиб турган оқ қайинни кўз олдига келтиради ва бу унга жонажон ватанини эслатади.

Мен ҳали жиддийроқ ўлиб кўрганим йўқ ва ҳаётимдаги бирон дақиқани сўнгги нафасим деб атай олмайман. Шунинг учун менда вафотим арафасидаги хотиралар йўқ. Аммо мен бир эмас, бир неча маротаба Ватан соғинчини бошдан кечирганман, бу туйғудан қаттиқ дард чекканман ва хаёлан неча марталаб уйга қайтганман.

Бунақа ҳолларда менинг кўз ўнгимдан оқ қайинлар қўл ушлашиб сузиб ўтган деб ўйлайсизми? Ҳеч ҳам-да! Гапимга ишонаверинг. Бирон марта бундай бўлган эмас. На бирон қайин, на қарағай, на лоақал Москвадаги Типчлик шоҳ кўчасида ўтқазилган сўлғин нав-ниҳоллар кўз ўнгимда намоён бўлгани йўқ.

Мен учун Россиянинг рамзи бошқа нарсада эди. Бу рамз ҳар гал менинг хотирамда жуда аниқ шаклда, бекаму кўст ҳажмда ва ҳатто чехрасининг ғиштсимон рангини сақлаган ҳолда намоён бўлади. Ҳар гал соғинч тўлқинлари орасидан ватан тимсоли сифатида маиший хизмат кўрсатиш комбинати партторгининг башараси кўндаланг бўлади. Капитолина Андреевнанинг қошлари ингичка қилиб терилган, кўзлари чўчқаникига ўхшаган кичкина-кичкина эди. Бағбақаси қўшалок эди. (Ҳозир учта бўлиб қолгандир ҳам.) Қулоғида чехлар ишлаб чиқарган арзон сирға.

Жуда меҳрибон эди-да, Капитолина Андреевна. Ҳаммамизга ҳомийлик қиладиган онахонимиз эдилар. Айни чоқда, дангасаларни ўз ҳолига қўймай, уларни така-така қиларди. Москва сартарошларининг худоси эди. Тўғрироғи, илоҳаси. Оддий рус аёли. Ўз вақтида тузукроқ ўйлаб кўрмай, амал кетидан қувишга тушган. Шушу эрсиз қолиб кетган. Миш-мишларга қараганда, унинг гап-сўзларидаги ҳокимона оҳангларга чидай олмай, икки гапнинг бирини партиявий газеталардан парча келти-

риб, пўлиса қилишларига дош беролмай, эри ташлаб қочворган экан. Рус тилини ҳам ёлчитиб билган эмас. Ҳа, ўша улуғ ва қудратли тилни. Бир классикнинг гапига қараганда ўзида испан тилининг латофатини, немис тилининг пишиқ-пухталигини, итальян тилининг жарангдорлигини ва ҳатто сўкиш тилининг хислатларини ўзида мужассам этган тилни. Айтганча, классик идиш тилини назарда тутмаган ҳам бўлиши мумкин.

Улуғ пролетар ёзувчиси Максим Горький кўнглига ўтиришиб қолган одамларни катта ҳарфдан бошланадиган «Инсон» деб таърифлар эди. Шу таърифга асосланган ҳолда мен партторгимиз Капитолина Андреевнани катта «А» билан бошланадиган аёл деб таърифлаган бўлардим. Шундоқ дейилса, катта кўламдаги сиймо сифатида унга эҳтиромимизни ҳам ифодалаган бўлардик, айни чоқда унинг сувратини бор бўйича ҳаққоний тасвирлашга ҳам муваффақ бўлардик.

Капитолина Андреевнадан шикоят қилмоғим учун меннинг ҳеч қанақа асосим ва унга ҳеч қанақа даъвоим йўқ. Аксинча, агар мен шунчалик Москванинг қоқ марказидаги имтиёзли бир сартарошхонада ишлаб келган бўлсам, ватансиз космополитлар, анқовлар, Ғарбга сажда қиладиганларнинг фош қилиш компанияларида ишдан ҳайдалмасдан, ўз ўрнимда қолган бўлсам, бунинг бари Капитолина Андреевнанинг ғамхўрлиги туфайли, унинг менга тушган муҳаббатли назари сабабидан бўлган. Табиийки, бу муҳаббат оналик муҳаббатидан анча йироқ эди.

Капитолина Андреевнанинг битта нуқси бор эди. Тантанали байрам кунларида — Биринчи май, Еттинчи ноябрь, Хотин-қизлар кунин ва Париж коммунаси кунинда комбинатимиздаги кечага жамики сартарошлар таклиф қилинар эди. Фақат унга эркаклар хотинсиз, хотинлар эса эрсиз, келишлари керак эди. Сабабки, Капитолина Андреевнанинг ўзи ҳам ёлғиз келар эди. Учинчи, баъзан эса тўртинчи қадаҳдан кейин у, албатта, кўзига ёш олар ва баланд овозда ҳиқиллаб зорланишга тушарди: Сталин ўлиб кетди, сеvimли дохийнинг жасадини мақбарадан чиқариб ташлашди, мамлакатдаги ҳамма нохушликлар, бошлиқларнинг ҳурмат қилмай қўйилгани, меҳнат интизомининг йўқлиги шундан.

Эркак-аёл сартарошлар ҳам учинчи қадаҳдан кейин Капитолина Андреевнани юпатишга тушишарди. Улар унинг кўз ёшларидан жиққа ҳўл бўлган мушфиқ баширасини қоғоз салфеткалар билан елдишар, меҳнат ин-

тизомини мустаҳкамлашга, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ўртасидаги социалистик мусобақада партторгларининг юзини ерга қаратмасликка ваъда беришарди.

Бешинчи қадаҳдан кейин унинг кўзларида йиртқичлик нишонлари пайдо бўла бошларди. Бирдан мен бўшашиб, даим ичимга тушиб кетар. ва умид билан эшикка кўз тикиб қолар эдим — зора-мора қочнишга улгуриб қолсам. Лекин улгура олмасдим.

— Уртоқ Рубинчик!—деб ҳарчандки биқиниб олишга уринмай яширинган жойимдан топиб оларди. Капитолина Андреевна.—Сен билан гаплашадиган ганим бор. Қани, менинг хонамга юр-чи!

Тантанали кечаларимиз одатда комбинатимизнинг мажлислар залида ўтар эди. Партбюро бир қават юқорида жойлашган эди. Капитолина Андреевнанинг кўрсатмасига биноан мен юқорига кўтарилмоғим керак эди. Нима учун, дейсизми? Нима учунлиги фақат ўзимга маълум эди. Бошқалар сезиб туришган бўлишлари ҳам мумкин эди, албатта, лекин ҳамма ўзини билмасликка солар ва билишни ҳам истамагандай кўринар эди. Бу гаплардан хабардор бўлиб қолишса, балога қолар эдилар. Ундан кўра бутун жамоа учун Рубинчикнинг ўзи жавобини бергани тузук эди. Капитолина Андреевна ёши ўтинқираб қолган ширакайф аёлларга хос тарзда салмоқланиб, партбюросига кўтарилар, ўзининг калити билан дермантин қопланган эшикни очар ва мен етиб келгунимга қадар уни ёпмай кутиб турарди. Кейин эшикни қулфлаб, иллагинч ҳам илиб қўярди-да, калитни сумкачасига солиб қўярди ва менга еб қўйгудек бўлиб кўзларини тикарди. Бу нигоҳнинг фақат битта маъноси бор эди: қўлга тушдинг-ку, қўзичоғим, энди гиртинг-пиртинг қилолмайсан. Ўз партторгнингнинг ишончини оқламоғинг керак!

Кабинетда ёзув столи ва мажлис қиладиган стол бор эди. Икковининг устига ҳам яшил мовут ёпилган эди. Қолган ҳамма нарса қора билан қопланган: стуллар ҳам, юмшоқ ўриндиқлар ҳам, кенгина юмшоқ диван ҳам. Партторгнинг устидаги либоси ҳам хона анжомларига уйғун эди. Бу костюм Капитолина Андреевнанинг устида чок-чокидан сўкилиб кетай деб тирсиллаб турарди. Унинг туфлиси ҳам, юбкаси ҳам, эркакларникига ўшаб кетадиган пилжаги ҳам, қават-қават бўйнидаги карашмалик бантиги ҳам қора эди. Оқ кўйлагидан бошқа, яна икки зулфи малла эди. Уларни

Ўриб, бошининг тепасига чамбарак қилиб турмаклар қўйган эди.

Капитолина Андреевна бир печа муддат хаёлга ғарқ бўлиб, қўлини партня ҳужжатлари солиб қўйиладиган пўлат сандиққа тираганича тикка турарди. Унинг орқа томонида қайси бир мусобақада комбинатимиз қўлга киритган қизил байроқ деворга тик қилиб ёйиб қўйилган. Байроққа зарҳал ҳарфлар билан «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деб ёзиб қўйилган. Ҳозирги вазиятда бу сўзлар илмий марксизм асосчилари назарда тутганидан кўра бутунлай бошқа мазмунга эга эди.

— Қаққайиб тураверамизми?—деб сўради -Капитолина Андреевна.—Аёл кишини хўрламоқчимсан?

Шундай қилиб қўлини ишга солмай, бир оёғидаги туфлининг тумшуғи билан иккинчи оёғидагини чиқариб олар ва икковини ҳам стол остига суриб қўйиб, тор пойафзалда уюшиб қолган бармоқларини ҳузур қилиб қимирлатарди. Баайни танцадан қайтиб келган қишлоқ қизидай.

Аёллар билан бунақа муносабатда бўлишга тоқатим йўқ эди, лекин бўйсунушга мажбур эдим. Акс ҳолда, ҳомийдан ажралиб қолардим ва керакли пайтда ҳимоя қиладиган оламим бўлмас эди. Бизнинг партторгимиз ҳамма ташаббусни қўлига оладиган ва ҳатто тўшакда ҳам эркак устидан фармонбардорлик қилаверадиган аёллар тоифасидан эди.

Вазнига кўра у мендан уч маротаба ортиқроқ эди. Қадди-қомати ҳам шунга яраша эди. Капитолина Андреевнанинг қучоқларида юксак тўлқинлар оғушига тушиб қолган нимжон қайиқдек чайқалар, баъзан нақд кандилларга урилгандай баландга чиқиб кетардим. Қайтиб пақиллаб полга тушаманми ё бирон юмшоқ нарсанинг устига тушаманми — ўзим билмас эдим. Шу аҳволда эҳтирос билан ҳансираб, энтикиб айтилган кўрсатмаларни узлуксиз олиб турардим:

— Ҳа, балли. Рубинчик! Шунақа бўлсин, ярамас! Олға, олға бос! Ярим йўлда тўхтама! Яна! Яна! Олға! Юқорироқ! Шундоқ! Яна жиндай! Боса қол! Ҳа, бос деяпман! Баравар қилайлик! Бир кишидай... Жула яхши, Рубинчик... Баракалла, ярамас! Роҳат қилдирдинг, аблаҳ! Тўхта нафасимни ростлаб олай!

Мен қўл-оёқларимни боғлиқ ҳис этардим. Негаки, шу иш бўлаётганда тепамда гувоҳ туришини ёқтирмайман. Мен табиатан жуда тортинчоқ одамман ва буни қусур деб билмайман. Капитолина Андреевна чироқни

атайини ўчирмай қолдирарди. Деразаларнинг қоронғилигига қараб, эшикнинг тагидан ёруғ тушиб турмаганини кўриб, бизнинг қаёққа кириб кетганимизни кўрган одамлар бизни алла нима балолар билан шуғулланыпти деб ўйлашлари мумкин эмиш. Партия ва ҳукумат раҳбарларининг деворда осиглиқ сувратлари кўзларини лўқ қилиб менга қараб туришарди. Бундан эса ўзимни жуда ноқулай ҳис қилар эдим.

Бунақа алоқадан нима ҳузур олишим мумкинлигини тасаввур қилишингиз мумкин. Бир амаллаб омон қолсам бўлди эди. Эсон-омон шу ердан чиқиб кетсам дердим. Капитолина Андреевна бекаму-кўст лаззатланарди ва кўнгли очиқ аёл сифатида буни яширмасди.

Орқаси билан диванга суянганича, мени худди гўдак боладай аввайлаб тиззасида олиб ўтирарди. Шундоқ ўтирардимки, бошим унинг кўкракларига бутунлай чўмиб кетарди, у эса ҳали эҳтироси босилмагани учун дийдиёсини қўймасди:

— Оббо, Рубинчик-ей! Чакки эмассан, хотин кишини эритиб юборадиган бўлибсан-а! Яна жиндай шунақа бўлса, ўлиб қолишим ҳеч гап эмас эди. Қаёқдан бундоқ бўлиб қолгансан-а! «Пакана деманг бизни» деган гап бежиз эмас экан-да! Менга қара бурнинг кўтарилиб кетмасин тагин. Камтарроқ бўл! Бир нуқтада тўхтаб қолма! Уз маҳоратингни ошириш устида ишла!

Шунақа деб, мени чунонан эҳтирос билан бағрига босардики, ярим унинг юмшоқ баданига ботиб кетарди.

— Сен итдан тарқагани партияга олиш керак эди,— деб санлашини қўймас эди у.—Ихтиёр менда эмас-да! Хозир сенга ўхшаганларни масаласи чирсиллаб турипти. Партия сафларини ифлос қилиб бўлмайди.

Энди тушунгандирсиз — парторгимиз хизматимга муҳтож бўлган чоқларда мен эмин-эркин, бемалол оёғимни узатиб яшар эдим. Мен ташқаридан ҳам иш ола билардим, оқшомлари мижозларимнинг уйига бориб хизматини қилардим, метронинг «Аэропорт» бека-ти ёнидаги санъат ходимларининг кооператив уйларида мунтазам ишлаб турардим, тушган пулларнинг бир қисмини кассага урардим, қўйингчи, одамга ўхшаб яшардим ва доимо иймоним комил эдики, бирон ишқали чиқса, Капитолина Андреевна қўллаб юборарди. Худди ўғлига парвона бўлгандай бошимдан булутни қувади.

Унинг менга муҳаббатыда шўро кишига билдирил-

ган энг юксак ишонч ўз ифодасини топди. Юқоридан унга бизнинг жамоамиздан битта ишончли одам топиш тўғрисида топшириқ бўлди. Табиийки, у мени танлади... Биз хорижий саёҳатчиларни соч-соқолларини олардик. Баъзи бир идоралар хорижий меҳмонлар навбатда ўтиришганда нималарни гапиришларини билгиси келиб қолипти. Хўш, бунга қандоқ эришмоқ керак? Сартарош сал-пал бўлса-да, уларнинг тилига тиши ўтадиган бўлиши, улар нима деб валақлашаётганини тушуномчи керак. Инглиз тилини тез ўргатадиган курсларда ўқиш учун ҳар сартарошхонага биттадан одам бериш керак бўлиб қолди. Бизнинг жамоамиздан парторг, табиийки, сиёсий жиҳатдан чиниққан ва юксак партиявий ишончга арзийдиган одам сифатида мени тавсия қилди. Албаттанки, унинг бу иши беҳуда бўлган эди. Негаки, бу органлар билан ҳамкорлик қилишга менинг сира ҳам чоғим йўқ эди. Албатта, умрим мобайнида ҳар нарса ёзганман, лекин шеър билан чақув ёзмаганман, холос. Шу одатимга хилоф иш қилишни истамас эдим. Шу ёшга етганда чақимчи бўлишга хоҳишим йўқ эди.

Бу тўғрида Капитолина Андреевнага айтиш ўзингга ашаддий душман орттириб олиш деган гап эди. Шу билан қора рўйхатга тушасан-у, кўрадиганингни кўраверасан. Лекин бир амаллаб йўлини топиш керак. Шундай қилмоқ керакки, уларнинг ўзи мендан воз кечсин.

Мени инглиз тилини тез ўргатадиган курсга ёзишди. Қасаба союзлари ҳисобидан. Бу курслар ўта замонавий эди. Энг сўнгги усулларга амал қилинарди. Худди шу нарса менга қўл келиб қолди.

Бизни муаллимларсиз ва ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқитишди. Ишдан кейин, кечалари уйқуда ўқитишарди. Махсус кроватларда қулоғимизга эшитадиган аппаратлар тутиб уйқуга кирардик. Уларнинг симлари магнитофонларга ва узоқ айланадиган кассеталарга улаб қўйилганди. Биз ухлайверардик, битта эркак билан битта аёл тунни билан қулоқларимизга инглизча матнни паст овозда ўқиб чиқарди. Матнлар ҳар хил маиший мавзуларга бағишланган бўларди. Илмнинг сўнгги ютуқларига қараганда, янги тилни бу усул билан тезроқ ва осонроқ ўрганиш мумкин экан. Бир ҳафтадан кейин фуқароча кийинган имтиҳончилар мен билан инглиз тилида гаплашиб кўришди. Бунда Капитолина Андреевна ҳам иштирок этди. Уша қора диван қўйилган, Лениннинг ганчдан ишланган ҳайкали турадиган партбюрода.

Шу жойда бир гапни айтиб қўйишим керак. Рус тили мен билладиган битта-ю битта тилдир. Бобо-калонларимнинг тили бўлмиш иврийчани билмайман. Шулиси эсимда борки, ота-онам ва бувим болалигимда мени гапларига тушунмасин дейишса, иврийда сўзлай кетардилар.

Тунги ўқиш, уйқумда нотаниш тилда қулоғимга нималарнидир сингдиришга уриниб шивирлашлар менинг миямга ғалати таъсир кўрсатди. Болаликда ота-онам билан бувимнинг гапларини эшитиб юриб миямга сингиб қолган иврий тилидаги бир қанча иборалар ва сўзлар худди қоронги зиндондан қутулгудай хотирам қаъридан қалқиб чиқди. Имтиҳончиларимга соф иврий тилида жавоб берибман, лекин астойдил инглизча гапирганиман деб ўйлабман.

Мени икки соат имтиҳон қилишди, лекин бирон натижа чиқмади. Мен фақат иврий тилида, ҳатто бувимнинг талаффузида гапиравердим. Фуқароча кийимдаги имтиҳончилар тарвузи қўлтиғидан тушиб, жўнаб кетишди. Улардан бири кетаётиб, кайфияти бузилган Капитолина Андреевнага мени махсус докторга кўрсатса, бунақа аҳволни яхшилаб текшириб кўрса чакки бўлмас эди деб тайинлади. Шунақа оҳангда тайинладикки, буни эшитиб туриб капалагим учиб кетди. Кейин анча вақтгача кечалари уйқум келмай, мени Лубянкадаги тафтишчилар ҳузурига олиб кетишларини пойлаб юрдим.

Ҳар қалай ундоқ бўлмади. Эҳтимол, Капитолина Андреевна мени ҳимоя қилиб бирон нарса дегандир. У менга нисбатан яхши муносабатини ўзгартиргани йўқ. Иврий тилидаги жуда вақтида менга ёрдамга етиб келган сўзлар миямда чарх уриб чир-чир айланди-ю, амалиёт бўлмагани сабабидан яхши замонлар келгунга қадар яна хотирам зиндонига чўкди. Ярим тунда докторлар қулоғимга шивирлаб айтган инглизча сўзларга келсак, улар бутунлай изсиз ғойиб бўлиб кетгани йўқ, балки миямнинг қай бир бурчакларига илашиб қолиб кетди ва мен Америкага келганимдан кейин даб-дурустдан ўша тунги механик устозларим ўргатган бемаъни ибораларни бидирлаб айта кетдим.

Ҳақиқатан, ғалати гап-а! Мен сизга чинимни айтсам, биронта абжирроқ чала доктор ва чала тилшунос менинг бошимдан кечган воқеалар асосида бемалол номзодлик диссертациясини ёқлаб олиши мумкин эди, мен-

га бўлса илмий иши учун яхши материал берганим учун бир шиша коньяк қўйса чакки бўлмасди.

Мен Исроилга кетиш қўйига тушиб қолганимда Капитолина Андреевна не аҳволга тушганини тасаввур қила оласизми? У бунини қўшалоқ хиёнат деб ҳисоблади — мен ҳам Ватанга, ҳам шахсан унга хиёнат қилибман. Лекин мен Исроилга кетишга ҳужжатларни расмийлаштириш учун талаб қилинадиган таърифномани сўраганимда берган жавоби учун унинг ҳамма гуноҳларидан кечишга розиман.

Расмий партиявий иборалардан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган ва тайёр қолишлар асосда фикрлайдиган кўнгилчан Капитолина Андреевна менинг илтимосимнинг моҳиятини тушуниб етмади. Шу пайтга қадар у хорижга туристик борувчиларга таърифномалар ёзиб бериб ўрганиб қолганди, СССРдан бутунлай чиқиб кетаётган одамга эса биринчи марта рўпара келиши эди.

— Майли, Рубинчик, — деди у юзимга қарамай, — таърифномангни оласан. Жамоани йиғамиз, муҳокама қиламиз.

— Йиғишнинг нима ҳожати бор? — Ҳайрон бўлдим мен. — Нимани муҳокама қиламиз? Бу шунчаки расмиятчилик-ку! Исроилда сизлар берадиган таърифноманинг кимга ҳам кераги бор?

— Шунақа деб ўйлайсанми? — терилган қошларини чимирди Капитолина Андреевна. — Мажлис нимага кераклигини биласанми, ўртоқ Рубинчик? Халқ билан гаплашиб кўрамиз. Эҳтимол, бошқа муносиброқ номзодни таклиф қилишар.

Вой азизим Капитолина Андреевна-ей! Унинг партиявий мияси СССРдан хорижга қайтиб келмайдиган бўлиб чиқиб кетиш ҳам мумкинлигини ва бунинг учун шўро халқи олдида алоҳида хизматлар қилиб қўйган бўлиш мутлақо шарт эмаслигини сиғдирилмас эди.

У менга кўп ҳам овора қилмай таърифномани берди. Шу билан мен анча-мунча асабимни тежаб қолдим. Ҳолбуки, бошқа яҳудийлар ҳеч кимга кераги йўқ бир парча қоғозни олиш учун жуда кўп овора бўладилар. У ҳатто ўзининг кабинетда остонадан ҳатлаб чиқиб олдида қўлимни қаттиқ қисиб, лабимдан тишлагандай сўриб ўпти-да, жуда оддий хотинлардай деди:

— Аблаҳ, хиёнаткор!

Шундоқ бўлгандан кейин, Ватанга мурожаат қилганимда хаёлан оқ қайинларни кўришим мумкинми? Йўқ, албатта!

Йўқ, Капитолина Андреевна — комбинатимизнинг партиявий раҳбари бошқа бошлиқларнинг олдида тилло эди. Исроилга жўнаб кетаётган яҳудийлар шунақа раҳбарларга рўпара келганки, қўяверасиз. Менинг Капитолина Андреевна муҳрланган ва учта имзо чекилган таърифномаи ўз қўли билан қўлимга топширди. Икковимиздан бошқа ҳеч ким йўқ эди, киноясиз, газабу зардасиз мени «ярамас» деб атади-да, партбюро эшигини ичидан қулфлади, менга қарамай, апил-тапил ечиhib, кўзда ёшлари билан диванга шалоп этиб ётди. Ватанга ва шахсан унга, яъни Капитолина Андреевнага хиёнат қилган хонин билан сўнгги марта бошлаб видолашмоқчи эди у.

Қаердасан, Капажоним — давримизнинг ақли, ному си ва виждони? Мен оёқларнинг изини ўпишга тайёрман. Сен мени жуда катта машаққатлардан асраб қолдинг, эҳтимолки, менинг ҳаётимни асраб қолгандирсан. Ахир, мен жуда таъсирчан ва салга тутақиб кетадиган одамман. Агар бошқа яҳудийларнинг бошига тушган ишлар менинг бошимга тушганда, билмадим, нима билан тамом бўлардидикин.

Хорижга кетиш учун визаларни расмийлаштирадиган ОВИР деган идора иш жойингиздан сизнинг ишдаги ва сиёсий сифатларингизни тавсифловчи таърифнома бўлмаса ҳужжатларингизни қабул қилмайди. Ҳолбуки ҳеч кимга кераги бўлмаган шу бир бўлак қоғозни олиш учун одамнинг она сути оғзидан келмоғи ва асаблари буткул ишдан чиқиб, тамом бўлмоғи керак. Узингиз ўйлаб кўринг, ахир — бу таърифнома деганлари кимга керак ўзи? Итнинг ҳам хаёлига келмайдиган нарса. Сен Исроилга кетяпсан — у ерда шўро антисиёсийларининг сен ҳақингдаги фикрлари бирор кимсани қизиқтирармиди? Ёки сен Совет Иттифоқини қоралаб, унга лаънатлар ёғдириб, бу мамлакатни тарк этияпсан — нима, унга сенинг шахсий ишингдаги юзинчи таърифнома зарурми? Сен фуқаро қаторида юрган кезларингда бутун ҳаётинг мобайнида сенга озмунча таърифномалар ёзилганми?

Агар хотирам панд бермаётган бўлса, бир вақтлар ўрта асрларда шундай бир қийноқ бўлар экан — одамни ётқизиб, оғзига эритилган кўрғошин қуйишар эканлар. Одамни бошқа бунақа қийнашнинг нима ҳолати бор? Ахир, у тилдан ажралади, ҳамма айбига иқроп

бўлиш имкониятидан маҳрум бўлади. Лаънати таърифнома ёрдамида шўринг қургур яҳудийни нега бунча хўрламоқ керак? Ахир, у бутунлай жўнаб кетяпти. Сиз у билан қайтиб учрашмайсиз!

Бунинг сабаби бундоқ: бошқаларни қўрқитмоқ керак, токи қолганлар хорижга кетишни хаёлларига ҳам келтирмасин. Шунинг учун жўнаб кетмоқчи бўлган яҳудийни мажлисга солишади-да. Кечаги кунгача у билан бирга ишлаган одамларнинг ҳаммаси унинг башарасига яхшилаб туфлайди. Бирорта одам хоҳлаб қолса, оёғи билан орқасига ҳам тепиб қолиши мумкин. Авваллари сен у билан дўст бўлганмисан ёки ит-мушук эдиларингми — бунинг аҳамияти йўқ. Ур, аяма, акс ҳолда, ўзинг хатга тушиб қоласан.

Москвада бир режиссёр бунақа адолатсизликка дош беролмай, мажлиснинг ўзида омонатини топшириб қўя қолипти. Стол устида парторгнинг қўлида унинг таърифномаси қолиб кетипти — энди бу лахтак қоғознинг умуман бирор кимсага кераги йўқ эди.

Хўп, ана, яҳудий ҳамма чиғириқлардан ўтиб, ҳамма азоб-уқубатларни бошидан кечириб, таърифномани ундирди-ю, тишининг қавагида авайлаб, уни ОВИРга олиб келди ҳам дейлик. Ҳалиги яҳудий навбатдаги машаққатли синовгача нафасини ростласа ростлай олади, бўлмаса йўқ. Таърифноманинг ўзини эса ОВИРдаги қизлар ижирганиб, кераксиз қоғозлар ташланадиган корзинага отишади. Эслашнинг нима ҳожати бор? СССРдан жўнаб кетган ҳар битта яҳудийга бардоши учун орден берса арзийди. Менга қўйиб беришса, мен шундай дердим: бир вақтнинг ўзида ҳам оптимистик фожиа-ю, ҳам бачкана масхарабозлик. Агар бошқа бирон халқ ана шу бемаъниликларга қобил бўлса, мен гоятда ҳайрон қолган бўлардим. Чунки биз яҳудийлар ана шунақа яратилиб қолганмиз. Агар парвоз қилсак, ҳаммадан юксак парвоз қиламиз, агар тубан кетсак, биздан кўра паст кетадигани бўлмайди.

Нақадар гўзал инсонларни кашф этдик тўсатдан! Инсонларга нисбатан, ўзига мутлақо бегона бўлмиш сену менга ўхшаш яҳудийларга нисбатан нақадар муҳаббат ва бегаразлик!

Эсимда бор — бир москвалик актриса Исроилга жўнаб кетадиган бўлди. Дворянлар уясидаги унинг бадавлат хонадонига яҳудийлар сиғмай кетди.

— Менга ҳеч нарса керак эмас, — деди ҳаяжон ичидан актриса. — Қўриб турган буюмларингиздан иста-

ганча олинг, қадрдонларим. Виза олгунингизча тирикчилик қилиб туришингизга асқотиб қолар. Меннинг визам қўлимда. Олинглар, фойдаланаверинглар!

Бу гапдан кейин одамлар бу хонадондан император Павел ва Александр замонидан қолган қимматбаҳо ёғочлардан ясалган антиқа мебелни олиб кетишди. Қимматбаҳо сувратлар, чинни идишларни олиб кетишти.

Актрисанинг икки мўйна пўстини бор эди. Москва қаричи билан ўлчаса, бутун бир бойлик! Шу мўйна пўстинларни актриса нотаниш яҳудий аёлларининг қўлига тутқазганини ўз кўзим билан кўрдим.

— Бемалол кийиб юраверинглар. Хоҳласанглар, сотиб рўзғорга ишлагинглар. Исроилда қини бўлмайди. У ерда бу пўстинларнинг менга кераги бўлмайди.

Шундай деб қаҳ-қаҳ уриб кулди. Чин юракдан чиқариб. Мамнунлик билан. Сизга ёлғон, менга чин — ҳамма буюмини улашиб берганидан у чинакам бахтиёр эди. У самолётга чиққанида юки енгил эди. Исроилга икки қўлни бурнига тикқанича жўнади десак ҳам бўлади. Бор-йўқ юки кичкина бир чемоданчага жам бўлган эди.

Мен аэропортга чиққан эдим. Кўз ёшларимни тутиб туролмадим. Хурсандлигимдан. Одамлар шунақа ишларга ҳам қобил эканлар-да. Лекин кўнглимнинг бир чеккасида бундай одамларнинг эртанги кунни учун жиндай ташвиш ҳам йўқ эмас эди.

Шереметьево аэропортида ўша кезларда шунақа воқсалар рўй бериб турардики, бир ёзувчининг ибораси билан айтганда, уларнинг қаршисида қадимги юнонларнинг фожиалари арзимас бир гапга ўхшаб қоларди.

Эсимда бор — бир аёл ўсмир ўғли билан кетаётган экан. Унинг марҳум эрининг хоки солинган қутидан бошқа юки йўқ экан. Эри виза беришларини узоқ куттипти, лекин визага етишолмай, хотини билан ўғли жўнаб кетишидан бир неча ҳафта олдин оламдан кўз юмган экан. Бу оилани, яъни аёлни, унинг ўсмир ўғлини ва хок солинган қутини юзлаб таниш ва нотаниш яҳудийлар кузатишга чиқишти. Қутини чангютардан бўшаган картон идишга жойлаб, устидан тизимча билан тортиб боғлаб қўйишти.

Қузатаётганлар йўловчиларнинг самолётга чиқарилаётганини аэропорт айвонида кўриб туришади. Бундан нарига қўймайдилар. Бундан нариси кўк шапкалик чегарачиларники. Ундан у ёғи — хориж.

Аэропорт айвонида одам кўп эди. Мана, ҳалиги аёл бир қўлида қути, ёнида ўғли билан автобусдан тушди-да, Венага учинга шайланиб турган самолётнинг трапига йўл олди. Унинг кетидан халқаро йўловчи бутун дунёга таниқли созанда Мстислав Растратович келмоқда эди. У Венага навбатдаги концертига учиб кетмоқда эди. Қимдир икки қўлида, ғоятда авайлаб, унинг филоф ичидаги қимматбаҳо виолончелини кўтариб боряпти. Бошқа йўловчи йўқ эди. У пайтларда яҳудийларнинг кетишларига эндигина рухсат бера бошлагандилар.

Аёл қўлида чангютардан бўшаган картон қутини кўтариб кетяпти, Растратовичнинг орқасидан виолончелини кўтариб олишган, Растратович билан бола орқада боришмоқда.

Тўсатдан баҳайбат аэропортнинг айвони гулдурос қарсақлардан ларзага тушди. Ҳаммаёқни қийқириқ — йиғи-сиғи овозлари тутиб кетди. Юзлаб одамлар қўлларини, ушлаб олган рўмолчаларини, шапкаларини силкитар эдилар.

Олқишлару ҳамду саноларга мазахўрак бўлиб қолган Растратович айвондаги шовқин-сурон менинг шаънимга бўляпти деб, ўйлаб, тўхтади-да, орқасига ўгирилиб, одамларнинг муборакбодларига жавобан икки қўлини юқорига кўтарди.

Айвондагилар энсаси қотиб ҳайқириб юборди. Ҳуштаквозлик бўлиб кетди. Растратович саросимага тушиб, теварак-атрофига аланг-жалаң назар ташлади ва қути кўтарган аёлни кўрди. Аёл қўлини кўтариб, айвондагиларга хайр-маъзур қилди. Одамлар хурсанд бўлиб, яна қийқиришди. Аёлни кузатишаётган экан. Дунёга таниқлик созанда Растратовични эса одамлар пайқамай ҳам қолишипти.

Қалавасининг учини йўқотиб қўйган донгдор созанда қўлида картон қути кўтарган жиккаккина аёлга таажжуб билан боқар ва унинг нимаси билан донг қозонганини, шунча мухлисни қаёқдан орттирганини тушунишга уринарди.

Қўлига виза теккан омадли одамларни кузатмоқ учун мен деярли ҳар кун аэропортга келардим. Гўёки шундай қилсам, ўзим жўнайдиган кун тезроқ келарди. Фуқароча кийинган ва формадаги барча КГБ айғоқчиларининг кўзига совуқ ҳам кўриниб қолдим. Лекин мен уларнинг ҳаммасига тупурдим-да, ўзимни уруш пайтида бизнинг ҳарбий эшелонимиз фронтга

яқинлашгандаги кўришни кўтаринки кайфиятда ҳис қилдим.

Яҳудийлар билан лиқ тўла самолётлар кетма-кет Венага йўл олган кунларга ҳам етиб қолдим. Самолётларда жой етишмас эди. Ғалати, а? Кулишингни ҳам, йиғлашингни ҳам билмайсан.

Кавказдан келган бир яҳудий хонадони ҳамма рекордларни орқада қолдириб кетди. Бу жуда катта оила эди. Бутун оила қўлларида виза бўла туриб самолётга чиқишдан бўйин товлашди. Нима учун дейсизми? Сиз, албатта, ўйлаган бўлишингиз мумкинки, бу шўрликлар Кавказ тоғларидан келган бўлса, умрида самолётда учмаган бўлса, осмону фалакка кўтарилишга қўрқишгандир-да. Йўқ тополмадингиз. Оила жамики катта бувилари-ю, эвара-чеваралари билан бир юзу ўн саккиз кишидан иборат эди. Венадан учадиган самолётга эса олтмиш киши сиғар эди, холос. Оила бўлинишидан қатъиян бош тортди ва аэропортда икки кун пойлаб ўтиришди. Ниҳоят, бу йўналишга ҳамма оила аъзолари сиғадиган самолёт қўйишиб, масалани ҳал қилишди.

Мен кўпни кўрган одамман. Лекин бир бочка асалга аралашиб уни расво қилган бир қошиқ қора мойнинг дастлабкисини аэропортда кўрдим. Мен шу ерда яҳудий яҳудийдан фарқ қилишини билдим. Мен хаёлпарастлару, гўзал, яхши одамлардан ташқари кишида завқ-шавқ туғдирмайдиган, ҳавас қўзғамайдиган оддий одамлар ҳам кўп эканини, ҳатто ҳаддан ташқари кўп эканини ҳам кўрдим. Аксинча, шунақаларни кўрганимда биз яҳудийларни нега хушламасликларининг сабабини тушунгандек бўлдим.

Баъзан ҳар нарсага қўл силтагим келиб кетар, ҳеч қанақа Исроилга бормаёй қўя қолишни истаб қолардим. Чунки у ерда ҳам шунақа одамларнинг ошяғи олчи бўлади ва улар бизга ўхшаганларнинг устидан мазах қилиб кулиб юради. Менинг хавотирларим бора-борая рост чиқди.

Шереметьевода кўрдимки, божхона ходимлари самолётга чиқариш олдидан яҳудийлардан баъзи бирларини сурги ичишга мажбур қилишади, кейин уларнинг ахлатларидан ютиб юборган бриллиантларини кавлаштириб олишади. Битта яҳудий кучана-кучана кетидан қора бир тошни тушириб берипти. Уни кўриб божхонадагиларнинг кулгидан ичаги узилай депти. Чунки унга кимдир қалбаки тош сотган экан. Ошқозонда у қорайиб кетипти-да, ўзининг қалбакилигини намоён қилиб-

ди. Яҳудий аламидан ҳўнг-ҳўнг йиғлапти, божхона ходимлари ҳузур қилганларидан кўз ёши тўкишипти.

Бир куни бир оила фалаж кампир билан бирга йўлга чиқипти. Сочлари ошпоқ, Голда Меирнинг ўзи. Матрас устида қимир этмай ётипти. Фақат тили билан ўнг қўли ишлайди. Уни тўшагида ётганича самолётга кўтариб кетишди. Уни фақат тўрт киши кўтара оларди, шунинг учун мендан ҳам кўмаклашиб юборишни илтимос қилишди. Биз кампир ётган тўшакни учини майдони орқали кўтариб ўтдик, кейин трапдан Австрия самолётига олиб чиқдик. Кампирнинг жағи очиқ экан, сочлари тўзиб кетган бу оқ сочли кампир муштларини осмонга ўқталиб, худди жодугардай йўл-йўлакай қичқириб борди:

— Биз Мисрни шунақа тарк этган эдик. Худойим бошларингизга ўнта Миср қатлини юборади!

У бу дағдағасини шўро чегарачиларига, аэропорт хизматчиларига, божхона ходимларига қилди. Кўнглимга бу кампирнинг тилидан кўҳна тарихимизнинг ўзи гапиряпти деган фикр ўтди. Ҳатто ўзининг қадимий халқим учун ифтихор туйғуларини ҳис этгандай бўлдим. Лекин менинг кўнглимни жиндай чигил қилган жойи шу бўлдики, кампир ётган тўшак зилдай оғир эди. Шарти кетиб, парти қолган кампирнинг эмас, қорини тўлдириб тош ютиб олган бегемотни кўтариб кетаётгандек туюларди бизга. Тўшакнинг мен ушлаган бурчаги тахтадек қаттиқ экан. Елкамга тегиб кетиб, қаттиқ оғритди. Бу машмашанинг сабабини фақат Исронлга борганда билдим. Бу оилани тасодифан учратиб қолдим. Кампир қазо қилипти. Уни қандай қилиб самолётга кўтариб борганимизни, кампир тўшакда ётган жойидан нималар деб жавраганини, менинг елкам лат еганини эсладик. Кампирнинг фарзандлари анча кулиб туришди. Тўшакнинг ичида ёғоч иконалар бор экан. Улар жуда қиммат экан. Рус иконалари кўп экан. Тўшакнинг ичи тўла экади.

Кампир ўғирлиқ молнинг руслар чўқинадиган азиз-авлиёларнинг суврати устида ётиб, Инжилдан алланима бало парчалар келтириб сапнаган экан. Менимча, кампирнинг ўзи бундан беҳабар бўлган бўлса керак. Акс ҳолда, шунча касаллигининг устига узил-кесил тилидан ҳам ажраган бўлармиди?

Е тавбангдан кетай, Парвардигор! Ҳеч қанақа худого ишонмайдиган ўрис яҳудийлари Россиядан оламжаҳон қимматбаҳо иконаларни ўғирлаб чиқиб, бутун

Оврупою Америкада уларни долларга ёхуд маркаларга сотиб юборишди. Минглаб иконаларни! Россиянинг энг овлоқ бурчакларида арзимас чақага сотиб олишган. Бунақа одамларни Римда, Мюнхенда, Нью-Йоркда мазах қилишиб, «авлиёфурушлар» деб аташади. «Авлиёфуруш-а!» Кусфуруш дегандай.

Агар чуқурроқ ўйлаб қаралса, бундан катта гуноҳ бўлмайди: бутун рус тарихи, унинг маънавий бой мероси талон-торож қилинган. Бир эмас бир кунни биздан бунинг ҳаққини талаб қилишади. Ушанда мутлақо бегуноҳ одамлар авлиёфурушлар билан бир қавмда бўлганлари важдан бунинг ҳаққини тўлашга мажбур бўлишади...

Ўғирлик йўли билан нималарни олиб чиқиб кетишмади-я! Божхонани сотиб олиб, соғу носоғларига пора чўзиб, хорижий сайёҳларнинг ва, ҳатто дипломатларнинг кўнгилчанлигидан фойдаланиб, Эрмитаж ва Третьяков галериясидан олиб чиқилган бебаҳо сувратлар, ўта ноёб маркалар коллекциялари, қадимий тангалар...

Кейин буларни пуллаб давлат орттиришган. Бундайлар Исроилга оммавий муҳожирларга эришиш йўлида қамоқларда ўтирган, сургунларда юрган, кейин Россиядан икки қўлини бурнига тиқиб чиқиб кетган одамларга телбага қарагандай қарашган.

Шунақа анойилардан бирини Қуддуси шарифда учратиб қолдим. Бор будининг ҳаммасини яҳудийларга бўлишиб берган, ҳатто иккита суқсур пўстинини ҳам совға қилиб юборган москвалик актриса эсингиздами?

Исроилда қиш бўлмайди! — деган гап билан саховатининг важини айтмоқчи бўлганди.

Мен уни декабрда Қуддуси шарифнинг қор босган кўчасида учратдим. Яҳудий адирларидан баданни жазиллатиб чақадиган совуқ шамол эсмоқда эди. Енгил плашга ўраниб олган актриса упуққан қушчадай оёғини тап-тап бир-бирига урар, шамоллагани учун хириллаб гапирар, кўзларида ҳам Москвадаги нур йўқ эди. У ишсиз эди, турмуши жуда ночор аҳволда экан. Айниқса, совуқ унинг жон-жонидан ўтиб кетипти.

Яқинда бутунлай тасодифий равишда кўчада ўзининг суқсур пўстинидаги аёлга рўпара келиб қолипти. Пўстинини тугмаларидан таниб қолипти. Бу тугмаларни унинг ўзи бошқатдан қадаган экан. Аёлнинг юзини ҳам ғира-шира эслаб қолган экан. Бу аёл актрисани танимапти. Ё танигиси келмапти. Қимматбаҳо суқсур пўстинида саллона-саллона ўтиб кетипти. Актриса эса

Ўзининг юпун плашига ўраниб, бурканганича со-
вуқда кўкариб кетган бурнини торта-торта турган жойи-
да туриб қолипти. У йнглашини ҳам, кулишини ҳам
билмас эмиш...

*Ламаниш бўғози устида.
Баландлик — 30000 фут.*

Менга кимни эслатасиз-а? Қаллам шишиб кетди.
Эслагунимча, тинчиёлмайман. Қаердамиз? Оврурога
келиб қолдикми? Ҳадемай сафаримиз тугайди. Сиз ҳам
қутуласиз.

Ростингизни айтинг — йўл бўйи жавраб келганим
учун мени бўғиб ташлагингиз келмаяптими? Пўқ дей-
сизми? Тоқатингизга балли-ей! Бундан битта хулоса
чиқараман: демак, давом этсам бўлаверади.

Биласизми «балоғат ёшига етган» деб аталмиш Аме-
рика аёллари, яъни олтмишдан ошиб ундан анча ўтиб
кетганлари ҳайрон қоладиган даражада бир-бирига
ўхшашади. Худди бир онадан тарқагандай. Уларнинг
ҳеч қайсисида ўзиники — туғма нарсаси йўқ. Ҳаммаси
ясама, пулга сотиб олинган, синтетикадан қилинган —
тишлари чиннидан, сочлари кумушранг, оч бишафша
тусида товланади, ҳатто юзининг ранги ҳам ясама.
Худди магазинга қўйилган маникенга ўхшайди. Гўё
ҳаммаларини бир хил эҳтиёт қисмлардан ясашган-у,
моторни, яъни юракни янгилашни эплаша олмаган. Пул
етишмай қолганми ё ҳали техника бу даражага етма-
ганми? Кўринишлари янгидай, ҳаммаёқларида лак ял-
тирайди, ҳатто кўзлар қамашиб кетади. Лекин бир
пуфласанг, қоқи гулдай учиб кетишади. Фақат упа-
эликнинг иси қолади.

Шу муносабат билан мен ҳамниша москвалик бир
арбобнинг гапини эслайман. У ҳам менинг доимий ми-
жозим эди. Жуда юқори мартабаларга етишган эди.
Уни Кремлда ўзларининг одами деб ҳисоблашар,
Хрушчев билан нафақат қўл олиб кўришар, бемалол
уйнга кирди-чиқди қилар, бир пиёла чойини ичиб, яҳу-
дий латифаларидан айтиб берарди. Хорижга бориб
келиш ҳам унга чўт эмас эди — конгрессми, конферен-
циями — ҳеч қайсисидан қолмас эди. Газеталарда но-
мини кўрганман, фамилияси ўрисча эди. Уруш пайтида
ўзгартириб олган. Хрушчев уни жон-дилидан яхши
кўрарди. Бизнинг шўро давримиздаги энг ибратли ком-
мунист ва рус зиёлиси сифатида нутқларида номини
тилга олиб турарди. У бўлса менга ўхшаган яҳудий

эди. Фақат паспортида, бешинчи моддасида рус деб кўрсатилган эди. Билмадим, буни қандай тўғрилаган экан. Лекин ҳеч нарса деб даъво қилмайсан. Зўр ишлаб қўйган. Нақд кўз боғлагичнинг ўзи. Э-э, қандини урсин. Шу билан хурсанд бўлса, нега мен қаршилик қилай? Мен биламан-ку — у яҳудий. Унинг ўзи эса мендан яхшироқ билади. Бир куни унинг онасини кўриб қолдим. Лекин онасига ҳеч қанақа паспорт ёрдам беролмайди. Катта ишларда ишлаб юрган ўғлини кўргани пойтахтга Харьковдан келипти. Мен унинг уйида ўғлининг соч-соқолини олаётган эдим. Ўғлининг бошини қиртишлаётганда, яҳудийларнинг онасида онаси аралашмаса бўлмайди. Бу гал ҳам шундай бўлди — онаси ўғлининг сочини қандай олиш тўғрисида менга кўрсатма бера бошлади. Харьковдагидан ёмонроқ бўлиб қолмасин эмиш. Э-э, бу она тушмагур, агар ўғли уни тезроқ Харьковга жўнатиб юбормаганда, роса унинг адабини бериб қўярди. Сизга шуни айтмоғим керакки, яҳудий кампирларининг ҳаммаси ҳам рус тилини унинг онасичалик расво қилмайди. У рус алифбосининг бирорта ҳарфини дўндириб талаффуз этолмас эди. Ҳатто юмшаткиш белгисини ҳам.

Хуллас, бу одам билан менинг бекинмачоқ ўйнашимизга ҳожат йўқ эди — бир-биримизни қарашимиздан тушунар эдик. Бунда яна бир бошқа гап бор эди: юксак мартабали одам сартарошга ўхшаган оддий одамни, одам ўрнида кўрмас эди. Унинг учун совун кўпиртирадиган чўтка ҳам, семиз лунжларини қираётган устара ҳам, сартарош ҳам ҳаммаси бир гўр эди. Шунинг учун у мендан ҳеч нарсани яшириб ўтирмай, очиқ гапираверарди. Худди олдида девор тургандай. Йўқ, девор эмас, деворнинг ичида микрофони бўлиши мумкин. Келинг, кўзгу билан гаплашаётгандай деяқолайлик. Бунда у кўпинча панд еб. қолар эди, чунки бир гапга тушиб кетганида кўпинча ўзининг ким эканини ҳам унутиб қўярди.

Айтайлик, катталардан мақтов эшитганми ёхуд биронта ошнасидан амал бобида ўзиб кетганми — ҳар ҳолда, кайфияти яхши, вақти хуш. Шу сабабдан у менга тўраларча муомала қилади, димоғидан эшак қурт ёғилиб туриб гаплашади, унинг ўрмон дарахтлари янглиғ чалкашиб кетган яҳудиёна сочлари орасида қайчим чиқиллаб юрар экан. у менга олам-жаҳон насиҳатлар қилиб улгуради:

— Биласанми, Рубинчик, мен сенинг нимангни ёқ-

тирмайман? Билмасанг, билиб қўй. Яҳудиёна қилиқларингни. Биронта гапингни ўзимизникига ўхшатиб, русчасига тўғрилиқча айтмайсан. Ҳар бир гапинг илмоқянк. Қоса тагида нимқоса бор. Чандиб олмасанг туролмайсан. Ана шунинг учун ҳам сиз яҳудийларни ҳеч ким ёқтирмайди-да!

Шундай деб гўё ҳеч нарса демагандай мижджа қоқмай ойнага менинг ҳайратдан бақрайиб қолган кўзларимга қарайди.

Яҳудий сартарош билан бунақа гаплашса, фақат Пуришкевичнинг ўзи гаплашиши мумкин эди. Бироқ айтишларича, Пуришкевич яҳудийларни жуда ёмон кўрар экан. У биронта ҳам яҳудий сартарошни яқинига йўлатмас экан.

Бошқа бир гал жуда кайфияти ёмон эди. У ўриндиқда гоят эзгин бир кайфиятда ўтириб, худди Харьковдаги онаси каби чуқур хўрсинди-да, деди:

— Ҳа, биродари азиз, Рубинчик. Биз яҳудийларнинг аҳволимиз ёмон бўлади. Улар бизга тинчлик беришмайди, жонимиздан тўйдирмагушча қўйишмайди.

Биласизми, энг қизиги нимада эди? Ҳар икки ҳолда ҳам у самимий гапирган эди, гапига ўзи ишонарди. Қипқизил масхарабозлик!

Ҳа-я, нимага эсладим мен бу миждозимни (гўёки менинг миждозларим орасида бундан беш баттарлари бўлмагандай?) Эслаганимнинг боиси — унинг бир доно гапи эди. Бу гап қоғозга битилмаган, дўконда сотилмаган гап. Бунақа гап учун тегиншли жойга тиқиб қўйишарди. Ҳа, шунақа!

Миждозим бу гапни менга унинг автомобилида кетаётганимизда айтган эди. Биз унинг ҳукумат берган чорбоғига кетаётган эдик. Чорбоққа зўр меҳмонлар келадиган экан, шунинг учун аёлларнинг ҳаммасига зеб бермаса бўлмас экан. Урмон ичидан кетиб боряпмиз. Ҳеч ким йўқ. Машинанинг олд ойнасига ёмғир қуйиб ётипти. Уни сидириб ташлашга ҳатто «фаррошлар»нинг ҳам кучи етмаяпти.

Шунда унинг оғзидан чиқиб кетди. Қолаверса, менга айтгани йўқ. Ёмғирга, зулматга, фазога. Буларда ҳеч ким унинг оғзини пойламайди ва тегиншли ташкилий хулосалар чиқармайди. Ахир, ҳар қандай одам ҳам бир юрагини бўшатиб олмоғи керак-ку! Кўнглидаги гапини айтмаса, кўксига бир шабада тегмаса бўладими?!

— Биласизми, Рубинчик, шўро ҳукуматимиз, бутун

тараққий парвар инсониятнинг ватани бўлмиш бизнинг сеvimли мамлакатимиз нимага ўхшайди? Ҳозирги замон авиалайнерига ўхшайди. Сип-силлиқ. Жуда келишган замонавий шаклга эга. Бу самолёт ҳар жиҳатдан капиталистик мамлакатда ишлаб чиқилган биродарига ўхшайди. Масалан, айтайлик, французларнинг «Каравелласи»га ёхуд америкаликларнинг «Боинг»ига. Қанотлари ўқдай, танаси сигирдай, думи диккайган. Фақат бир нарсага ақллари ожизлик қилиб, кучлари етмай қолгани — мотор қўйишмаган. Шунинг учун алюминдан яратилган бу даҳмазани меҳнаткашларнинг елкасига ортиб қўйишган. Улар инқилаб-синқиллашади, тиззалари букилиб кетади, лекин чидашади, ерга тушиб кетишига йўл қўйишмайди. Катталар эса, тантанавор оҳангда бутун дунёга жар солишади: «Қаранглар! Учяпти! Ҳамма ўзини бу гапга ишонаётганга солади: Ҳа, энди, учаётган бўлса, учаётгандир-да... Ана, ана, ердан кўтарилди, ана, олға, нурли чўққиларга талпиняпти! Бошқача гапни айтиб ҳам кўринг-чи! Ишонмасангиз — ишонтаришади. Кўрмасангиз — кўзингизни очиб қўйишади. Сибирь деган жойни нега чиқариб қўйган, бўлмаса? Совуқлик салтанатими? Соқчилар ҳамроҳлигида бир марта айланиб келсанг бас, миянгдаги ҳамма ғубор тарқаб кетади. Ана унда ҳамма билан барабар бақираверасан: «Учяпти! Учяпти! Ҳаммадан узоқроқ! Ҳаммадан баландроқ! Ҳаммадан тезроқ!» Ана шунақа биродари азиз, Рубинчик, биз порлоқ келажак сари моторсиз, қориндаги газимиз билан учиб кетяпмиз. Лекин бир қуласак борми — сассиғи ёмон бўлади...

Кўзгу орқали яҳудийча кўзларини қисиб менга тикилади:

— Биродари, азиз, Рубинчик! Бу сассиқдан биринчи навбатда сизлар баҳраманд бўласизлар. Сизларнинг соғ қолишингизга кўзим етмайди.

*Рейн дарёси водийси устида.
Баландлик — 28500 фут.*

Шошманг, шошманг, радиодан нима дейишди? Берлинга яқин қолибмизми? Ё парвардигор, Москвага ҳам келиб қолибмиз-ку. Остимизда нуқул булутлиги чатоқ бўлди-да, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди, Берлинга осмондан бир қараб, Фарбийу Шарқийсини барабар кўрсам ёмон бўлмасди. Бир вақтнинг ўзида ҳам социализму, ҳам капитализмни кўриш ҳаммага ҳам nasib қила-

вермайди. Берлин деворини ҳам кўриб олардим. Булут бўлмаганида шу ердан қарасак, девор кўринармиди, нима дейсиз?

Бу шаҳарда мен билан боғлиқ бир воқеа бўлган. Мен эмас, бир танишим бошидан кечирган бу воқеани, у Фарбий Берлинда кўмилган. Ҳолбуки, Шарқий Берлинда вафот этган эди. Жуда ибратли воқеа бўлган-да. Аминманки, яна жиндай бардош қилсангиз, гапларимни тинглаганингизга сира пушаймон қилмайсиз. Ҳадемай Москвага етиб оламиз, азобларингиз хотима топади — мендан ҳам, менинг сафсатамдан ҳам қутуласиз.

Немислар билан менинг ўз ҳисоб-китобим бор. Бошимдан тилла қуйганингизда ҳам, мен Германияда яшамаган бўлардим. Улар яҳудийларнинг бошига нима кунларни солишмади! Менинг деярли ҳамма қариндошларим қирилиб битай деди. Шундай бўлгач, менинг юрагимда уларга оташин муҳаббат қаердан бўлсин? Шу жиҳатим билан ригалик кўп яҳудийлардан фарқ қиламан. Уларни немислар ўзларига салкам ватандош деб эълон қилишди ва уларга фуқаролик таклиф этишди. Гўё улар немис маданиятига яқин туришар эмиш. Бир замонлар Ригада бир нечта немис гимназиялари бўлган экан. Немисларнинг газ камераларидан омон қолган ригалик яҳудийлар Германияда уларни ўзларига яқин ҳисоблаганлари учун бошлари осмонга етиб, севинчлари ичларига сиғмай кетди. Шундан кейин энг барқарор валюта ҳисобланадиган бир даста немис маркасига учиб, яқинларининг хотирасига хиёнат қилиб, Исрондан асалга учган пашшадек Германияга ёпирилишди.

Нафақат ригаликлар, балки умрида немис маданияти кўчасига қадам босмаган москвалик яҳудийлардан ҳам баъзи бирлари ўша томонга бош уришди. Рост, орқа эшакдан. Айтилмаган кўноқ бўлиб. Лекин киришиб кетишди. Ҳайдаб солишмади. Ҳозир Германияда яҳудийларнинг кўнглини оғритиш расм эмас. Освенцим ва Майданекдан, газ камералари ва крематорийлардан кейин бу одобсизлик ҳисобланади, шунинг учун немислар жуда хушмуомала бўлиб қолган. Тоқатлари тоқ бўлмагунча.

Баъзан бардошлари тугаб ҳам қолади. Унда тишларини кўрсатиб қолишади.

Москва мактабининг ўтаган бир скрипкачи — созанда-ларга бундан ортық мақтов бўлмайди — Исронда бир-

оз уриниб-суриниб юргандан сўнг бу ердаги диққина-фас ҳавода бўғилиб кетгану, Германияга равона бўлган. Бу ерда у қўлма-қўл бўлиб кетган, концерт устига концерт, газеталар мақтаб кўкка кўтарган, Рейн бўйида муҳташам қаср, кўчаларда немисларга хос озодалик. Мухлислару мухлисаларнинг саногни йўқ. Пулига ит боқмайди. Немислар музикани яхши кўради. Яхши созанданинг қадрига етишади.

Бизнинг скрипкачимиз гоҳ фракда, гоҳ смокинда зиёфатма зиёфат, банкетма банкет оёғи ерга тегмай кўчиб юради. Зиёфатлар энг донгдор хонадонларда бўлади, у ерга жамиятнинг қаймоғи тўпланади. Созандамиз уларга киришиб кетади. Ётсирамайди. Ўз уйдагидек бўлиб қолади. Бир куни қайси бир зиёфатда у таъзирини еди — унинг ўзларига тенг эмаслигини писанда қилишди. Унинг маҳоратига юқори баҳо берган бир хушбичим хоним — баронессами, графинями билмайман — ҳамма эшитадиган қилиб шундай деса бўладими:

— Буни қаранг-а, яқин-яқинларда бизнинг ота-оналаримиз сизнинг ота-оналарингизнинг терисидан чироққа парда қилишарди. Сизнинг истеъдодли бармоқларингизга қарасам, ётоғимдаги чироқ пардаси эсимга тушади.

Созандамизнинг жон-пояи чиқиб кетди:

— Антисемитлар! Фашистларнинг иғвоси бу!

Унга хушмуомалалик билан, ҳатто жилмайиб туриб дейишди:

— Ўзингизнинг Исронлингизга бориб тўполон қилинг. Бу ерда меҳмонсиз. Ҳеч ким сизни бу ерга чақиргани йўқ.

Буларнинг ҳаммасини мен ўша созанданинг ўзидан эшитганман.

Нима деб ўйлайсиз — у ғазаб билан Германиядан жўнаб кетди дейсизми? Қайнаб, қайнаб, совуди. Жаҳлидан тушди. Юввошгина бўлиб, музикасини чалиб юрипти. Нозик немис мусиқа шайдоларининг кўнглини овлаб фақат аҳён-аҳёнда камон тортаётган қўли титраб кетади. Томошабинлар дурбинини унга тўғрилаб турганини кўриб қолганда. Унинг назарида дурбиннинг эгаси ширинтамоқ одамнинг очофат кўзлари билан бармоқларнинг терисини назардан ўтказаятгандай бўлади. Ким билсин дейсиз — бу теридан хотини учун сумка чиқиш-чиқмаслигини чамалаётганмикни?

Воқеа чакки эмас-а? Аммо бу ҳали хамир учидан патир, холос.

Мен сизга айтиб бермоқчи бўлган воқеа созандага эмас, тиш докторига дахлдор. Биласиз унисс ҳам, бунисс ҳам яҳудийларнинг касби. Бироқ созандалар бизнинг халқимизга бутун дунё бўйлаб шуҳрат келтирган бўлса, сизни ишонтириб айтаманки, тиш докторлари бутунлай бунинг акси — улар бошимизга катта кулфатлар келтиришади.

Мен тиш докторларини ёқтирмайман. Яҳудийларини ҳам, яҳудий эмасларини ҳам. Фарқи йўқ. Булар жуда ярамас одамлар, инсониятнинг душманлари. Жоннигиз оғриб турганда ўлаксахўрлар мурданинг оёғидан этини ечиб олгандай, ҳеч нарсангизни қўймай шилиб олишади. Улар нархларини осмон барабар кўтариб қўйишган, шундан битиб ётиштипти, шўримизни ичиб, семириб кетишган. Улар қурраи заминдаги ҳамма одамларнинг ёқасидан ғиппа бўғиб олган халқаро мафияга ўхшайди назаримда. Чақалоқлардан ташқари албатта.

Агар тишингиз оғриб қолса, сизнинг иккита иложингиз бор. Лекин иккови ҳам бир хил самара беради. Тиш докторига бормайсиз. Демак очдан ўласиз, чунки оғзингизга ҳеч нарса ололмайсиз. Докторга борсангиз, тишингиз тузалади-ю, лекин қаддингиз икки букилиб қолади. Чунки ҳамма пулингиз тиш докторига кетадида, ўзингизга егулик олгани ҳеч вақо қолмайди. Агар кўчадан кетиб бораётганимда бирон уйнинг деворида «тиш доктори» деган ёзувга кўзим тушиб қолса, шу заҳоти баданимга эшак еми тошиб кетади, хаёлимда ҳар хил манзаралар гавдалана бошлайди. Бу манзаралар ичида, албатта, ўргимчак ини бўлади, унинг ўрта-сида ҳаммаёғини жун босган ўргимчак — тиш доктори. У бор машинани ғириллатиб қўйиб, шўрлик мижозпаишанинг сўнгги пулларини сўриб ётипти.

Худо ҳаққи мен тиш докторлари ичида виждонли одамларни кўрганмасман. Касби ўзининг муҳрини босмай қўймас экан. Америкадаги тиш докторидек ваҳшийси дунёда йўқ. У ерда ҳам ҳадемай яҳудийларни «ур калтак!» қилиб қолишлари ҳеч гап эмас. Агар шундай бўлиб қолса, ишни тиш докторидан бошлашади.

Совет Иттифоқида тиббиёт бепул, шунинг учун у ерда ҳеч кимни талаб бўлмайдигандай кўринади. Аммо шу ерда ҳам тиш докторлари чакана пул ишлашмайди. Исроилга жўнаш бошланиши биланоқ, улар божхона ходимларининг кўзини шамғалат қилиб, назоратдан

ўтиб олиш учун бриллиантларини ютиб, пода-пода бўлиб югуриб қолишди. Агар бриллиантлари қорнига сиғмай қолса, уларни махсус тайёрланган ичи говак ясама тишларга жойлаб, манзилларига етгунча оғизларига ҳеч нарса олмай кетишган. Бирор нарсани ғажиб қўйса, тасодифан сир очилиб қолиши мумкин эди-да!

Тиш доктори учун капиталистик мамлакат баайни Қлондайк, тилла кони. СССРда ҳеч қачон бунчалик бемалол қулоч ёза олмайсан, бутун умринг майда-чуйда ишлар билан ўтади. У ерда-чи?...

Битта тиш суғурсанг — ёнингда юз доллар. Кун бўйи маишат қилсанг бўлади. Менинг бир таниш тиш докторим кўзларини пириллатиб шунақа деган эди. Уни Алик деб атай қолайлик. Биз жўнаб кетишдан бир оз олдинроқ Москвада бўлган эди. У Исроилга бориб олгач, қанақа роҳату фароғатда ҳаёт кечиршини ўйлаб, ҳузурланиб юрарди. Туриб қолган отдай бетоқат бўлиб виза кутарди. Қани энди тезроқ қўлига тегса-ю, малъун шўро ботқоғидан тезроқ қутулиб, шавкатли Оврупо қучоғига бориб қолса. Пул деганини кураклаб йиғиб олса, лаззатли турмушни кинофильмлар орқали эмас, ўз жойларида кўрса...

Узингиздан қолар гап йўқ — Алик Исроилга шунчаки бир зумгагина бош суқди, холос. Орзу қилган нарсаси бу эмаслигига ишонч ҳосил қилмоқ учун. Пул топса бўлади, лекин уни совурадиган жой қани?

У Германияга равона бўлди. Аммо ригалик эмас, москвалик бўлгани учун, Германияга ярим хуфия тарзда кириб борди. Берлинга. Негаки, Берлинга бориш осонроқ эди. Ҳар ҳолда, газеталарда ёзишганидек, фронт шаҳри-да! Албатта, сезиб турибсиз, шекилли, Шарқий Берлинга боргани йўқ. Шарқий Берлиндагилар коммунист, у бўлса, ўзининг Москвадаги коммунистларидан зўрға қутулди. Шундай қилиб, Алик Фарбий Берлинга кириб келди. Ҳар томонда неон чироғидан нурафшон рекламалар, магазинлар мўл-кўлликдан тирсиллаб ёриламан дейди. Овруподаги энг яхши фоҳишахоналар шу ерда. Алиқнинг назаридаги ҳақиқий ҳаёт! Шаҳар бўйлаб, оғзини очиб, анграйиб юрди. Ўзи учун турар жой топишнинг ҳаракатига тушди. Доктор хонаси учун маъқулроқ жой излади. Топиб улгурмай, тамшаниб лаззатланди. Чунки ҳадемай ҳақиқий ҳаёт бошланмоғи керак: битта тишни суғуриб олсанг, юз доллар киссангда. Кун бўйи маишатхонами тарк этмайсан.

Алик демаганлар Берлин бўйлаб изғигандан изғи-

шади. Ниҳоят, бир куни йирингли кўричак бўлиб йиқилиб қолди. Хотини уни олиб касалхонага югурди. Қабул қилишмади. Пулини ким тўлайди? Чакана пул бўлмас экан. Эр-хотин бошқа касалхонага югуришди — у ерда ҳам шу аҳвол.

Мана, неон чироқлари порлаб ётган шаҳар бўйлаб, бадавлат магазинлар ва Овруподаги энг яхши фоҳишахоналарнинг ёнидан хотин эрини олиб кетиб боряпти. Эри оғриқдан ҳушидан кетиб-кетиб қолади. Улар бир хастахонадан иккинчисига кўп юришди, лекин ҳаммасида уларнинг юзига эшикни ёпишди. Раҳм қиладиган одам йўқ. Қани инсонгарчилик? Бўқротнинг қасами қайда қолди?

Аликнинг фиғони кўкка чиқди:

— Буржуйлар! Чириб бораётган капитализм! Инсон бир-бирига бўри! Овозини зўрға чиқариб у хотинига деворнинг нариги томонига Шарқий Берлинга коммунистлар ҳузурига олиб боришни буюрди. Инсонийлик ўша ерда! У ерда неон чироқлари камроқ, магазинларнинг пештахталарида ҳеч вақо йўқ, фоҳишахоналар анқонинг уруғи. Лекин у ерда инсон инсонга дўст, ўртоқ ва биродар. У ерда тиббий ёрдам бепул.

Шарқий Берлинда Аликни операция столига ётқишишар экан, пул ҳақида оғиз ҳам очганлари йўқ. Социализмнинг афзаллигига ишонч ҳосил қилган хотини миннатдорликдан тўлиб-тўлиб йиғлади. Аликнинг ўзи эса ҳуши жойига келгач, ҳаяжон билан шивирлади:

— Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!

Наркоз таъсирида узил-кесил уйқуга кетмагунча шундай деб ётди. Лекин у қайтиб кўзини очмади. Унинг ҳужжатларини Брандербург дарвозаси олдида ҳаддан зиёд узоқ текширган эди — перетонит бошланиб қолди. Врачлар ҳарчанд уринишмасин, бўлмади. Уни қутқара олишолмади. У бепул операция столида узилди. Унинг жасадини девор орқали бепул Ғарбга узатишди ва ўша ерда шўрлик бева қарз-ҳавола қилиб уни дафн этди...

Тағимизда қалин булутлар борлиги чатоқ бўлди-да! Шундоқ баландликдан иккала Берлинни баравар кўриш заб ажойиб иш бўларди-да. Айтишларича бири жуда бадқовоқдай, тунд, чироқлари йўғдай кўринар экан. Иккинчисида эса неон чироқлари жавлон ураркан. Уни эркин дунёнинг витринаси деб аташар экан.

*Берлин шаҳаридан шимолроқда.
Баландлик — 30000 фут.*

Э-э, тавбангдан кетай, парвардигор! Бу дунёда яҳудий деганининг қанақалари йўқ эмас-а! Тель-Авивда бир сайр қилиб кўринг. Яна ҳам яхшироғи Қуддуси шарифни бир айланиб чиқинг. Теварак-атрофингизга назар ташланг. Рўпара келган одамларнинг юзига разм солинг. Нега «юзига» дейман-а? Устидаги кийим-кечагига қаранг, қанақа тақинчоқлар тақиб олганига эътибор беринг. Ниҳоят, уларнинг терилари қанақа рангда эканини ҳам қараб қўйинг.

Бизга ўхшаган тўғри келадиган жойда яшаб ўтган, лекин ўз халқининг ичида яшаб умр ўтказмаган одамга шундай туюладикки типик яҳудийнинг сувратини чизаман десанг, узун бурунли, бурнининг белида жиндай букриси бор, қоп-қора жингалак сочли, шалпанг қулоқли одамнинг расмини чизмоқ керак. Қулоғининг катталиги филникидан кичикроқ бўлади, албатта, лекин, айтайлик Коля Мухинникидан каттароқ бўлмоғи лозим.

Шундай қилиб, десангиз бизга ўхшаган авлод-аждодиинг тайини йўқ, қариндош-уруғсиз одамлар яҳудий дегани шунақа тасаввур қилар эдик. Фақат биз эмас, кўп ҳурматли «Правда» газетасида ҳажвчи-рассом бўлиб ишлаган Борис Ефимов ҳам (қулоғингизга айтиб қўйишим мумкин — у ҳам яҳудий, унинг ҳақиқий фамилияси, яъни ҳажвчилар, қизлик фамилияси деб атайдигани Фридлянд) шундай тасаввур қилади. Шунингдек, учига чиққан антисемитлар ҳам шундай деб ўйлайди. Лекин ҳаммалари ҳам адашади.

Фақат Исроилга келганимдан кейингина яҳудийнинг қиёфаси аслида қандай бўлишини билиб олдим. Нимани билдинг денг? Яҳудий ҳеч қанақа қиёфага эга эмас экан. Негаки, яҳудий тиби деган нарсанинг ўзи йўқ нарса экан. Юзлаб тоифалар бор, халқлар ҳар хил бўлганидек тоифалар ҳам хилма-хил. Яҳудийлар кўп асрлар мобайнида шунақа хилма-хил тоифадаги халқлар орасида яшашга мажбур бўлишган. Бу халқлар орасида қандай ҳаёт кечиришгани бошқа масала, ҳозир биз бу масалага тўхтаб ўтирмаймиз.

Ҳиндистонлик яҳудий аёл баайни Индира Гандининг туришган синглисига ўхшайди. Кўзи ҳам ўхшайди, терисининг ранги ҳам бир хил, ҳатто бошдан оёғигача ўраниб олган мато ҳам бир хил — ҳиндилар буни сари деб аташади. Мошдеккина бриллиантни қулоғининг учига эмас, бурни паррагига қўндириб олган. Фақат фарқи шуки, Индира Ганди қўндириб олган бриллиант

сал-пал йирикроқ бўлиши мумкин. Аммо гап бунда эмас-ку!

Ҳар гал мен Қуддуси шариф кўчаларида Ҳиндистондан келган яҳудийларни учратиб қолсам, худди бизнинг унутилмас доҳиймиз ва устозимиз Никита Хрущев ҳинди меҳмонни қарши олганида айтгандай:

— Ҳинди-русси — бҳай, бҳай! — деб қичқиргим келади.

Никита ажнабий сўзларни жон дили билан яхши кўрарди, ҳолбуки уларни талаффуз этишда анча-мунча қийинчиликларга дуч келиб турарди. Эсимда бор, Индира Гандининг марҳум отаси Москвага келган эди. Ленин номидаги стадионда у билан тантанали учрашув бўлди. Эрталабдан камида уч юз граммгача отиб олган Никита Хрущев қимматли меҳмонни муборакбод қилиб, унинг исми шарифини тўла айтиш ҳаракатига тушиб қолди. Аммо унинг исми шарифи шунақа эдики, ҳадеганда унча-мунча ўриснинг тили кела қолмас эди. — Жа-ва-ҳар-лал! — Тўғри фамилияси жўнроқ эди, — Неру.

Мен телевизорда кўрганман ва ўз қулоқларим билан эшитганман: Хрущев унинг номини айтишга уч марта уриниб кўрди. Лекин бирон марта ҳам тўғри айта олмади.

— Бизнинг қадрдон дўстимиз Жа-вахрал...

Унинг кўзлари шокосасидан чиқиб кетай деди. Нафасни ростлаб, яна айтишга чоғланди:

— Бизнинг қадрли меҳмонимиз Жава-лахра...

Терларини артди, бир қадам орқага ташлади, кейин ҳезланиб, яна микрофонга ёпишди:

— Жаҳрала... ва...

Ҳинди меҳмон ўзининг миллий оқ иштониди шундоқ-қина Хрущевнинг ёнида турарди. Хрущев ҳар гал унинг қийин номини айтмоққа чоғланганда у кўзини юмиб олар ва тиш оғриғидан азобланаётгандай афтини бужмайтирар эди.

Мен чалғиб кетдим, шеклли.

Айтайлик, марокашлик яҳуд яманлик араб яҳудийси мутлақо биз тушунган яҳудий эмас, балки ҳақиқий араб. Бунинг устига жамики арабий расм-русумларни ўзлаштирган. Буларни СССРда бой феодал қолдиқларни деб аташади. Қуёндай болалайди, меҳнат билан ўзини уринтирмайди, доимо кўзларида ғамзали бир ифода.

Шу одам менинг туғишган укам ёки лоақал жияним

Экани ҳақидаги фикрни ўзимга сингдиришим жуда қийин-да! Ундай бўладиган бўлса, яҳудий эмас, ўрис Коля Мухинни туғишган укам деб атасам кўпроқ ярашади. Икковимизнинг ўртамизда жиндай бўлса-да, ўхшашлик бор-ку! Мисол учун кўзимизнинг ранги... ёхуд ҳаётга қарашларимизда ўхшашлик бор.

Бутун умрим мобайнида ҳеч қачон ва ҳеч қаерда ўзимни Исроилдагидек ёлғиз ва бегона ҳис қилган эмасман.

Биламан, шу сўзларимни ушлаб олиб, мени тепкилаб ерга киргизиб юборадиган, чангитиб сўкиб, хуморини ёзадиган донолар анча топилади:

— Аҳмоқ! Разил! Нонкўр! Сен нима истаган эдинг Исроилдан? Бу ўзи кичкинагина камбағал бир давлат бўлса! Тўрт томондан ганимлар қуршаб олган бўлса! Бордию сен Америкага кетганингда нима қилар эдинг? Ё Англияга? Ё Германияга? У ерларда ўзингни ёлғиз деб ҳис қилмас эдингми? Ёки ўша ёқларда ҳам фиғонинг фалакка чиқармиди?

— Йўқ!—деб жавоб берардим бунақа доноларга.— У ерларда мен ҳеч нарсадан шикоят қилмаган бўлардим. Менинг ҳеч қанақа даъвойим ҳам бўлмас эди. Бу мамлакатларга мен қочоқ тарзида келган бўлардим ва берган бир бурда нонлари учун шукр қилиб, кунимни кўраверар эдим.

Исроил — бошқа масала, ҳар бири у ерга ўзининг уйига боргандай боради, юрагида ўзи барпо этган Исроилни олиб боради. У ерга бориб, пешонаси тақ этиб деворга урилиб, орзулари чил-парчин бўлгач, шундай оҳу фарёд қиладики, қўяверасиз. Гўё уни шафқатсиз лақиллатиб кетишгандай, энг сўнгги умидидан жудо қилишгандай.

Фараз қилайлик, Нью-Йоркда магазинда менинг ҳақимдан уриб қолишди. Хўш, мен нима қилардим? Хўш, сўкинардим, бўғилардим, сотувчини «ўғри, муттаҳам» дердим, боринг-ки, унинг тумшугига битта туширмоқни ихтиёр этардим,—тамом, вассалом. Америкага менинг даъвойим йўқ-да.

Лекин борди-ю, Қуддуси шарифдек шаҳри муборакда қўланса, лўли бозорга ўхшаган шовқин-суронли «Махана Иегуда» бозорида қоқ суяқдан бошқа огирлиги йўқ товуклар сотаётган, соқоли кўксига тушадиган яҳудий иврит тилини билмаслигимдан, иврияда ўнгача санай олмаслигимдан фойдаланиб пулимдан уриб қоладиган бўлса, «дод» деб юборгим келади. Ва чоғроқ

бир яхудийга ур-йиқит уюштираманми деб қоламан. Негаки, мен ниҳоят ўз уйимдаман, ўзимга ўхшаган қардошларим юрагидаман деган умидим чипакка чиққан бўлади. Бу яхудий менинг пулимни ўғирлагани йўқ, балки сўнгги умидимни ўғирлади. Дунё кўзимга қоронғи кўриниб кетади, бунақа дунёдан чиқиб кетгим келиб қолади.

Бу бозорда мени бир марта-икки марта алдаганларини йўқ. Алдаганларида ҳам менинг ношудлигим сабабидан алдашмади. Бу галва ҳамма янги муҳожирларнинг бошида бор. Аммо мени биринчи марта алдаганларида, менинг кўзларимдан ёш тирқиради.

Худди бошимга тўқмоқ тушгандек гаранг бўлиб қолдим. Савдогарларнинг қий-чувидан, сўйилаётган қоқсуяк товуқларнинг жон ҳолатда қақақлашларидан қараётдим. Товуқларнинг қақақлаши бутун бозорни босиб кетганди. Чанг-тўзон ичида минглаб қанотлар тапиллаб ётарди. Товуқларнинг ичак-чавақларидан тарқаган сассиқдан кўнгиллар беҳузур бўларди. Қалпоғининг учини қулоғига қистириб олган йўғон-йўғон қас-соблар товуқларнинг пати юлинган бўйнига ўткир устара тортар, жон ҳолатда типирчилаётган товуқларни қон тушадиган тешикка тутишар, устарани эса оғизларида тутишиб, тиғини лаблари билан қисиб олишардилар-да, бўшаган қўлларини яна бошқа товуққа узатишарди.

Мен шу даҳшат ўртасида кўзимда ёшим шашқатор аҳволда турардим. Ҳар икки кўздан оққан ёшимга парво қилмай яхудийлар ўтиб боришарди. Нима бўпти? Бошига бирор кулфат тушгандирки, йиғлаётгандир. Исроилда бу билан бировни ҳайрон қолдиролмайсан.

Мен яхудийлар пойтахтида яхудийлар оломони томонидан туртилган-суртилган бир ҳолатда турардим. Ва ўзимга-ўзим уйига йўл тополмаган болага ўхшаб кўринардим.

— Ҳой, яхшилар! Раҳмингиз келсин. Болани етаклаб, уйига олиб бориб қўйинглар!

Агар шундоқ бўладиган бўлса, қонуний савол туғилади — аслида бу боланинг уйи борми? Бирор замонда унинг уйи бўлганми, ўзи?

Ўзимизнинг уйимизда — муборак Исроилда биз — муҳожирларни ота-боболаримиз келгуси йили Қуддуси шарифда бўламиз деб икки минг йил орзу қилиб ўтган мусофир юртлардагига қараганда ёмонроқ кўришади.

Яхудийлар ўзларининг уйларида муборак Исроилда

Мусофирликда яшаган жойларидаги золимлардан кўра бир-бирларини баттар ёмон кўришни ўрганиб олишди. Агар шу Россиядан келган бўлсангиз, сизнинг номингиз, албатта, «рус безориси», агар Руминиядан келган бўлсангиз, пешонангизга «румин ўгриси» деган тавқи лаънат ёпиштирилиши муқаррар. Агар Марокашдан келган бўлсангиз, «қора ҳайвон» деган лақабдан ортиқ унвонга сазовор бўлмайсиз.

Ўз уйида муборак Исроилда яҳудий яҳудийни шунақа беҳаёлик билан, шунақа устаси фаранглик билан шиладики, агар мен бу тупроққа қадам босгунимга қадар бирор одам бу тўғрида гапириб берганида, мен уни энг ашаддий антисемиг деб атаган ва башарасига тупурган бўлардим. Энди бўлса менинг башарамга туфланг. Мен сартарошман. Сартарош дегани филология фанлари доктори эмас. Шунисига ҳам шукр. Доктор тириклигини ўтказишга ярайдиган бирор машғулот топгунича бошини минг тешикка урмоғи керак. Сартарош эса иш қидириб ўтирмайди. Ҳамма қитъаларда, ҳамма жуғрофий кенгликларда, ҳар қандай тузум шаронтида ва пулнинг курси ҳар қанча тушиб кетганида ҳам одамнинг соч-соқоли ўсаверади.

Исроил — муҳожирлар юрти. Муҳожирот унинг учун янги қондай гап. Муҳожирлар оқими тўхтаса, қон томирлари беркилиб қолади. Бунинг оқибати «ўлим» дегани. Негаки, агар янги-янги муҳожирлар келиб турмаса, мамлакат бирнаса кимсасиз бўлиб қолади-да, Фаластинга айланади. Бу жойларнинг эски аҳолиси батартиб сафлар билан бу ерларни тарк этмоқда, давлатнинг, туб аҳолининг шонли қаторларини тўлдириб туришга одам керак-ку! Акс ҳолда, орадан кўп ўтмай, арабларнинг бошини осмонга етказиб, бу мамлакатни жуғрофий китоблардан ўчириб ташлашга тўғри келади. Унда Нью-Йорк шаҳридан оқиб ўтадиган Ист-Ривер дарёсининг соҳилида жойлашган, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти олдида саф тортган байроқлардан оқ-мовий ранглигини олиб ташлаш лозим бўлади.

Муҳожирлик яна нимага керак? Пул учун. Муҳожирлар келиб турар экан, бундан ҳаяжонга тушган жаҳон яҳудийлари хасислик қилиб ўтиришмайди. Ва бу муҳожирларни жойлаштириш учун Исроил давлатига анча-мунча пул ўтказишади.

Хўш, ҳозирги пайтда муҳожирларни қаердан топса бўлади? Россиядан. Бошқа мамлакатларда яҳудийлар масаласи анча аввал ҳал қилиб бўлинган. Шунинг учун

у ерларда яҳудий қабристонларидан бошқа ҳеч нарса қолган эмас. У қабристонлар ҳам кам-камдан паркларга ва одамларнинг Владислав Гомулка номидаги истироҳат жойларига айланиб бормоқда.

Яҳудийлар масаласи ҳали узил-кесил ҳал қилинмаган жойларда эса яҳудийларнинг аҳволи чакки эмас ва улар ўзларининг тарихий ватанларига кетаман деб талпинаётганлари ҳам йўқ. Чунки у ердаги ҳаёт нақадар лаззатли экани тўғрисида етарли ахборотга эгалар. Бу яҳудийлар — ашаддий яҳудийпарастлардир. Қайси яҳудийларни уларнинг жойи тарихий ватанларида эканига лаққа тушиб ишонган бўлсалар, улардан катта-катта миқдордаги пулни аяшмайди.

Россияда яҳудийлар масаласининг узил-кесил ҳал қилиниши жуда тез суръатлар билан охирига яқинлаб келяпти. Шунинг учун яҳудийлар охири нима бўлишини кутиб ўтирмай у ердан жуфтанин ростламоқда. Ана сизга Исроил учун янги озуқа! Шу озуқа учун жаҳон яҳудийлари ҳамёнларини кавлаштиришади ва олтин ирмоқ жиринглаб, шилдираб Исроилга йўл олади.

Кимнинг ихтиёрига! Янги муҳожирларгами? Бунақа пайтларда Россияда нима дейишади, денг? Тушингизни сувга айтгайсиз.

Исроилда бу пуллар ёрдамида иқтисодий мўъжиза яратишади. Бу шунақа мўъжизаки, уни яқинроқдан текшириб кўрсанг, ҳар қандай иқтисодий олимни юрак хасталигига дучор қилади, циркда ҳунар кўрсатадиган ҳар қандай кўз боғлагич бу мўъжизани кўрганда унинг ижодкорининг маҳоратига ҳасад қилганидан ақлдан озмай қолмасди.

Мисол топниш учун узоқ бориб юриш шарт эмас. Мен ҳам тажриба учун қорни ёрилган қуёндай бу мўъжизани бошимдан кечирганман, шунинг учун менинг кўрсатмаларим ҳам бошқа ҳеч кимникидан ҳеч нарсаси билан қолишмайди. Мен оддий сартарош бўлсам, бошқа биров дунёнинг ярмига донғи кетган олим бўлса, бу билан аҳвол ўзгармайди. Биз икковимиз ҳам муҳожирмиз, Исроилнинг иқтисодий мўъжизаси ҳар икковимизда ҳам бир хил самара билан синаб кўрилган: биз меҳнатни дўндирганмиз, ҳузурини бошқалар кўрган.

Яҳудийлар аҳмоқ эмас. Шунинг учун мени сартарош сифатида ишлагани Фанлар Академиясига юборишгани йўқ, сартарошхонага йўллашди. Жой чакки эмасди. Қуддуси шарифнинг қоқ ўртасида. Яффо кўчасида.

«Махана Иегуда» бозорининг ёнгинасида. Шу қадар яқинки, мен электр устарамни тоққа улаб қўйганимда сўйилишга маҳкум товукларнинг ўлим олди фарёдларини баралла эшитиб турардим.

Сартарошхона одатдаги сартарошхона эди. Унча дабдабаю асъасаси йўқ. Ўриндиқлари эски, анча сийқаси чиққан. Кўзгулар қадимийлигидан ранги ўчиб кетган. Устаралар, албатта, шўроларниқидан яхшироқ, бироқ Американинг қаричи билан ўлчаганда музейга қўйишга муносиб.

Хўжайин — румин яҳудийси. Кўпдан бери Исроилда яшайди. Рус муҳожирини ишга олганига жуда хурсанд. Нега дейсизми? Ахир шўро сартароши шўро шампанскийсидан фарқ қилароқ дунёдаги энг яхши сартарош эмас.

Айни мана шу жойда биз иқтисодий хўжайиннинг мени ишга олиши баайни қадимги Римда яҳудий қулни олишларига ўхшайди. Ҳатто ундан ҳам яхшироқ шартлар билан олади. Римдаги қулни боқиш керак эди.

Менинг хўжайиним учун мен кўкдан тушган неъматдай бўлдим, бир йил мобайнида мен маошни жаҳон яҳудийлари ҳисобидан оламан. Яъни Абсорбция вазирлигининг стипендияси тарзида. Лекин молдай ишламогим керак. Тушган пулнинг ҳаммасини хўжайин олади. Бундан ташқари муҳожирни ишга жойлаб қўйишга ёрдамлашгани учун солиқдан камроқ тўлайди. Жаннат! Дунёнинг қайси бурчида яна шунақа мамлакат бор — бир тийин сарфланмасдан қул асраш мумкин бўлсин-да, яна бунинг устига сармоя тўпласин?

Хўжайиннинг бунақа жаннатмонанд ҳаёти бир йил давом этади деб ҳисоблайдилар. Кейин менинг меҳнатимга унинг ўзи мояна тўлайдиган бўлади.

Лекин хўжайин аҳмоқ эмас, у румин яҳудийси. Роп-п-роса бир йилдан кейин у менинг жавобимни бериб юборади. Менинг ўрнимга бошқа муҳожирни олади. Янги келганларидан, унинг учун ҳам жаҳон яҳудийлари бир йил мобайнида пул бериб туришади. Кейин хўжайин уни ҳам бўшатиб юборади-да, яна Бен-Гурион номидаги аэропортнинг йўлига умид билан нигоҳини тикиб тураверади. Аэропортга эса ичи тўла рус муҳожирлари билан янги авлакемалар қўнаётган бўлади. Бу муҳожирлар ичида йўқ деганда уч-тўртта сартароши чиқади, албатта.

Кунлардан бирида румин ароғидан керагидан ортиқроқ отиб олган хўжайин менга дилини очиб қолди.

Агар, деди у, — ўридиқлар сонини икки барабар кў-
пайтирсам, Худо ёрлақаб, шўро ҳукумати муҳожирлар
оқимини тўхтатиб қўймаса, мен бир юмалаб миллионер
бўлиб оламан.

Ҳақат сартарошларнинг аҳволи шундай деб ўйлай-
сизми? Менга қаранг, шундай деб ўйласангиз жуда ҳам
хато қиласиз. Деярлик ҳамма касбкор эгалари ана шу
«мўъжиза» орқали ўтади, ўз қўллари, ўз меҳнатлари
билан Исроилга ўзининг миллионерларини етиштириб
беради.

Мисол учун, мана, техник таржимонлик касбининг
олайлик. Одатда, бу икки тилни биладиган инженер,
Айтайлик, рус тилини ва инглиз тилини. Бунақалар
Исроилга Москва ва Ленинграддан жуда кўп келган.

Поляк яҳудийларидан битта абжирини техник таржи-
малар бюроси очипти. Рус муҳожирларини ишга ўтқа-
зиб қўйипти, уларга маош тўлаш учун жаҳон яҳудий-
ларидан пул олипти, даромадларини сақлаш учун ўзи-
нинг пулига пўлат сандиқ сотиб олипти.

Ҳар йили эски ходимларини ишдан бўшатиб юбо-
риб, янгиларини олар экан.

У миллионер бўлиб олди.

Ишдан бўшатишган рус яҳудийлари учун эса жаҳон
яҳудийлари ортиқ маош тўламайди. Улар эса бирор
ёққа қочиб жон сақлаш учун бор будини сотишга
мажбур. Бошқа ёқдан кўра, шундай жойга боришсаки,
у ерда меҳнатлари эвазига стипендия эмас, эл қатори
иш ҳақи олишса, миллионер бўлишда ҳам бошқа йўл
қўл келса — кўпроқ ишлаган одам бойиб кетса.

Менинг хўжайиним роппа-роса бир йилдан кейин
мени ишдан бўшатди. Мени бўшатиб, ўрнимга Киевдан
келган бир сартарошни олди. У яқиндагина келиб, ча-
мадонларини энди очиб улгурган эди.

Мен бўлсам чамоданимни қайта жойлаган эдим.

*Свиноуйесц (Польша) шаҳрининг жануброғида.
Баландлик — 30900 фут.*

Мен нега қайтиб кетяпман? Нима учун ўзимга на
Исроилда, на Америкада жой топа олдим? Нега бир
амаллаб зўрға қутулиб чиққан жойимга яна қайтиб
кетяпман? Америкадан ўз ихтиёрим билан чиқиб кет-
дим. Ҳолбуки, дунёда қанчадан-қанча одам Америкада
бўлишни энг улуг инъом деб билади.

Майли, қани бир таҳлил қилиб кўрайлик. Оҳ-воҳ

ларни бир чеккага қўйиб, эҳтиросларга берилмай, совуққонлик билан ўйлаб кўрайлик. Эркинлик дейсизми? Ёш бола бўлманг. Эркинлик деганлари қип-қизил сафсатадан бошқа нарса эмас. Эркинлик дегани, азизим, ҳамёнингизда дастлабки юз минг доллар пайдо бўлгандан кейин бошланади. Хўш, қани кимда бор ўша юз минг? Юз минглик бойваччалардан кўпини биласизми? Қани, исмларини айтинг-чи!

Демак, эркинлик ҳақидаги беҳуда гапларни бас қилайлик. Бундан кўра муҳимроқ бир муаммога — иқтисодий муаммога ўтайлик. Америка чекланмаган имкониятлар мамлакатини. Бу ерда ҳар бир этик мойлайдиган одам миллионер бўлиб кетиши мумкин.

Ана шунақа, азизим. Буларнинг бари эски чўлчалар. Биттаси миллионер бўлади, юз минги эса то ўлгунига қадар унинг этигини ялайди.

Мен Россияни тарк этаётганимда, қасамлар бўлсин-ким, бадавлат бўлиш режаларини ўйлаганим йўқ. Менинг хоҳишларим анча камсуқимроқ эди. Мен рўзгоримни ўз қўлим билан тебратиб турсам бўлди эди. Мўлтонилик қилмасам, найранг ишлатмасам, ўз ҳаққимни олсам, кечаларни ана келади, мана келади, қинғир ишларим учун мени авахтага олиб кетади деб тўшагим устида эрталабгача тўлғониб чиқмасам, шу менга кифоя эди. Хуллас калом, топадиган уч-тўрт тангамни ҳалол топсам-да, ҳеч кимни алдамасам.

Ўзингиздан қолар гап йўқ — бизнинг мамлакатда фақат маошга яшайдиган бўлсанг, суробинг тўғри бўлиб қолади. Мен молдай ишлардим. Ишдан кейин ҳам ишлардим. Чакана ҳам қилардим. Ярим кечгача асбобларимни кўтариб уйма-уй юрардим. Ҳатто шунда ҳам ҳар хил найранглар ишлатишга мажбур эдим.

Ишда менинг асосий даромадим меҳнатимдан эмас эди, балки идора берадиган буюмлардан келарди. Уларнинг кўп қисмини тежаб қолардим, яъни ўғирлардим. Масалан, биз сочи нима билан бўяймиз? Истаган гўдак сизга айтиб беради: гамма ёки хина билан. Битта бошга норма бўйича фалонча грамм гамма ишлатиш керак, мен эсам бу бўёқ билан битта эмас, иккита бошни бўяйман. Ярим менинг ўлжам. Лак ҳам, атир ҳам шунақа. Истаган нарсангизнинг ҳаммаси шунақа. Шунақа ишлаганда кун бўйи анча йиғилиб қолади. Бир ҳафтада — анча-мунча бўлади.

Буларнинг ҳаммасини нима қиламан? Магазинга элтиб бераман. Магазинда бир ёшгина, келишган, жин-

галаксоч яхудий йнгит ишларди. Шунақа хушбичимки, бизнинг витринамизга манекен қилиб қўйиб қўйса ҳам бўлаверади. Унинг ҳам, албатта, нафси бор: маошига (мушук офтобга чиқмайди). Мен унга тежалган буюмларни орқа эшикдан олиб келиб бераман, у сотиб беради. Тушган пулни бўлиб оламиз. Шу пулларнинг эвазига тирикчилиги тузукроқ ўтарди. Албатта, вақт-соатгача «Поп» этиб босиб қолмагунларича. Қўлтиқдан олишадиди, «Гражданин бу ёққа юринг», деб олиб кетмагунларича. Бунақа олазарак иш қилсанг, нимага ҳам эришардинг.

Мисол қидириб узоққа борма, қўяқолайлик, кўчамиздаги кўшни уйда бир ҳисобчи яшар эди. Жуда ювош, қўй оғзидан чўп олмаган одам. Ҳеч қачон саломатлигидан шикоят қилган эмас. У қандолатпазлик фабрикасида ишлар эди. Бир куни ишдан келади-ю, таппа йиқилади. Инфаркт. Тамом, оёғи осмондан бўлади.

Қандай қилиб? Нечук? Ҳеч касал бўлмаган одам-а? Соппа-соғ юрган эди-ку!

Маълум бўладики, бу биродари азизимиз фабрикадан ҳар куни партфелида бир килограмм шоколад олиб чиқар экан. Бутун оила шунинг кетидан тирикчилик қилар экан. Ҳисобчи бўлгани учун соқчилар уни текширишмас экан. Ҳеч ким ундан гумонсираган эмас. Ҳеч ким уни қўлга туширгани йўқ.

У қўлга тушмасидан олдин қўлга тушиб қоламан деган хавотирдан ўлган. Ун йил ҳар куни юраги такапука бўлиб ўтган ҳисобчи экан-ку, бунақага қўтос ҳам чидамайди.

Кўриб турибсизки, менинг юрагим дош берди. Бироқ мен мамлакатдан чиқиб кетдим. Нима учун? Ризқимни ҳалол топиб ейиш учун. Нима дейсиз, уни топдимми? Йўқ, овора бўласиз.

Ҳамма жойда аҳвол бир. Ҳамма жойда ўғирлик қилишадиди, солиқларда найранглар бор, назоратчиларга пора берилади. Хуллас калом, ўша ҳаммом, ўша тос. Исроил нима-ю, Нью-Йорк нима — бари бир гўр. Унда савол тугилади: нима қилиб мен аҳмоқ Москвадан қочиб ўтирибман? Ахир, ундаги ҳаётга кўникиб қолгандим, ҳамма бир тилда гаплашарди, теварак-атрофдагилар бегона эмас эди.

Бу савол биргина менинг миямни пармалаётгани йўқ. Менга ўхшаган аҳмоқлар сон мингта. Қош қўяман деб, кўз чиқариб қўйишди. Албатта, жиловини узишга ҳар қайсисининг ўз сабаби бор, аммо бу ишларнинг авра-

астарини ағдариб кўрсангиз битта катта сабаб чиқадди: биз—яҳудийлар бегоналарнинг турмуши билан чиқиша олмаймиз.

Мана, манави эру хотинлар Ленинграддан экан. Иккови ҳам, бир ёшни уриб қўйган.

Уларнинг омади келган экан. Америкада қариндошлари бор экан. У жиндай қарз бериб турипти. Эру хотин Бруклинда пойабзал магазини сотиб олишди. Пулни секин-аста тўлаш шарти билан. Бу телбанинг орзуси ушалипти — энди тинчгина ўтирмайсанми даромадингни ҳисоб-китоб қилиб.

Мана, эшитинг, хотини нима дейди? Менинг хотирам магнитофонга ўхшайди. Ҳамма гапини сўзма-сўз айтиб бераман.

— Менинг эрим ғирт аҳмоқ. Аҳмоқ бўлмаса, Россиядан шу ерга «Спидола» радиоприёмнигини кўтариб келадими? Америкага-я? Гўё бу ерда «Сони»ни арзонгина олиб бўлмайдигандек. Лекин у Россияда «Спидола»сини бир дақиқа ҳам қўлдан қўймас эди. «Америка овози»ни рус тилида эшитарди. Бу ерда ҳам ўша гаг — «Спидола» қулоғига ёпишиб қолган, «Америка овози»ни рус тилида эшитгани эшитган. Негаки, умрининг охиригача ҳам инглизчага тиши ўтмайди бу одамнинг. Магазинда кассанинг олдида ўтириб олиб, «Спидола»сини эшитгани эшитган. Минг лаънат-е бунақа ишга!

Қора танли харидор кирди. Унинг киргани менга ёқмади. Тўғри, биз шўро одамлари байналмилал руҳда тарбия кўрганмиз. Шу негрларни хўрлашмасин деб, норозилик митингларида уларни қўллаб овозлар берганмиз. Лекин бу ерда. Бруклинда негрларни кўрсам, ўзимдан-ўзим ғалати бўлиб кетавераман.

Бу харидор — уни харидор деяётганим учун маъзур тутасиз — ўттиз долларлик ботникани олиб, кассага ўн беш доллар тўлади.

— Қолгани қани,—деб сўрайди менинг эрим бир лаҳзага «Спидола»сидан бош кўтариб.

— Сендай исқирт яҳудийга шу ҳам етиб ортади — деб ишшаяди негр. Уларнинг тишлари оппоқ бўлади, кўлганларида яна ҳам оқроқ кўринади, мен сизга айтсам.

Эрим бунга кўнмапти. Чала инглизчасига сўкибди. Ленинград лаҳжасида.

Бу негрга ҳам ҳуш келмапти. У эримнинг қўлидан. Ленинграддан кўтариб келган «Спидола»сини тортиб

олиб, шу «Спидола»нинг ўзи билан унинг бошига туширипти.

Тушириб чиқиб кетишти. Ботинкани олиб кетипти. Ярим баҳосига. Менинг аҳмоққинам бўлса бошига елим қоғозни ёпиштириб, «Спидола»ни силкитиб кўрипти — бошга теккан жойи синган-синмаганини текширган — кейин яна «Америка овозини» тинглашга тушипти.

— Мен сизга бир сирни айтиб қўяй,—деб давом этди у.—Бу срдан тезроқ қочиб қолиш керак. Америка жарликка қулаб боряпти. Ирқчилик масаласида. Бунини мен ўз кўзим билан кўрдим.

Биз магазинини очгандан кейин, биринчи кунини тушган тушумини эримга ишонмай, ўзим олиб кетдим. Сумкачамда. Сабвейда. Улар метрони шунақа деб аташади. Жини урсин метросини! Ленинград метросидан кейин сабвей деганлари худди ахлатхонага ўхшайди. Ҳар қадамда елвизак. Тентак эримнинг яна менга маслаҳат берганига ўласанми? Сумкангни боричини қўлингга ўраб ол, юлиб олиб кетишолмайди эмиш. Мен унинг гапига кирганимда, ҳозир унинг хотини ўрнида бир майиб ногирон аёл турган бўларди. Сумкам билан бирга қўлимни ҳам юлиб олган бўлишарди. Яхши ҳамки ундай қилмовдим. Негр фақат сумкамни юлиб олди, ичида пули билан. Югуриб перронга чиқди-ю, ғойиб бўлди. Мен бўлсам ўрсчасига «онангни»лаб чангитиб сўкканимча, бақириб-чақириб қолавердим. Мен Москвада эмас, Бруклинда эканимни тамом эсимдан чиқариб қўйибман. Лекин менинг сўкишларимни эски муҳожирлар эшитган бўлса, подшоҳи аъзам даврида кечган болалик йилларини эслаб маза қилишган бўлса ажаб эмас.

— Мен ирқчи эмасман,—деб гапига хотима ясади у,—лекин мендан яна бир марта митингда мана шу қора машаклар ҳимояси учун қўл кўтаришимни илтимос қилишса, мен ундан кўра қўлимни таг-туғи билан узиб ташлайман-да, мендан шунақа бемаза нарсани илтимос қилган бетамизнинг башарасига ўхшатиб тураман. Бутун умрим қора машакларсиз яшадим, худо хоҳласа, умримнинг охиригача ҳам уларсиз эпларман. Бети қурсин. Хуллас, қайтиб кетиш керак.

Яна битта эру хотин. Булар Киевдан. Булар ҳам қўй оғзидан чўп олмаган, тинч, осуда одамлар. Эрта-кеч кайфда юрадиган петлюрачилар уларни жонидан тўйдирипти-да, улар Нью-Йоркдан осойишта бир жой топишибди.

— Ё тавба-ей,—деб уфф тортади хотини,—бу ерда кечқурунлар кўчага чиқиб бўлмайди-я! Даҳшат! Ҳамма биқиниб олади, инига кириб, эшигини тамбалаб олади. Ҳар битта хонадон қамал ҳолатига тушгандек. Кўчада ҳеч ким йўқ. Фақат автомобиллар ғув-ғув ўтади, холос. Йўлгага бирон одам тумшурини суқса-чи? Худди биров тишлаб узиб оладигандай!..

Телевизорда эса ҳар куни оқшом нуқул отишма, кий-чув, отилганлар, сўйилганлар — фалончини сўйиб кетишпоти, пистончини бўғиб кетишпоти. Бу ҳам етмагандай, фалон кампирни зўрлашпоти.

Биз Киевда бир соат тоза ҳавода сайр қилиб келмасдан уйқуга ётмас эдик. Киевнинг ҳавоси алламбалода... Лаббай? Асал-а, асал... Шарбат! Манави бўтқа ҳам ҳаво бўлдимиз? Эримда қон босими бор. У сайр қилиб турмаса бўлмайди, ўлиб қолиши мумкин. Аммо сайрга чиқса, эсон-омон қайтиб келиши гумон.

Хўш, биз нимани танладик? Э-э, ўладиган бўлсак, донғимиз чиқиб ўлайлик.

Ҳар кун оқшом биз икки тентак мутлақо кимсасиз кўчада сайр қиламиз. Ҳар эҳтимолга қарши эрим велосипед занжирини қўлига ўраб олади, мен бўлсам ҳар эҳтимолга қарши нон кесадиган катта пичоқни қўлимга ушлаб оламан. Шу аҳволда сайр қиламиз. Тоза ҳаводан шимирамиз. Бунақа сайрлардан яна бир нечтаси бўлса, бизда Подолда Киев безориларининг таъбирича аҳволимиз вой бўлади. Ё, парвардигор, безорилардан бирортасини ҳозир учратиб қолсам, қучоқлаб ўпардим. Нега десангиз, бу ердаги алвастиларнинг олдида у бамисоли фариштаннинг ўзи-я!

Яна айтаверайми? Бу мисол жуда аниқ мисол! Ҳозир ўзингиз амин бўласиз. Гап шунақа бир кимса ҳақидаки, Шўро Иттифоқидан жуфтакни ростлаш унинг учун ҳам фарз, ҳам қарз эди. Унинг учун Америка — чўртан балиқ учун дарёдай гап эди. Бунақа уддабурон одамлар дунёда камдан-кам бўлади. Муҳр босай десанг, бирон соғ жойи йўқ. Миллионлаб сўмлар унга чўт эмасди. Пулда чўмиларди. Икки марта ўтириб чиққан. СССРдан чиқиб кетмаганда, суяги Сибирда чирирди.

Энди у қайтиб кетмоқчи. Бу ерда яшаёлмас эмиш. Пўқ, очликдан ўлаётгани учун эмас. Ўғрилларнинг тили билан айтганда у юкни жойлаб чиққан: иконалар дейсизми, тошларни (улар бриллиантларни шундай деб аташади), яна у-бу олиб келган.

У бу ерда виждонан эзлиб кетди. Ҳазиллашаётганим йўқ. Бу латифадан олинган ҳам эмас.

— Биласанми, дея зорланди у менга, — улар одам эмас. Пул деса жонини беришади. Уларда дўст, ошна, огайни деган тушунчалар йўқ. Бунақа нарсалар нима эканини билишмайди. Бутун дунё улар учун ҳамкорларга ва рақобатчиларга бўлинади. Лекин мабодо сен унинг ҳамкори бўлганингда ҳам лалайма, ҳушёр бўлиб, орқа-олдинга қараб юрмасанг, таппа босиб қолади. Мен ҳам анойи эмасман, керак бўлиб қолса, ҳар қандай одамнинг ҳам гиппа томоғидан олишга ярайман. Аяб ўтирмайман, терисини шилиб оламан. Албатта, у менга рақобатчи бўлса. Лекин борди-ю, масалан, сен билан бир жон-бир тан бўлиб шериклик иш қилсак, мени уканг қатори ҳисоблашинг мумкин. Қоядай туриб бераман. Бизнинг Россияда шунақа-да! Айни шу ҳислатимиз бизга панд бериб қўйди. Бизнинг кўнгилчанлигимиздан фойдаланишади. Аммо ҳеч кимга ишонмасанг, биров олиб қўймасин деб қақшаб-титраб, унга ёпишиб қолган бўлсанг, бунақа пулни ҳам, бунақа турмушни ҳам бошимга ураманми! Тиқилиб ўлмайсанми ўша пулинг билан!

Бу ерда битта яҳудий мени бағрига олди. Художўй экан, бошидан қалпоғини олмайди. Мени ўзига шерик қилиб олди. Мен ҳам бор-будимни қўшдим. Ишондим-да бу одамга. Уйига чақирганди, зиёфатлар қилганди, мен билан бирга ичишган, ҳатто ака-укадай ўпишган эдик. Рус яҳудийларига жуда ачиниб кетганди. Насиҳат қиларди. Ҳеч кимга ишонманглар. Ҳушёр бўлинглар деди!

Шунақа деган одам орқамдан пичоғини ўқталиб турган экан. Бир тийинимни қўймай шилиб олди, аблаҳ. Шип-шийдам қилди. Мен бўлсам, огайним деб ишониб юрибман. Мен уни ўлдирмоқчи бўлдим. У бўлеа тушунмайди, денг. Бизнес, дейди. Анграйма, дейди. Анграйнини нега суқиштиради, бу ерга? Мен, дейман, сен аблаҳ билан бирга ичишгандик. Қадрдон бўлиб қолувдик. Сенга ишонгандим, биз ахир рақобатчи эмас, ҳамкор-ку. Бу дунёда ҳамкор нима қилади дейди. Ҳамма рақобатчи. Ҳатто ўзингнинг жуфти-ҳалолинг ҳам ҳамкор эмас. Пулни айри сақлайди.

Уйга кетаман. Қамашса, муддатни ўтаб чиқаман. Ўтирсам ҳам, ўзимизнинг ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас оламан-ку! Бу ерда менга ҳаво етишмаяпти. Тушунасанми? Одамгарчлик етишмаяпти.

Энди мен қўшимча қилай. Ўзимдан. Москвадаги қўш-

ним Коля Мухин бор-ку, эсингиздами? Уша Коля чўчқадай ичиб оларди, эсини буткул йўқотиб қўярди, уйига тўрт оёқлаб эмаклаб, зўрга етиб оларди. Пўлада учраган одамдан битта саволни сўрарди:

— Сен мени иззат қиласанми?

Коля Мухин ҳатто шундоқ аҳволда ҳам бир нарсанинг ташвишнни қилар эди. Бирорта одам мени иззат қилмас-я!

Америкада мастлар бундан кам эмас. Лекин ҳеч ким Колянинг саволини сўрамайди. Сўраб нима қилади? Иззат-икром пул эмас. Башарамга туфлайман десанг туфла, устимга сийиб юборсанг, сия қол фақат пулини тўласанг бўлди.

Бизнинг Россиядан келган одам ана шуни сира тушуна олмайди. Ҳеч қачон тушунмайди ҳам. Шунинг учун ана шу бою-бадавлат Америкада бирдан сиқилиб кетади, ойга қараб ўлгиси келади. Агар мабодо осмон ўпар бинолар ортидан ой кўриниб қолса...

*СССРнинг давлат чегараси устида.
Баландлик — 3200 метр.*

Менга битта савол беришингизни жуда-жуда истар эдим. Марҳамат қилиб, мендан бундай деб сўранг: Сиз жаноб Рубинчик ёки ўртоқ Рубинчик — нима десангиз ихтиёрингиз, майли, қайсиниси ёқса шуни айтинг — инсонни ҳайвондан ажрата оласизми? Шунақа савол берсангиз, мен сизга айлантириб ўтирмасдан ихчам ва лўнда жавоб бераман: ҳар қандай махлуқни ота-онасига, яъни уни ёруғ дунёга келтирган одамларга муносабатига қараб ажратаман. Шу белгига қараб, мен сизга дарҳол айтиб бераман — одамми бу ёки ҳайвон.

Ҳали бу нима экан, шу белгига қараб, худди дорифуруш тарозисида дорини аниқ ўлчаб берганидек, бирор миллат ёхуд бирор мамлакат бирор нарсага арзийдими, йўқми, салмоғи борми, йўқми эканини айтиб бераман. Мен ҳар хил статистик масъулиятлар билан, атрофмуҳитнинг булғангани, жон бошига қанча автомобилу қанча телевизор тўғри келиши ҳақидаги беҳуда гаплар билан миянгишни қотириб ўтирмайман.

Кекса онангизга сизнинг муносабатингиз қанақа? Шуни айтиб беринг, мен сизга кимлигингизни айтиб бераман.

Итальянлар — инсон. Улар оналарини жуда ҳурмат қилишади. О мамма мия — деб куйлашади, шекилли. Неаполда. Бизда Кавказда грузинлар янада инсонроқ.

Улар оналарини Йлоҳа ўрнида кўришади. Яҳудийлар тўғрисида-ку гапирмаёқ қўя қолай. Улар бу маънода инсонларнинг инсони. Чунки ҳақиқий яҳудий онласида она — Йлоҳа, подшо. ва саркарда. «Сендан яхши инсон йўқ, она!» деган сўзлар бор маълум — машҳур шўро қўшиғида. Шу қўшиқнинг куйини ҳам, сўзларини ҳам яҳудий ёзган. Шунинг учун уни ҳақли равишда яҳудий қўшиғи деб атаса бўлади.

Бироқ Шўролар Иттифоқидаги рус яҳудийсигина шунақа деб куйлай олади. Америка яҳудийси бунақа деб куйлаёлмайди. Чунки унинг юрагида онасига нисбатан бундай туйғу аллақачон йўқолиб кетган. Порошокдан қилинган сут янги соғилган сутдан қанчалик фарқ қилса, Американинг яҳудийи ҳам рус яҳудийсидан шунчалик ажралиб туради. Бир қараганда, фарқи йўқдай кўринадю, лекин бир жиҳати бор-да... Туйғулар йўқ. Фақат ақл қолган. Нима фойдали-ю нима бефойда. Нимадан манфаат етади-ю, нимадан манфаат етмайди.

Кексайиб қолган онадан фойда йўқ. Унинг ҳеч кимга кераги йўқ. Унинг кўздан нарироқ бўлгани яхши, яхши-си қарилар уйига топшириб юборган маъқул.

Америкалик яҳудийларни оқлайдиган фақат бир гап айтиш мумкин — бу яҳудийларга хос хусусият эмас, бу америкача хислат. Яҳудиймисан ёки яҳудий эмасмисан, бундан қатъи назар, агар Америка буйруғи остида туғилган бўлсанг — ота-онангга муносабатнинг шунақа — тезроқ юракдан чиқариб ташлаб, кўздан нари қилиш пайида бўласан.

Эсимда йўқ — буни бир китобда ўқиганмидим ёки илмий-оммабоп кинода кўрганмидим — дунёнинг қай бир бурчагида қайсидир, қолюқ қабилада бир одат бор экан: қабила бошқа жойга кўчиш мақсадида қўналгасини тарк этаётганда шарти кетиб, парти қолган қарияларни ўз ҳолига ташлаб кетар экан. Ёлғиз қолган қариялар бора-бора йиртқич ҳайвонларга ем бўлар экан. Бошқа қабилаларда бу масала янада осонроқ ҳал қилинар экан — улар қарияларини ўзлари еб қўя қоларканлар. Шу тарзда улар бир кесак билан икки қарғани урар эканлар — ҳам озиқ-овқат муаммосини ҳал қилар эканлар, ҳам севимли ота-оналарини қариган чоғида ёлғизликдан ва кексалик хасталикларидан халос этиб, уларга ҳаёт йўлларини яқин қариндошлари даврасида миннатдор болачақаларининг жағлари орасида хотималаш имконини яратар эканлар.

Америка жуда бадавлат мамлакат. Бу ерда яҳудий-

лар аҳолининг энг қашшоқ қисмини ташкил қилмайди, албатта. Ҳар бир яҳудий хонадонда иккита-учта автомобил бор. Қўпчилик ўзининг хусусий уйларида истиқомат қилади. Бу уйларда хоналар етарли. Агар Москвада бўлганда бу уйларнинг биттасига камда бешта оилани жойлашарди. Хуллас, ана шу Америкада ота-оналари қариган чоғларида улардан шартта юз ўгиришади, виждонлари зиғирча қийналмаган ҳолда тўғри келган баҳона билан улардан халос бўлиб қолишади.

Сизнинг ота-онангиз бор, ёхуд бева қолган битта онангиз ё бева отангиз бор, ўзингизнинг хусусий уйингизда турасиз, уч қаватли, ўн бешта хонаси бор, йилига юз минг доллар даромадингиз бор. Шундай бўлишига қарамай, агар америкалик бўлсангиз, ота-онангизни кексалик йилларини фарзандлик меҳри билан илтиб ўз бағрингизда олиб қолмайсиз. Сиз уларни қариялар уйига жўнатасиз. Бу уй жуда муҳташам, унга жойлашиш учун бир дунё пул керак. Лекин шу харажатнинг юзига қарамайсиз, ота-онангизни бегона қўлларга топширасиз.

Улар микроблари қувиб чиқарилган озода хоналарда ўтиришади, оқ фартукли негр аёллар уларни аравачаларга ўтқазиб олиб, турманикка ўхшаш узун йўлақларда сайр қилдиришади, уларни шинам жиҳозланган ошхоналарда овқатлантиришади ва ҳар куни эрталаб нонушта вақтида улар қўшниларида бир-икки киши етишмаётганини кўриб хуноб бўлишади — улар нонуштагача етиб бормаи жонларини эгаларига топширган бўлишади.

Қариялар бу ғарибхоналарда оила меҳрини кўрмай яшашади. Уларни ҳақи аввалдан тўлаб қўйилган марҳумликка номзодлар деса бўлади. Уларнинг бутун фикри-зикри ғайри ихтиёрий тарзда битта мавзу атрофида айланади. У дунёга риҳлат қилувчи навбатдаги одам ким бўлсайкин? Улар мункиллаган, пўпанак босиб, нураб бораётганлар орасида яшашади. Бунақа даҳшатли қийноқни ҳатто одамхўрлар ҳам ўйлаб тополмайди.

Бизнинг Россияда қарияларга ортиқча жой топилмайдигина эмас, балки бир хонада учта авлод—неваралар, фарзандлар, бувалар ва бувилар бирга яшашади, аммо шундоқ бўлса ҳам, мабодо сиз қариялардан халос бўлинса чиқим бўлмасди» деган мазмунда оғиз очиб қолсангиз, сизни энг ёвуз бир ҳайвон, одамгарчилигини бутунлай йўқотиб қўйган бағри тош бир кимса деб ҳисоблашади.

Сенинг ўзингни онанг! У сени катта қилган, даҳшат-

Ли хасталиқлар чапгалидан қутқарган, ўзи емай, сенга едирган, бомбардимон вақтларида гавдаси билаи сени хатардан пана қилган. Наҳотки, ана шу онанзорни ўзининг фарогатинг деб, қариган чоғида онла меҳридан мосуво қилиб бўлса? Наҳотки, уни мулоқотда бўлиш, уларга қараб яшариш бахтидан маҳрум қилиб бўлса?

Мен Москвада уйланганимда ҳатто асал ойимизни ҳам қайнанам Циля Моисеевна билан бир хонада ўтказган эдим. Ҳолбуки, унинг феъл-атвори қанду-новвот эмас эди. Лекин шундоқ бўлса ҳам, уни бирор ёққа гум қилиш ўй-хаёлимга келган эмас.

Америкага келганимдан кейинги дастлабки ойларда, ҳали океандан сакраб ўтган вақтдаги тафовутни ҳис қилолмасдан ва умуман, осмонўпар иморатлар билан учрашувдан нафсимни ростлаб улгурмай, уйқусизлик дардига чалиниб қолдим. Ушанда ҳар куни тунда Нью-Йорк кўчаларида санғиб чиқардим. Тўғрироғи, Бешинчи авеню деб аталмиш марказий кўчада. Негаки, бу тош дара ичида истаган томонингга бурилиш хатарли эди — пальтонгдан ёхуд чўптагингдаги долларингдан ажраб қолиш ҳеч гап эмас эди. Мабодо омадинг келмай қолса, уйингга, муҳожирлар учун мусофирхонага каллангни қайтариб олиб келиш ҳам амри маҳол бўлиб қоларди.

Мен ёлғиз ўзим Бешинчи авеню бўйлаб сайр қилиб юрар ва дунёдаги энг бой магазинларнинг чарақлаб турган витриналарини томоша қилардим, витриналардан эса менга манекенлар қараб туришарди. Унлаб бир хил манекенлар. Улар мўйналарга бурканган, ҳашаматли либослар кийган, фраклар, костюмлар, енгил спорт либослари, шапалоқдеккина бикиниларда. Уларнинг ҳаммаси маъносиз шиша кўзлари билан менга тикилади, ҳаммаси ҳам бир хил — ҳиссиз тарзда ишшаяди.

Мен америкаликларни хафа қилмоқчи эмасман. Америка яҳудийларини-ку — инчунун. Аммо уларнинг ҳар қайсисида ана шу манекенларнинг қай бир зарралари бор-да! Шунинг учун бунақа одамларнинг даврасида яшаб барака топмайсан, вақт-соати келиб ўзинг ҳам шуларга ўхшаб қоламан деган фикр келганда эса, бўйнингга сиртмоқ солиб юборишдан ҳам тоймайсан.

Хом сут эмган бандалигимга бориб, бу дунёда ҳамма нарсани кўриб бўлдим, энди мени лол қолдириши мумкин бўлган ҳеч нарса қолмади, деб ўйлабман. Адашган эканман. Нафақат лол бўлдим. Балки лол қолганимдан бошимни деворга уриб ёришимга сал қолди.

Бир вақтлар қариялар уйида сартарошлиқ қилган

эдим. Жуда яхши уй. Ҳамма ёғи саришта, озода. Жиҳозларини яхши. Катта бир хастахона қошида бир бўлим тарзида очилган. Бизнинг миждозларимизга энг яхши врачлар кўз-қулоқ бўлиб туришади. Қарияларини шу ерда олиб туришларини учун уларнинг бадавлат фарзандларини катта пул тўлашади. Мен миждозларнинг сочини олиб, соқолини қираман. Қалтироқ, ожиз чолларга раҳмим келади. Узимнинг чала-чулла инглизчамда уларнинг ҳар бирига бирон оғиз ширин гап айтишга ҳаракат қиламан. Улар бир зумда хориждан келганимни фаҳмлаб олишади. Албатта, талаффузимга қараб эмас...

Баъзан мен у ерда кечасига ҳам қолардим — уч-тўрт доллар қўшимча ишлашман деб навбатчилик қилардим.

Қариялар тунда ўлишади. Тонгга яқин. Бир кампир менга қизининг телефонини берди — бирор қори ҳол бўлиб қолса, огоҳ қилиб қўйсан деган маънода. Кечаси кампир ўладиган бўлиб қолди. Мен врачдан «кампир яна қанчага бораркин?» деб сўрадим. Бир соатдан ортиққа бормайди деди у.

Телефон эсимга тушди. Кампир роса қизини мақтаган эди, унинг тиниб-тинчиб кетганини, яйраб-яшнаб яшаётганини оғиздан бол томиб гапирарди. Эри адвокат экан, Лонг-Айлендда хусусий уйи бор экан. Қўғирчоқдек гўзал фарзандлар...

Кечаси соат уч эди. Мен Лонг-Айлендга қўнғироқ қилдим. Анча вақтдан сўнг аёл киши уйқусираган овозда «сизга нима керак?» деб сўради.

Менга ҳеч нарса керак эмас, деб жавоб бердим. Қўнғироқ қилаётганимнинг боиси шуки, дедим, онангиз оғирлашиб қолдилар, агар тезроқ етиб келсангиз, ҳали узилмай туриб кўриб қолсангиз ажаб эмас...

Сиз ўйлайсизки, гўшакдан фарёд овози эшитилди деб:

— Ярим кечада телефон қилишга нима ҳаққингиз бор? — деб сўради қаҳр билан кампирнинг қизи. — Яна ҳордиқ кунини бўлса?

Шундан кейин хусусий ҳаётнинг даҳлсизлиги тўғрисида ва менинг сурбетлигим, андишасизлигим ҳақида менга маъруза ўқиди.

Эру хотин болаларини билан мириқиб уйқуга тўғиб, қуёш анча кўтарилган маҳал, марҳумани кўргани келишди. Қизини қалди-қоматини келишган навқирон жувон экан. Одатга кўра пичагина кўздан ёш чиқарди, юзидаги упаэликни бузиб қўймасин учун бу ёшини ҳам кўздан чиқариши ҳамона дастрўмол билан артиб олди.

Мен унга шахсий душманимдан баттар нафрат билан

қараб турардим. У менинг нафратимни сезді, шекилли, менга орқасини ўгириб олди. Қадди-қомати тик, жуда хушбичим эди. Марҳума онаси ўз вақтида уни шарбату витаминларни аямай роса парварини қилган экан.

Эртаси куни менинг каттам тунги қўнгироқ учун танбех берди:

— Эҳтимол, сизларнинг Россиянгизда шунақа қилса бўлар, — деди қовоғини уюб кекса яҳудий — икки-уч йилдан сўнг унинг ўзи ҳам шунақа ғарибхонага тушмоғи аниқ эди, — Америкада тартиб бошқа. Уни ўзгарттиришга сизнинг ҳаддингиз сизмайди.

— Э, менга деса, ҳамманг куйиб кул бўлмайсанми-я! — деб жавоб бердим рус тилида.

У, албатта тушунгани йўқ.

*Бобруйск шаҳаридан шимолроқда.
Баландлик — 3200 фут.*

Энди бўлса, келинг, эркинлик нима эканини бир таҳлил қилиб кўрайлик. Гўзал сўзларсиз, пардоз-андозсиз. Эрк учун одатда киноларда жон фидо қилишади.

Кўзингиз бунақа бақраймасин — гапимни эшитинг. Мен оддий одамман. Шўролар Иттифоқида менга ўхшаганларни мешчан дейишади. Мен тинчгина, кўчада бирор инсон йўлиқишидан хавотир олмай хотиржам яшашни истайман. Чунки менинг милициям мени кўриқлайди. Ҳа, ҳа, майли, буни полициячи давлат дейсизми, тоталитар тузум дейсизми — ихтиёр ўзингизда. Қандай хоҳласангиз, шундай атайверинг. Кечки пайтларда кўча-кўйларда сайр қилиб юрганымда кўчада полициячиларни қанча кўп учратсам, шунча хурсанд бўламан. Ҳа! Мен фуқароча кийинган, лекин костюмининг тагига пичоғу тўқмоқ яшириб олган йўлтўсардан кўра қайишига резинка тўқмоқ, биқинига тўппонча тақиб олган полициячини афзал кўраман.

Албатта, кўча-кўйларда соң-саноқсиз полициячи изғиб юрса-ю, уларнинг орасида бир ўзим шўппайиб оқшом кезлари сайр қилиб ҳузурланиб юрсам, бу, албатта, маданий ҳордиқ олиш бўлмайди, балки аристоннинг турма ҳовлисидаги сайрига кўпроқ ўхшаб кетади. Бундай бўлса, чегарадан чиқиб кетган бўлардим. Ҳамма нарсада меъёр бўлмоғи керак. Полициячилар орасида, майли фуқаролар, ҳам учраб турсин. Бу фуқаролар аёллардан бўлса нур устига нур. Айниқса, ёшроқ бўлса... Дўмбоқ қина бўлса... А, лаббай? Аркадий Рубинчик ҳам анойин эмас. Шунақа. Буни менга болалигимдан бери сингди-

риб келишади — аёлларга суягим йўқроқ эмиш. Мен нима дердим, хўп дея қоламан. Бор нарсани бор дейсан, йўқни йўқ дейсан-да. Хўп, узр.

Хўп, асосий гапга қайтайлик. Эркинлик ҳақида гап-лашаётган эдик... Эркинликни шавлага қўшиб еб бўлмайди. Эркинлик билан авротингни яшира олмайсан. Бунинг учун энг жўн бир шим керак. Уннинг олдида ўйинги бўлмоғи, ўймоқнинг тугмалари бўлмоғи керак. Тугма ўришга «молния» деган нарса билан бекилса яна ҳам яхши.

Хуллас калом, эркинлик деган билан қорнинг тўймайди. Хўш, инсонга биринчи навбатда нима керак? Қорин тўйдирадиган овқат. Кейин-чи? У-бу буюм орттирса чакки бўлмайди. Пега десангиз, одатда устига қараб қарши оладилар... Учинчидан-чи? Хўш, сиз билан бизга нима керак учинчидан? Кўриб турибман тушунадиган одам экансиз. Ҳа, шунақа. Ана шундагина эркинлик, сўз эркинлиги, матбуот эркинлиги, кўчаларда намоён қилиш эркинлиги каби юксак нарсалар ҳақида фикр юритиб, сафсата сотсангиз, арзийди. Қачон дейсизми? Ҳа, энди, жонон билан дон олишиб бўлгач, юмшоқ тўшакда чўзилиб ётиб, булғор сигаретасидан тўйиб-тўйиб тортиб, хуморингиз тарқагандан кейин-да...

Менга қаранг, азизим, шунақа иссиққина партўшакда ётган бўлсангиз, сизнинг меҳнатдан қотган бўйингизга ҳурилиқонинг момик қўллари чирмашиб олган бўлса, сиз буларни тарк этиб кўчага совуқ изғирин қўйинга чиққингиз келадими? Кўчага чиқиб, намоёнчилар қаторида туртиниб-суртиниб юрармидингиз? Орқангиз қичиб, ҳамманинг олдида бақириб-чақирингиз келиб кетгани учун ҳукумат кучларининг таёғини татиб кўришга рози бўлармидингиз? Гимназиянинг иккинчи босқич талабалари ва узун сочли студентлар шунақа иш қилса ярашади. Сочни узун — ақли қисқа!

Эркинлик деб қанчадан-қанча одам қирғин қилинган. Шунга қараганда оламда эркинлик деган сўздан яхшироқ сўзни ўйлаб топиб бўлмайдиган кўринади. Қани, келинг, чиндан ҳам шу эркинлик деган сўзни бир у ёқ-бу ёғини ағдариб кўрайлик.

Эркинлик деганда нимани тушунамиз? Ўз ҳокимиятингни сўкиш ҳуқуқими. Шунақами? Қолган ҳаммаси — сафсата. Ундан чиқдики, ўз ҳокимиятимни хўб бўралаб сўксам — эркин одамман, дамимни ичимга ютиб, индамай, шахсий ишларим билан машғул бўлсам — қулман окей!

Агар шунақа бўлса, шундай мулоҳаза юритсак, биз

СССРдагилар энг озод одамлар эдик. Доҳийларимизни қанақа чаңгитиб сўкардик. Бунақа сўкишларни яна қарерда эшитгансиз? Никита Хрушчев — маккажўхорихўр тентак Иван. Брежневга қанақа лақаблар тақилмаган. Тўғри, минбардан туриб, ҳамманнинг олдида айтмасдик, майдонларда ҳайқирмасдик. Лекин бизга бунақа қилишнинг кераги ҳам йўқ эди-да! Биз гап сотиб, гийбат қилиб, кўнглимизни бўшатсак, бас эди. Дўстлар даврасида жиндай-жиндай отиб ўтириб, пичир-пичир қилиб, томоқни йиртиб нима қиламиз, томоқни давлат бермайдику!

Сизга бундан баттарини айтаман — бизнинг парторгимиз Капитолина Андреевна тор доирада Хрушчев ҳақида шунақа гапларни гапирар эдики, эшитсанг, анграйиб қолардинг. Рост, Хрушчевни ишдан олишгандан кейин...

Ўзингиз очигини айтинг менга — ўша Исроилда ёки Америкада одамлар намойишга чиқаман, кўча ҳаракати-га халақит бераман, ҳамманнинг олдида хархаша қиламан деб ўлиб кетяптими? Хўш, мабодо шунақа қилишса, бунинг эвазига нимага эга бўлишади? Шу йўл билан бирор нарсага эришишади деб ўйлайсизми? Бекорларни айтибсиз. Бекорга томоқларининг қирилгани қолади, вақтлари кетади, ўзлари эса эркинликдан фойдаланганлари учун мамнуи бўлиб, уй-уйларига тарқалишади. Ҳокимият эса ўтирган ўрнида ўтираверади, мийнгида кулганича одамларнинг чақириб-бақирганларига парво ҳам қилмайди. Нега десангиз мишистрларни тайинлайдиганлар кўчадаги намойишчилар эмас, ишдан оладиганлар ҳам улар эмас. Чунки бутун дунёда уларни ўйнатадиганлар бутунлай бошқа одамлар.

Оломоннинг қўлига эса «озодлик» деб аталган бир қўғирчоқни тутқазиб қўйишади — ма, ол, кўнглингга сиққанча эрмак қил, фақат лозим бўлмаган жойга тумшуғингни тикма!

Гапимга ишонаверинг. Россияда бу ишларни ҳалолроқ қилишади. Ҳеч кимга ҳеч қанақа қўғирчоқ берилмайди, ҳар қандай киши кўрпасига қараб оёқ узатмоғи керак. Ўз жойингда тинчгина ўтир. Типирчилама. Ўзингни маромида тут. Бўлмаса... Ўзингиздан қолар гап йўқ, ёш бола эмассиз: Сибирнинг совуғи ҳар қан тай дардга даво.

Хўш, охир-пировард нимага эга бўлармик? Нимага эга бўлардик, мана, кўринг: Нью-Йоркда кечқурун кўчада тумшуғингни кўрсата олмайсан, уйингни ичидан беркитиб олиб, рангли телевизорингни томоша қиласан — полициячилар кўчага журъат қилиб чиққани учун пи-

чоқланган овсарларни тез ёрдам машиналарига ортиб олиб кетишаётганини кўрасан.

Хўш, Москвада нимага эгамиз? Истасанг шаҳарнинг қоқ ўртасида, истасанг энг овлоқ, энг ҳоли бир бурчакда эрталабгача сайр қил, ўйна, яйра, ҳар қадамда бир милиционер, навбатчи патруллар квартаallarни айланиб юришади, дружиначилар уларнинг кетида ҳалак, сени шунақа қаттиқ ҳимоя қилишадикки, гирт маст ҳолда кўчада ухлаб қолсанг ҳам бўлаверади. Жуда нари борса, сени жонсиз қўлларингдан етаклаб ҳушёрхонага олиб кетишади, ювиб-тараб, тозалаб, оппоқ рўмолга ўраб ухлатиб қўйишади, эрталаб бўлса, биронта ҳужжатингни қолдирмай қайтариб беришади-да, сени соғиниб қолган оилангни хурсанд қилиш учун уйингга жўнатиб юборишади.

Шундоқ бўлгандан сўнг, сиздан сўрайман — қани айтинг-чи, қаерда тартиб кўпроқ? Қаерда инсон чиннакамга эркинроқ нафас олади?

Илмий журналларда ёзишганидек, изоҳнинг ҳожати йўқ.

*Кичик Ярославец шаҳрининг шимолроғида.
Баландлик — 2400 метр.*

Кўп афсус, биз сиз билан бу сафаримиздан аввалроқ таниш бўлмаган эканмиз. Сизга бирмунча ажойиб воқеаларни кўрсатар эдим. Осмонга кўтарилишимиздан тахминан бир соатча олдин Нью-Йорк аэропортига келиб қўнди. Ичи тўла шўро яҳудийлари. Яқиндагина мен ҳам шулар қатори эдим, мен ҳам худди шу рейс билан Римдан Нью-Йоркка учиб келган эдим. Қўлтигимда юк халтам, Исроил билан Италияда кўрган-кечирганларимдан кейин роса эзилиб, дабдала бўлганман. Худди шуларга ўхшаб, Америка ниҳоят шўрнинг қурғур бояқиш яҳудий учун бир бошпана бўлар деган умид кўнглимда...

Агар мен уларга СССРга қайтиб кетяпман десам, мени тилка-тилка қилиб ташлашарди. Мени қип-қизил аҳмоққа чиқариб қўйишарди. ёки шўро айгоқчиси деб ҳисоблашарди. Шунинг учун мен уларнинг яқинига ҳам борганим йўқ, бир чеккада туриб кузатдим, холос. Балки биронта таниш-билиш чиқиб қолар. Бунақалар чиқмади. Қулоғимга чалинган олақуроқ гапларга қараганда келганлар кўпроқ Одесса ва Киевдан экан. Жуда толиқишган. Ҳаяжонга тушишган. Биласизми, улар менга кимни эслатишди? Кема ҳалокатининг ҳолдан тойиб, бир амаллаб бегона қирғоққа етиб олган қурбонларини.

Ҳозир эса улар усти бошлари шалаббо, дийдираган, бир-бирининг пинжигга суқилишиб, кўзларини бақрайтириб туришибди. Қаттиқ ерга етиб олганлари учун ўзларини бахтиёр санашади. Аммо бу ер қанақа, уларни қандай кутиб олади — билишмайди. Шунинг учун ҳам бесаранжом бўлишади. Гапиришса, бақириб гапиришади. Сал бўлса, жазавага тушмоқлари, ўзларини кўтариб ерга уришлари ҳам ҳеч гап эмас.

Ҳолбуки, улар Россия билан хайрлашаётганларида кўз ёшларини тўкиб бўлишган. Ўзларини ўтмиш билан боғлаб турган ҳамма ипларни — ёру биродар, қариндош-уруғлар билан алоқаларини юракларидан қонлари синиб туриб узганларида сочлари оқариб, мункиллаб бўлганлар. Исроилга келиб, Лод аэропортида қирғоқни ўпиб ва шу йўл билан кўнгилларидаги муҳожират зилини бир оз енгиллатар эканлар, яна йиғлашган. Ўшанда бу сафар ҳаётларидаги энг сўнгги сафардек туюлган. Жаҳонгашталиклари шу билан тугайдигандек, сўнгги бекатдек кўринган. Сўнг эса яна санқиш, яна дарбадарлик. Синиқ кўнгил билан, таҳқирланган маъносиз нигоҳ билан. Ортиқ ҳеч нарсадан умид қилмай. Боши оққан бирон томонга етиб олишса бас. Қоринлари тўйса, бошпаналари бўлса, ҳамма нарсани унуттишса, бас.

Улар Кеннеди номидаги аэродромнинг муҳташам гумбазини остида бир-бирларининг пинжларига киришиб, тўпланиб туришар ва Америкада аллақачон урфдан қолган резинка сақични асабий бир ҳолатда чақиллатиб чайнашар эдилар. Уларнинг кўз ўнгларида эса орзуларининг чўққиси сифатида Америка паспорти лип-лип ўтиб турарди. Уни беш йил ўтгандан кейин олишади. Олдин берилмайди. Ўшанда ҳам хулқи-атворинг бекаму кўст, бенуқсон бўлса. Яна бошқа анча-мунча шартлари бор. Бу шартларга мувофиқ келиш керак. Акс ҳолда, марҳамат, тўрт томонингиз қибла. Бошингиз оққан томонга марҳамат қилиб, туёғингизни шиқиллатишингиз мумкин.

Буни ўзим ҳам бошимдан кечирган эдим, шунинг учун, уларни автобусга ўтқазиб, Нью-Йоркка олиб кетишаётганда ва Америка уларни жонли одамлари билан эмас, балки йўллардаги гала-гала автомобиллар ҳам уларнинг икки чеккасидаги сон-саноқсиз қабристонлар билан қарши олганда уларнинг хаёлларига қандай ўйлар келишини яхши биламан. Қабристонлар яҳудийларники, католикларники, протестантларники. Қабрлар устида минглаб ёдгорликлари бор. Ҳар бир қабр тоши ос-

тида мўъжизалар мўъжизаси бўлмиш Америка паспор-
тининг бахтиёр эгаси ётмоғи керак. Аммо автобусда
кетаётганларда бу паспорт йўқ. Бўлиш-бўлмаслиги ҳам
номаълум. Беш йилдан кейин нималар бўлмайди, дей-
сиз, худо билади. Бу муддатга дош бериша оладими-
йўқми? Масалан, менга ўхшаб.

Пешонаси сўнгги марта тақ этиб деворга теккандан
кейин «дод» деб юборадиган ва Вашингтондаги Ун ол-
тинчи авенюга қараб йўл оладиганлар озмунчами?

Йўқ, йўқ, Вашингтондаги Ун олтинчи авеню ўз жо-
нига суиқасд қиладиганларнинг жойи эмас. У ерда га-
рибхона ҳам йўқ. Бу ер Нью-Йоркдаги Бауфи стрит
эмас.

Ун олтинчи авеню — Вашингтоннинг энг муҳташам
мавзеи, Вашингтоннинг ўзи — мен сизга айтсам, анча
бўлмағур шаҳар. Оқ уй шундоққина кўриниб туради.
Омадингиз келиб қолса, президентга ҳам рўпара келиб
қолишингиз мумкин. Албатта, уни отиб кетишганлари-
дан аввал.

Вашингтондаги Ун олтинчи авенюда жонажон Шўро
элчихонаси жойлашган. Бир замонлар собиқ шўровий
бўлган тентак яҳудийлар учун чиндан ҳам сўнгги бекат.

Ҳозир мен билан бирга жиндай кулишасиз. Гарчи
очиғини айтганда билмадим-ов — бунинг кулгили жойи
борми-йўқми? Узингиз ўйлаб кўрарсиз.

Совет элчихонасининг олдида бир эмас, икки эмас,
бир йўла тўртта америка полисмени туради. Кенг яғрин-
ли, қўтосмонанд паншахага ўхшаган қўлларида залвор-
ли тўқмоқ. Бошингизга тушириб қолса, бош чаноғингиз-
нинг суяқларини йиғиштириб ололмайсиз.

Улар шўро элчихонасини америка яҳудийларидан
ҳимоя қилишади. Узингиз биласиз, баъзан элчихонанинг
олдида қиёмат бўлиб кетади. Бўрон! Қуюн! Америка
яҳудийлари бутун авенюга тўлиб кетган. Қўлларида пла-
катлар, мегафонлар ҳайқириги. Минглаб одамлар дод-
вой солади: «Жавобини бер менинг халқимни!»

Албатта, яҳудий халқининг СССРда истиқомат қи-
лувчи қисми назарда тутилади. Америка яҳудийлари ана
шу биродарлари учун Исроилга йўл очиб бериш учун
курашадилар-да! Америкага эмас Исроилга.

Америкалик яҳудийларнинг ўзи у ерга бормайди.
Барибир нима қилади у ерда? Лекин рус яҳудийлари
борса бўлади. Нур устига нур. Шунинг учун ҳам: «Жа-
вобини бер менинг халқимни!»

Бунақа кунларда тўртта эмас, юзлаб полисменлар

жунбушга келган яҳудийлар оломонини элчихонанинг олдидан қувиш билан овора. Элчихонадан эса биронта одам қорасини кўрсатишга кўрқади.

Лекин намоёнлар бўлмайдиган оддий кушларда ҳам тўрттадан кам полициячи навбатчилик қилмайди. Чунки элчихонанинг рўпарасида кўчанинг нариги томонида худонинг берган куни эртадан кечгача навбат алмаши-ниб ўн-ўн бешта америка яҳудийси навбатчилик қилади. Ёшлар. Студентлар бўлса керак. Кўнинча руҳонийлар ридоларида, қўлма-қўл ушлашиб доира олишади-да, йўлкада рақс тушишади. Вақти вақти билан эса рус ти-лида америкача оҳангда қичқириб қўйишади.

— Фиръавн! Фиръавн! Жавобини бер халқимни!

Яҳудийларнинг шунақа бир қўшиги бор.

Ҳар куни эрталабдан кечгача шу аҳвол. Йўловчилар худди шаҳар соатларининг занг уришларига ўрганиб қолгандек, бунга кўникиб қолишган. Полициячилар ҳам, элчихонадагилар ҳам.

Бу Ун олтинчи авенюнинг бир томонида. Унинг у томонида, кўчанинг нариги бетида элчихона биносининг олдида полициячиларнинг орқасида ҳам яҳудийларни кўриш мумкин. Америкаликларни эмас, собиқ шўро яҳудийларини. Америка яҳудийлари шуларни деб намоён-ларда жонлари ҳалқумларига келгунча бақириб-чақир-шади.

Булар «халқимга жавоб бер» деб ҳайқирмайди. Чунки бир замонлар уларнинг чиқариб юборилишини талаб қилиб, шунақа деб ҳайқаришган ва уларга жавоб берилган. Энди бўлса улар полисменларнинг орт томони-дан элчихонага яқинлашиб олиб, бошқача ҳайқаришга тайёр!

— Багрингга қайтар халқимни!

Қарама-қарши томондаги йўлкада америкалик хи-риллаб, бўғилиб «Жавобини бер халқимни!» деб бақир-шади. Уларнинг қийқириқларини пана қилиб, бу шовқин-суроннинг сабабкорлари эмакляб элчихонага кириб олиб, қайтариб юборишларини ўтинади. Россияга. Уйга. Она-сининг олдига. Отасининг олдига.

Мен бун ташқаридан туриб кузатгангина эмасман. Ўзингиз сезиб турган бўлсангиз керак — гуноҳкорона қиёфада шўро элчихонасининг эшикларига тирмашиб, ялиниб-ёлворганлардан бири мен эдим. Яғриндор поли-циячиларнинг панасида, кўчанинг нариги томонидаги бақиравериб аллақачон ҳирқираб қолган шўро яҳудий-

йари ҳимоячиларининг узлуксиз рақсу самолари жўрлигида. Уларнинг хитоблари жўрлигида:

— Жавобини бер халқимнинг!

Мени элчихонага киритишди. Мен ёлғиз келганим йўқ, бир ошнам билан келувдим. У бу ерга авваллари ҳам кўп келган. Унинг ишлари анча юришиб кетган эди — ҳужжатлари Москвага жўнатилган, у ердагилар узил-кесил ҳал қилишини кутяпти. Бу ишлар унчалик қўрқинчли эмаслигини кўрсатиш учун у мени стаклаб олганди. Шу баҳонада ишлари қандоқ бораётганини ҳам билиб олмақчи эди.

Сизга шуни айтмоғим керакки, ичкарига киришим биланоқ ҳамма хавотирим бирдан ғойиб бўлди қолди. Бизнинг олдимизга элчихонанинг ходими чиқди. Билмадим, консулмиди, вице-консулмиди. Эски ошналардек бизга жилмайди-да, деди:

— Келинглар, қадрли ўртоқлар. Уз уйингиздек тортинманглар.

Тасаввур қиляпсизми? Бизга, яъни шўро қонунларининг ҳамма моддаларига кўра ватан хоинлари, сотқинлар, сионизм ва империализм малайлари деб ҳисобланадиган одамларга қараб «қадрли ўртоқлар» дейиляпти.

Ақлдан озиб қолиш мумкин-а! Яна «ўз уйингиздек тортинманглар» эмиш.

Мен ҳатто янглиш эшитган бўлсам керак, деб ўйладим. Элчихона ходими эса чинакамига ўғил бола йигит экан, бизни юмшоқ ўриндиқларга ўтқазди-да, бир қизни чақирди. У ҳам ўрис экан. Бирам хушрўй, Бодом қовоқ. Унга нима деди денг:

— Меҳмонларга қара, Тамара. Марҳамат, бизга кофе келтир. «Сюрприз» тортдан ҳам олиб кел. — Шундай деб бизга қараб ўзини яқин олиб кўз қисиб қўйди. — Торт янги. Кечагина Москвадан учиб келган.

Йўқ, ҳақиқатан ҳам ақлдан озиб қолиш мумкин эди. Бу ерда бизни «Сюрприз» деган торт билан сийлашса-я! Кечагина Москвадан келган экан!

Бу шоколадлик тортни СССРдан бошқа ҳеч қаерда қилишмайди. Вақтида мен уни хушламас эдим. Қуруқроқ. Сал—куйганроқ. Истаган пайтингизда ундан тузукроқ бирон нарса топиш мумкин. Масалан, Арбатдаги «Прага» ресторанида тайёрланадиган «Прага» торти.

Бироқ бу ерда Вашингтонда элчихона фойесида учта шўро доҳийсининг сувратлари остида тамом бошқа гап-да! Доҳийларнинг нигоҳлари жиддий, лекин қаҳрсиз,

аксичча, оталарча улар бизга — қилғилиқни қилиб қўйиб, энди адашган ит каби туғишган хонадонига бош уриб қайтиб келган, насабига кўра яҳудий миллатига мансуб иккита собиқ фуқароларига маънодор қараб туришипти. Шундай шароитда «Сюрприз» тортти менга қандолатпазлик санъатининг чўққиси бўлиб кўринди ва офзимга сариқ мойдай ёқди.

Тамара-чи? Ё парвардигор, шу номни эшитсам бири биридан ёқимли қанчадан-қанча воқеалар эсимга тушадди! Тамара худди туғишган синглимиздек, бизга мулойим боқиб, атрофимизда гирди-капалак эди.

— Ҳар қандай одам ҳам хато қилиши мумкин, — деди бизга элчихона ходими ҳамдардлик билан. Бунни эштиб, юрагим ўйнаб кетди. СССРда бунақа гапни айтишмайди. Эҳтимол, ҳозир айтишар, лекин авваллари сира айтишган эмас. Хато қилсанг, гаплашиб ўтирмай, турмага жўнатишарди. Баъзан эса хато-пато қилишингни кутиб ҳам ўтирмай, олиб бориб тиқиб қўйишаверарди. Фалокатнинг олдини олмоқ мақсадида, ўзгалар кўрқсин десанг, ўзингникини аяма!

Демак, мен хорижма-хориж дайдиб юрган кезларда Россияда анча-мунча ўзгариш рўй берибди-да! Либерализм!

Менинг ошнам анойи эмас — юлдузни бенарвои урадиганлардан. У элчихона ходимига атайин шунақа саволлар бера бошладики, жавобларни эшитганимдан кейин мен «ошнам беҳуда гапирмаган экан» деб ўйламогим керак эди.

Биринчи савол:

— Марҳамат қилиб айтнинг-чи, ўртоқ бошлиқ. шўро фуқаролигидан маҳрум бўлган одам унга яна эга бўлмоқ ва уйига қайтмоқ учун нима қилмоғи керак бўлади?

Жавоб:

— Сабабларини баён этиб ариза ёзилади. Тўрт нусхада. Тўрт нусхада анкета ҳам тўлдирилади. Ундан ташқари СССРда истиқомат қилувчи қариндошлардан оилани бутлаш мақсадида расман чақириқ қоғози бўлса, нур устига нур бўлади.

Гап шу ерга келганда қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишимга сал қолди. Қип-қизил майнавозчилик-а!

Биз СССРдан Исроилга чиқиб кетишга ижозат сўраганимизда ҳам биздан исроиллик қариндош-уруғларимиздан оилани бутлаш маъносида чақириқ бўлишни талаб қилишган эди.

Кўпчилигимизнинг хорижда ҳеч қанақа қариндош-

уруғимиз йўқ эди. Шунда Тель-Авивда ҳар бир истаган одам учун холами-амма ёхуд тоғами-амаки излаб топа бошланди. Албатта, бу тоға-аммалар қалбаки эди. Уларнинг номидан оилани бутлаш учун чақириқнома юборилар эди. Одамлар Москвада ота-онасини, баъзан эса ҳатто болаларини қолдириб, тоғаси ёхуд аммаси билан оилани тиклаш мақсадида Тель-Авивга йўл оларди. Бунинг ёлғон эканини ҳамма билиб турарди. Лекин ҳамма буларнинг барини чин деб ўйлаётгандай кўринарди. Уйин эди-да! Иккала томон ҳам ўйин қиларди. Баъзилар эса албатта, бу тахтада оддий пиёдалар эдик, холос.

Ҳозир ҳам ўйин давом этарди, фақат энди - теска-рисига. Энди Россиядан чақириқнома керак.

Ошнам сўрашда давом этади:

— Борди-ю у ёқда қариндошлар қолмаган бўлса-чи?

— Собиқ қўшнилари имзо чекса ҳам бўлаверади, — деб кулиб юборди элчихона ходими. Унга қўшилиб биз ҳам кулиб юбордик. Кап-катта одамлармиз. Унинг устига бир-биримизга ёт эмасмиз. Тушунмай ўлибмизми? Керак бўлгандан кейин керак-да! Илтимос қилишгандан кейин бажармоқ керак. Бунақа нарсаларга ақлимиз етавермайди.

Иккинчи савол:

— Квартира масаласи нима бўлади?

Жавоб:

— Шу ерда долларда ҳақини тўланглар — Москвада «Внешпосилторг» қурган биринчи даражали уйлардан кооператив квартира оласиз. «Внешпосилторг»нинг квартираларини фақат хорижий валютага олиш мумкин. Бир квадрат метр турар жой майдонининг қиммати 90 доллар. Коридорлар, ўчоқбоши, ювиниш хоналари бепул. Шу тарзда уч хоналик квартира сизга беш миң долларга тушади. Хорижий валютага бизда чиқадиган «Москвич» ёхуд «Жигули» машиналарини ҳам харид қилсангиз бўлади. Экспорт учун ишланган нусхаларини.

— Булар кичкина машиналар, — деди ошнам қувлик билан кўзларини қисиб. — Қимматроқ бўлса ҳам кучлироқларидан олса бўлмайдими? Масалан, «Волга»ми ё «Чайка»ми?

— Сизларга мумкин эмас, — деб жавоб берди элчихона ходими. — Чегарадан чиқиб кетилади.

Шундай деб кулиб юборди.

Зўр йигит экан-да бу элчихона ходими! Ақли ҳам расо. Ҳозирги пайтда дипломатия хизматга танлаб-таң-

лаб юборишади. Партия билетининг ўзи билан иш битмайди. Унинг ёнига қўшимча тарзда каллада ҳам бирон нарса бўлмоғи керак.

Ошнам ўзини овсарликка солди:

— Менинг пулим ортиб қолса-чи? Мен бу ерда эзувчиларнинг қўлида эртаю кеч ишладим, унча-мунча орттирганим бор. (Нималар эвазига «унча-мунча орттиргани»ни билмасам экан. Икона ҳисобига орттирган. Хуфя тарзда Россиядан ўттиз доначасини олиб келганди. Лекин мен гумман. Менинг нима ишим бор?) Уни нима қиламан?

— Нима қилишни билмагандек сўрайсиз-а! — деб койинган бўлди элчихона шоввози кўзларини лўқ қилиб. — Шу ерда муюлишнинг нариги томонида шўро банкининг бўлими бор. Ўша ерда меҳнат қилиб топган долларларингизни сертификатга алиштириб оласиз. Москвага борганда эса хоҳланг — бу сертификатларга валютага савдо қиладиган «Березка» мағазинида қора увилдирикми, хорижий латта-путталарини харид қилинг, хоҳланг — сертификатингизни чайқов бозорига олиб боринг. Бирга саккиз сўмдан. Ҳозир улар шунақа нархда сотиляпти, шекилли.

Мен ошиқу беқарор бўлиб қолдим, бу йигитга. Жуда ҳам ўзимиз қатори экан-а! Манзират-панзират деган гаплардан буткул узоқ экан. Бор гапни шартта айтаркан, қўяркан. Ҳамма нарсани айлантириб ўтирмай ўз номи билан атаркан. Яна дипломат-а! Хўп замонлар келди-да!

Гап шу ерга етганда мен ҳам чидаб туролмай, унга савол бердим:

— Марҳамат қилиб айтинг-чи, муҳтарам ўртоқ, — биз уйга жўнаш вақтини қанча кутмоғимиз керак бўлади? Хабарим бор, баъзи бир одамлар ҳужжатларини топширганларига ярим йилдан ошди. Ҳали ҳам ҳеч қанақа натижа йўқ.

У жиддий тортди, ҳатто галстугини тўғрилаб қўйди:

— Нима деб ўйлайсиз — Ватанга қайтиб боришни расмийлаштириш, шўро фуқаролигини тиклаш осон ишми? Хоҳлаган одамларнинг ҳаммасини ҳам мамлакатимиз қайтиб қабул қилавермайди? Жиддий текширишдан ўтиши керак. Тегишли жойларда тегишли одамлар бу иш билан шуғулланишади. Энг муҳими — ҳужжатларни Москвага жўнатиш. Кейин бардош билан кутинг.

Шу жойда бирдан миямда бир фикр чақмоқдай ялт этди. Улар у ерда бизнинг шахсий ишларимизнинг тити-

питисини чиқариб юборишади. Ана шунда ҳар бир яҳудий жўнаб кетаётганида қон ютиб югуриб-елиб иш жойидан олган лаънати тавсияномалари ўзининг таъсирини кўрсатади. Кераги йўқ беҳуда қоғоз деб ўйлаганидирми? Э-э, қаёқда? Бу қоғози муҳтарам ишга тикиб қўйилганича ётаверади, оқ нон сўрамайди, ўзининг фурсати келишини кутади. Мана энди, уни ётган жойидан ёруғ дунёга олиб чиқишади ва синчиклаб ўқиб кўришади. Қани, бир тоғора бўтқага ватанини сотган ва Исроилга — ўзининг сионист биродарлари ҳузурига жўнаб кетган фуқаро Аркадий Саломонович Рубинчикнинг тавсифномасини кўрайлик-чи, нималар ёзилган экан унда?

Пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди.

Бу малъун қоғоз яна тақдиримни ҳал қилмоғи керак. Мен уни ўқиган эдим. Нима деб ёзилган эди унда? Эсламоқ керак? Партбюродаги фариштан паноҳим Капитолина Андреевна менинг тўғримда бирон оғиз ёмон гап ёзмайди. Аксинча, ижобий томонларини таъкидлайди. Бу тавсифнома нима учун кераклигини тузукроқ суринтиргани ҳам йўқ. Вой, азизам, Капа-ей! Сен иккинчи марта менга бебаҳо яхшилик қиляпсан!

Мустаҳкам партиявий қатъият билан менинг тавсияномамга нима деб ёзганини унутганим йўқ. Ёзганларинг маълум қолип ичидаги гаплар эди, лекин ҳозир ўша қолипдаги гаплар мен учун лаззатли мусиқадай жарангламоқда.

Фуқаро Рубинчик Аркадий Саломонович фалон корхонада фалон вақтдан фалонгача ишлаган. Социалистик мусобақада юсак кўрсаткичлари учун бир неча марта рағбатлантирилган. Жазоланмаган. Коммунистик партия ишга содиқ. Муҳр. Училиқнинг имзолари: партком, профком, маъмурият.

Ура, Капа, Капитолина! Менга бундан ортиқроқ туҳфа қила олмасдинг! Мени қайтиш ҳаракатига тушиб қолишимни билган доно башоратчидай иш қилган экансан. Билиб қўй, азизам, менда ҳақнинг қолиб кетмайди. Ҳушёр бўл, диван! Фижириланг, пружиналар! Қучоғингни оч, кадрли ҳимоячим!

Жониз бўлса, шуни айтиб қўймоғим керакки, айти айна шу тавсифнома менинг тақдиримни ҳал қилганига бир дақиқа ҳам шубҳа қилганим йўқ. Элчихонага ариза берган юзлаб яҳудийлар орасида биринчилардан бўлиб Москвага учиб келяпман. Бунинг боиси нима бўлсайкин? Ана шунақа!

Майли, орқага қайтайлик.

Мен Ун олтинчи авенюдаги элчихонадан қанот боғлаб чиқдим. Полициячиларнинг ёнидан учиб ўтдим. Шу кўчанинг ўзида нариги томонда туриб биз учун беҳуда томоғини йиртаётган америка яҳудийларига истеҳзо билан қанот силкитиб салом бердим. У ерда намойишчилар ўрин алмаштираётган эканлар. Овози чиқмай ҳириллаб қолганлар йўлкадаги жойларини янгиларига бўшатиб бермоқда эдилар. Бу янгилар эса ўзларининг эзилган ўрис биродарлари учун кучларини аямай бақириб-чақирришга тайёр эдилар. Янги келганлар бир-бирларининг қўлларидан тутишиб, давра ҳосил қилдилар ва рақсини бошлашар экан, ҳамжиҳатлик билан бақирдилар:

— Жавобини бер менинг халқимнинг!

Мен циркдагидек қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордим. Ошнам ҳам кулди. Биз Ун олтинчи авеню бўйлаб, болалардек диконглаб кетдик. У ўзининг «Шевроле»сини шу кўчага тўхтатиб қўйганди. Кейин эса машинанинг юмшоқ ўриндигида чайқалиб борар эканман, кўз ўнгимдан липлип ўтиб кетаётган гоҳ оқ уйга, гоҳ Капитолийга, гоҳ Пентагонга паришонхотир нигоҳ ташлаб, элчихона ходимининг оғзидан беҳос чиқиб кетган бир иборага эътиборимни қаратдим. Хаёлотим жуда бой эмасми, кейин шунга мувофиқ ўзимча калаванинг учини топа бошладим. Мени осонликча қўлга тушириб бўлмайди. Ҳа, кичкина деманг бизни...

Уша дақиқада калламда қанақа манзара ҳосил қилганимни билгингиз келаяптими? Кейин уни воқелик билан чоғиштириб кўрасиз. Шунда табиат мени сартарош қилиб яратиб катта хато қилганини билиб оласиз. Мен мижозимнинг боши устида бир умр эгилиб ўтиб, кетмаслигим керак эди, балки министр лавозимида юмшоқ ўриндиқда ялпайиб ўтириб, ҳар хил хорижий давлатларнинг вакилларини қабул қилмоғим керак эди.

Эшитинг, эшитинг. Ҳадемай Москвага етамиз. Кейин шу билан бир-биримиздан ажраб, ҳар томонга равона бўламиз. Ана ундан кейин қулоғингиз тинчийди. Унгача эса, агар сиз қарши бўлмасангиз, сизни яна бир оз қийнай.

Биринчи номерли комбинация. Бу гоё учун «Иқтисодиёт» соҳаси бўйича мени Ленин мукофотига тавсия қилса арзийди.

Иккинчи номерли комбинация учун — иккинчи Ленин мукофотини берса бўлади. Бу галгисини «Ташқи сиёсат» бўлими бўйича. Бир йўла «Ички сиёсат»ни ҳам қўшиб юборса бўлади.

Биринчисидан бошлайлик.

Мисол учун, айтайликки, Москвада менга ўхшаган бир шоввоз миллатига кўра хорижга жўнатиладиган — аввал Венага, кейин Тель-Авивга, ундан сўнг бошқа жойларга. У шўрлик бутун умри давомида каталакдай уйда яшайвериб, а чои тамом бўлган. Райнжроқўмда рўйхатга ёзилиб, яшаш шароитини яхшилайман деса, бу нияти фақат Востряков қабристонигагина рўёбга чиқмоғи мумкин. Ортиқча бир тийин пули йўқ. Бинобарин, кооператив квартира сотиб олишнинг иложи йўқ. Илож битта -- сиртмоқ.

Аммо бошқа иложи ҳам бор — у тунги самодаги сомон йўлидай милт-милт кўрниниб туради. ОВИРга бормоқ керак. Бу шоввоз бирданига қалбида Сионга нисбатан оташин муҳаббат ёлқинини ҳис қилади-ю, ОВИРга ариза ёзади. Бизнинг тажрибамиздан яхши хабардор бўлгани учун ҳеч нарсани юрагига яқин олмайди-да, бемалол шифтига термулиб ётиб, натижасини кутади. Ишдан ҳайдашган бўлса, ҳечқиси йўқ. Хорижий яҳудийлар ёрдамга кўмиб ташлайди. Ҳатто хорижий валютада жиндай пул ҳам тегиб қолиши мумкин. Ниҳоят, виза қўлга тегади, бепул. Пегакки, унинг танидан ОВИРга доллар ҳисобида икки минг сўм пулни қимматли ва сеvimли Голланд элчихонаси келтириб берган. Исроиел давлатининг манфаатларини Москвада шу элчихона ҳимоя қилади.

Москва — Вена. Вена — Тель-Авив. Халқаро яҳудийлар ҳисобидан. Исроиелда муҳожир сифатида ҳақиқий қимматининг учдан бирига квартира оласан. Ҳатто ана шу учдан бир миқдордаги пулни ҳам халқаро яҳудийлар ҳисобидан сенга қарз беришади. Кейин шу квартирани эркин бозорда уч баравар қимматга сотасан. Албатта йиқки, жаҳон яҳудийларига эмас, Исроиелнинг бирон муайян фуқаросига. Ҳалол одам сифатида қарзингни тўлайсан. Шундан кейин ҳам киссангда соф йигирма минг доллар қолади. Бу пуллар эвазига Римга учиб борасан, Италияда яшай бошлайсан. Инглиз тилини ўрганасан. Жаҳон яҳудийлари ҳисобига. Яна шуларнинг ҳисобига бутун дов-дастгоҳингни кўтариб, Америкага келасан. Келасан-у, тўпла-тўғри Вашингтондаги Ўн олтинчи авенюга равона бўласан. «Халқимнинг жавобини бер!» деб айюҳаннос солаётган америкаликларга парво қилмай, сени «Сюрприз» торти билан меҳмон қиладиган элчихона ходимининг ҳузурига кирасан. Аҳвол шунақа дейсан, ватанимни соғинганимдан ўлиб қолай деяпман. Социализмнинг капитализмдан устун эканлиги шахсий таж:

рибамдан ишонч ҳосил қилдим, қолган-қутган кучимнинг ҳаммасини коммунистик жамият қурилишига сарфламоқчиман, дейсан. Пешонангдан биродарларча ўпиб қўйишади, қўлингга тўртта анкета тутқазишади, қарабсанки, Москвага учиб кетяпсан. Ўзингнинг муҳташам квартирангга (беш минг доллар) кириб борасан, ҳамма ёғи ялт-юлт қилиб турган, энг юқори сифатга эга бўлган, хориж учун ясалган автомобилнингга ўтирасан (икки минг доллар) ва қолган ўн уч мингга уч-тўрт йил ҳеч нарсага зориқмай тирикчилигингни ўтказасан. Истасанг ҳар кун «Березка» магазинидан харид қилинган қора икра-ю, осетрина балиқ еб, устидан «Оқ от» деган шотланд вискисидан ичиб турсанг ҳам бўлади.

Бу ишларнинг барини бир-бир ярим йилда битирса бўлади. Шу муддатда уй-жойнинг тайини йўқ бир қашшоқ одам худди эртакагидек, муҳташам квартира билан янги автомобилнинг эгасига айланади, Шўро одамларининг кучи етмайдиган энг лаззатли таомларни танавул қилади, нақд ажнабий сайёҳлардек бутун хорижий либосларга бурканади. Бунинг устига устак бегоналар ҳисобидан Вена, Тель-Авив, Рим ёхуд Брюссель, Нью-Йорк, Вашингтонга ўхшаш дунёни кезиб чиққанинги ёнингга қолади.

Қалай? Режа чакки эмас-а? Шунисини эътиборга олинки, юз фониз амалга оширса бўлади. Сих ҳам куймайди, кабоб ҳам. Бундан ташқари, яна бир нарсалик бўлиб қолинади. Бояги шоввоз — шўро фуқароси худди ютуқсиз лотореядек катта ўлжани қўлга киритади. Шу тарзда мамлакатда ҳаёт даражаси кўтарилади. Шўро ҳукумати бир тийин сарфламай туриб, хорижий валютада теп-текин йигирма минг долларга эга бўлади. Борди-ю минглаб яҳудийларни шу йўналиш бўйича сафарга жўнатса нима бўлади? Эҳ-ҳе, кирадиган фойдани ҳисоблаб, тагига етиб бўлмай қолади-да!

«Иқтисодиёт, молия» бўлими бўйича мени Ленин мукофотига тавсия қилишса, арзир эканманми, йўқми? Эътирозлар борми? Демак, бир овоздан қабул қилинади.

Энди иккинчи комбинацияга ўтайлик. Бу масалада аввалгисидан ҳам қизиқроқ бир-иккита гапга рўпара келасиз. Бунақа иш учун нафақат менга Ленин мукофотини аяб ўтирасиз, балки камида Ленин ордени билан ҳам тақдирлайсиз, уни ўз қўлингиз билан кўкрагимга қадаб қўясиз. Негаки, гап шўро давлатининг номуси ҳақида, обрў-эътибори тўғрисида бормоқда. Мен сизга ўзи-

мизнинг одам деб, жуда катта бир тадбирнинг режасини
айтиб бераман. Бу тадбир оқибатида шўролар иттифоқи
бир йўла икки фронтда ҳам ташқи, ҳам ички фронтлар-
да энг ёрқин сиёсий галабалардан бирига эришади.

Буларнинг барини мен ўйлаб топган эмасман. Бу-
ларни Москвадаги доно одамлар ўйлаб топган. Мен
фақат режани тўлалигича фаҳмлаб қолдим. Олимлар
айтганидек, чамалаб топдим. Нега десангиз, мен ҳам
жуда унақа анойилардан эмасман, доно Сулаймоншоҳ-
дан у-бу нарса мерос тарзида бизга ҳам ўтиб қолган.
Агар шундоқ бўлмаганда менинг шўро паспортимда бе-
шинчи моддасида «яхудий» деган тамғанинг савлат тў-
киб туришига нима ҳожат бор эди?

Бизни «Сюрприз» деган торт билан меҳмон қилган
элчихона ходими мен билан шеригимни кузатиб қўяр
экан, бизга далда бермоқчи бўлиб беҳосдан бир иборани
айтиб юборди:

— Уйингизга кетасизлар. Энг муҳими, Америкага
давлатимиз бошлиғи расмий ташриф билан келгунига
қадар сизларнинг ҳамма ҳужжатларингиз Москвада
бўлмоғи керак.

Хўш, қалай, бу ибора сизга манзур бўлдими? Шу
иборанинг замиридаги маънони илиб ололдингизми?
Ололмадингизми? Мен билан бирга элчихонага борган
ошнам ҳам шу иборадаги жуда муҳим шаъмага эъти-
бор бермапти.

Мен бўлсам бирдан «лов» этиб ёниб кетгандай бўл-
дим. Миямда электрон ҳисоблагич машинам ишлаб кет-
ди. Машина бир зумда шундай самара бердики, уни кў-
риб, дудуқланиб қолдим. Мен доҳиёна бир тадбирни
кўрдим.

Демак, бундоқ. Вашингтондаги Ун олтинчи авенюда
жойлашган шўро элчихонаси тарихий эмас, амалдаги
ватанига қайтишни ихтиёр этган адашган яҳудийларини
«Сюрприз» тортн-ю, табассумлар билан кутиб олади.
Уларнинг илтимослари ёзилган аризалар-у, бошқа ҳуж-
жатлар Москвага жўнатилади. Москвадагилар мамну-
риятдан кафтларини бир-бирига ишқаб, аризаларни тўп-
тўп қилиб тахлашади, кимга қайтишга рухсат бериш,
кимга бермасликни муҳокама қилишади. Аризалар йи-
ғилтавсради. Папкалар семираверади. Бир неча юз онла-
га катталар қайтишга ижозат ҳам беришади, лекин бу
уларга маълум қилинмайди. Бардош билан кутиб ўти-
раверинг, ўша Американида! Вақти келганда айтаман.
Ҳаммаларингга бирйўла.

Булар муайян вақтгача давом этади. Қўнғироқ чалинганча. Бироқ бу — сабил қўнғироқ чалина қолмайди. Совет халқининг доҳийси Америкага замбараклар гумбури остида дабдаба-ю асъаса билан таширф буюргандагина қўнғироққа навбат келади. Тасаввур қилсаиғиз керак. Америка яҳудийлари ҳам олий меҳмонни катта «дабдаба» билан кутиб олишга тайёргарлик кўриб қўйишган. Қийқириқ! Бақриқ-чақриқлар! Хуштаквозлик! Оҳ-воҳлар! Нола-фигонлар! Плакатлар! Минг-минглаб ғазаби жўшган намоёнчилар!

— Фиръави! Жавобини бер халқимнинг! СССРдан яҳудийларнинг эркин чиқиб кетиши учун! Зиндонларнинг эшигини очинг! Эзилган биродарларимизни бағримизга олишимизга имкон беринг! Қонхўрлар!

Жамки аксилкоммунистлар ийиб роҳат қилади. Таъзирингни едингми шўролар раҳнамоси! Боплаларинг уни! Баттар бўлсин! Оббо яҳудийлар-ей! Баракалла-с, азаматлар! Онасини Учқўрғондан кўрсатиб қўйдингларку! Шармандаи шармисор бўлди.

Газеталар чуввос солган, телевидение яйраганидан ёрилиб кетай дейди. Ташқи сиёсат майдонида шўро Иттифоқининг буткул чувви чиқди. Шўроларнинг раҳбари яширинча қочиб, Кремлга биқиниб олса ҳам бўларди. У ердан тумшугини чиқарадиган ҳоли қолгани йўқ.

Ана шунда элчихонада яҳудийлар кусур-кусур еган «Сюрприз» торти иш беради. Бизни меҳмон қилган шоввоз йиғит ўринлатиб хуштагини чалиб (телефон орқали, албатта. Лекин телеграммага жиндай чиқимдор бўлса ҳам ҳеч боқиси йўқ), ҳужжатлари Москвада ижобий тўхтаб топганларнинг ҳаммасини тўплайди. Бола-чақалари билан, онланинг биронта аъзоси қолиб кетмай, яҳудийларнинг ҳаммаси Вашингтонга кўрсатилган муддатга ва кўрсатилган жойга етиб келади.

Парда кўтарилади, томоша бошланади.

Лол қолган Американинг ва на фақат Американинг балки бутун дунёнинг кўз ўнгиди (акс ҳолда, телевидениенинг ва фазодаги сунъий йўлдошнинг нима кераги бор) ҳамма башоратларга кўра уятдан ёниб, адойи тамом бўлган шўро раҳбари жойлашган қароргоҳ олдидаги майдонда собиқ шўро яҳудийларидан мингларча одам тўпланади-да, рус тилида бирваракай фигон кўтаради. Шунда қароргоҳнинг эшиги очилиб, ичкаридан теваарида аъёнлари билан олий меҳмоннинг ўзи чиқади. Тўпланган яҳудийлар тиз чўкишади ва эртақлардагидек баравар тавалло қилишади:

— Падари бузрук! Отахонимиз! Бир қошиқ қонимиздан ўтгин! Бир оғиз илтимосимизни тингла!

Шунда бутун инсониятнинг кўз ўнгида (телевидение юзлаб кўзлари билан тасвирга олиб туради) шўро халқининг доҳийси — у курран заминдаги энг улуғ инсон-парвар эмасми — ғазаб билан бароқ қошларини чимиради-да, оталарча маҳзунлик билан савол сўрайди:

— Ким ўргатди сизларга тиз чўкишни? Сизлар, ахир, шўро одамлари бўлгансизку! Қани сизнинг ўтмиш ғурурингиз? Малъун капитализм одамларини шунақа кўйларга солар экан-да! Унинг қаддини букиб, юрагини эзиб ташлар экан-да! Туринглар ўрнингиздан! Бошингизни эгманг! Шўро ватани олижаноб! У ҳатто адашган фарзандларини кулфатда ёлғиз қолдирмайди!

— Уйимизга кетмоқ истаймиз! Бизни олиб кет. Қадрдон отамиз! — деб минг оҳангда сайрайди оломон қўл-ни раҳнамо томон чўзиб.

Бутун дунё ҳанг-манг бўлиб қолади.

Шўро раҳбари қўлларини боши узра кўтариб, ҳаммани тинчланишга ундайди ва қуйида нутқини ирод қилади:

— Бегона капиталистик ўлкаларда шўро одами бахт топа олмайди. Сионистлар ва империалистларнинг ифвосига учиб, биз сизларнинг Исроилга кетишингизга ижозат берган эдик. Мана энди аламли кўз ёшлари тўк-япсиз. Бутун дунё ҳақиқат кимнинг томонида эканини кўриб қўйсин, социализмнинг чириб бораётган капитализмдан афзал эканига амалда ишонч ҳосил қилсин. Бизнинг айрим лақмароқ фуқароларимизни ёлғон-яшиқ ваъдалар билан тузоққа илинтирувчи ҳар хил кулжал-лоблар ва ғийбатчилар алаmidан ёрилиб ўлсин. Она юртига қайтишга талпинаётган мана бу одамлар ифволарга энг яхши жавобдир. Шўро халқи номидан мен сизлар учун ватан дарвозаларини очиб бераман. Сизлар учун махсус авиалайнерлар жўнатамиз, манави болачақали одамларни эса мен шахсий самолётимда олиб кетаман. Қани, манави болани менга берингчи, бу ахир, ўзимизнинг шўро боласи-ку! Инглама. Ешларингни арт. Уйингга кетасан, бўталоқ. Отинг нима? Шмуликми? Абрашамми? Ис, Сашамми? Ўзимизнинг русча исм экан-а! Менга рўмолча беринглар... Кўзимга ёш келди... Кўнглим бузилиб кетяпти...

Шундоқ бўлса, бутун дунёнинг юзига қанақа тарсаки тортилиши мумкинлигини гапириб ўтиришга ҳам ҳожат йўқ. Бутун жаҳондаги яҳудийлар ҳамма мамлакатларда

оғзига талқон солиб олгандай ғиринг деёлмай қолади. Халқаро коммунизмни гуруҳи қандоқ кўтарилиб кетарди!

Ташқи душман устидан қозонилган мислсиз галаба! Энди ички душман, яъни ўз халқинг қолади. Ўз халқинг учун бу комедиянинг навбатдаги пардаси кўрсатилади.

Қуйидаги томошани тасаввур қилинг: Москванинг Шереметьево аэродромида бирин-кетин самолётлар қўнади. Уларнинг ҳар қайсиси қайтиб келаётган яҳудийларга тўла. Юзлаб одамлар қўлида боласи, қўлтиғида бувилари билан самолёт трапидан тушиб келади, тушади-ю, униш майдонининг бетонига етиб, уни тўйиб-тўйиб ўпади.

Аэропортга эса Москва меҳнаткашларини саф-саф қилиб ҳайдаб келишган. Завод ва фабрикалардан. Ун мингларча. Оркестр юракни орзиқтирувчи куйлар чалади. Яҳудийлар ҳўнграган, ўрислар ҳўнграган. Бизнинг Капитолина Андреевнамизга ўхшаган биронта партия хоними келган йўловчилар тўпидан ўзининг собиқ хизматчисини топиб олади-да, жамики халойиқнинг олдида ва телевидениенинг кўз ўнгида худди сувратлардаги она-ватаи каби уни қудратли кўкракларига қаттиқ босади. Буни кўриб, бутун Россия ҳўнграб йиғлаб юборади ва кўз ёшларидан телевизор экранлари хира тортади.

Хўш, самара қандай? Самара жуда зўр. Кимда ким бурнини жийирса, шўро тузумидан норози бўлса, Фарбга кўз қирини ташлай бошлаган бўлса, бундан бир умрга сабоқ олади. Агар бутун дунё бўйлаб мададга эга бўлган, ҳамма мамлакатларда қариндош-уруғи-ю хеш-ақрабоси топиладиган яҳудийларки Россияга қайтиб келаётган экан, бизларга йўл бўлсин. Бу шўрпешона бошимизни қаерга ҳам ура олардик? Бегона юртларда бизга ўхшаганлар бекорга нобуд бўлиб кетади. Ундан кўра, иссиқ жойимизни совутмай жонажон Россия учун ва шўро ҳокимияти учун худога таваллолар қилиб, тинчгина ўтирганимиз яхши.

Бундан яхшироқ тарғиботни ўйлаб ҳам тополмайсан. Ҳадемай, ҳа яқин фурсатларда шу ишлар амалга оширилганини ўзингиз кўрасиз. Ана ўшанда Аркадий Рубинчикни эслайсиз.

Нима гап? Не, Москвами? Ё тавба! Дарров-а?

Чекилмасин! Тасмаларни боғлаб олинг!

Бажону дил! Менинг тасмамни беринг-а. Вой, кечирасиз, беҳосдан қўлимни чўнтагингизга суқиб олибман. Узр. Бу нима? Микрофонми? Чўнтагингизда-я? Бир ёққа

сим ҳам кетган? Тушунмаяпман? Нима учун ўриндиқнинг тагига магнитофон қўйилган? Кассеталари ҳам айланиб турибди.

Нима бало? Бутун йўл бўйи ёзиб келдингизми? Гапирган гапларимнинг ҳаммаси ёзилдими? Нима учун? Шошманг... Бир дақиқа... Мен нималар дедим ўзи? Худо ҳақи, нималар деб жавраганим сира эсимда йўқ.

Ҳали шунақа денг, биродар. Ниҳоят, сизни қаерда кўрганимни эсладим. Сиз магнитофонлар устаси-ку! Менга парторгимиз Капитолина Андреевнанинг тавсияси билан хорижий мижозларнинг гапини эшитиб олишим учун инглиз тилини ўргатмоқчи бўлишганда... ҳа, ўша сиз эдингиз... фуқароча кийимда. Лубянкадаги катта идорадан келган эдингиз. Мени махсус мутахассисларга кўрсатаман деб лўписа қилгандингиз. Ҳа, албатта, сиз-сиз! Ўша турқингиз! Тегманг менга! Қўлимни қўйиб юборинг! Нимага тасмаларимни қаттиқ тортиб боғлаяп-сиз? Оғриди! Мен ўтирмоқчи эмасман. Тикка тураман. Самолётни тўхтатинг! Уни қўндирманг!

Москвага боришни истамайман! Е парвардигор! Ҳаммасини унутиб қўйибман-а! Хорижларда юриб, ўзимни эҳтиёт қилмогим кераклигини паққос эсимдан чиқарибман. Ичимда гап турмайдиган бўлиб қолганман. Тилимни тиёлмайдиган дардга чалинганман. Хаёлимга келган нарсанинг ҳаммасини қайтармай гапираверадиган бўлиб қолганман. Энди Москвага кирадиган бўлсам, ишим — пачава...

Лагерга тушишни истамайман. Қамалишни истамайман. Ҳеч қаёққа боришни истамайман. Олдинга ҳам, орқага ҳам. Ерга қўниш керак эмас. Ерда менга кун йўқ.

Менга раҳмингиз келсин —

Менга, Аркадий Соломонович Рубинчикка —

Ватан урушининг ногиронига —

Биринчи тонфадаги сартарошга —

Собиқ СССР фуқаросига —

Собиқ Исроил фуқаросига —

Америка грин-картасининг, яъни салкам паспорти-нинг собиқ эгасига раҳмингиз келсин.

Мен ҳеч кимга ёмонлик қилган эмасман —

Мен фақат одамга ўхшаб яшамоқчи бўлувдим, афсус, бутунлай тескариси бўлди —

Мен жуда чарчадим —

Мендан битта хизматингизни аяманг —

Тўхтатинг самолётни, мен тушиб қоламан.

МУАЛЛИФДАН

Китобхонларни оғоҳлантериб кўришни ўзимнинг жамоатчиллик бурчим деб ҳисоблайман. Аркадий Рубинчик самолётда ўтириб вайсаган гапларнинг ҳаммасига чиппа-чин ишониб ўтирманглар. Ҳар хил англашилмовчиликлар чиқиб юрмасин.

Нью-Йорклик бир сартарош (СССРдан яқинда келган муҳожир) бу китоб билан нечукдир қўлэзма ҳолидаёқ танишишга муваффақ бўлибди-да, ундаги ҳамма гапга чиппа-чин ишонибди. У ҳам Аркадий Рубинчикка ўхшаб паканагина экан. У ҳам Исроилда кўп турмаган экан. Биографик характерда ҳам анча-мунча тафсилотлар тўғри келибди.

Шунда ҳалиги сартарош Аркадий Рубинчик мендан олинган деган тўхтамга келибди. Хотимадан ташқари. Адабий қаҳрамон билан ўхшашлиги бекаму кўст бўлмаги учун, балки бошқа бирон мулоҳазага бориб бўлсаминкин — у Вашингтонга, Ун олтинчи авенюга равона бўлибди, у ерда шўро консулнинг қабулига киришга муваффақ бўлибди, унга Аркадий Рубинчикнинг ҳамма гапларини ёддан айтиб берибди, лекин консулнинг жавоби китобда ўқиганларига сира тўғри келмабди. Бундан сартарош хўб ажабланипти.

У Нью-Йоркка карахт бўлиб қайтипти, ҳеч қанақа альпинистларнинг анжомисиз карниздан юриб, осмон-ўпар бинонинг энг баланд жойига чиқиб олипти-да у ердэн ҳаммага тупира бошлапти.

Полициячилар Америка техникасининг энг сўнгги ютуқларини ишга солиб, уни зўрға пастга тушириб олишти ва Рузвельт номидаги госпиталга жойлаштипти. У шўрлик ҳозир ҳам ўша ерда жаҳон яҳудийларининг маблағига кун кечирмоқда экан.

Шунинг учун яна бир марта огоҳлантираман: китоб персонажларида шахсан ўзингиз ва ёки танишларингизнинг белгиларини зинҳор излай кўрманг. Китоб — муаллиф ҳаёлотининг маҳсулотидир. Хаёлотга эса нима ҳам деб даъво қиласэн?

ҚУДДУСИ ШАРИФ.

Адабий-бадиий нашр

ЭФРЕИМ СЕВЕЛА

ТУХТАТИНГ САМОЛЁТНИ, ТУШИБ ҚОЛАМАП

Тошкент «Маънавият» 2000

Мухаррир *Б. Муродалиев*
Бадиий муҳаррир *С. Арзам*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусаҳҳиҳ *С. Абдусаматова*

Тертишга берилди 11.09.00. Босишга рухсат этилди 23.10.00. Бичими 84×108 1/32. Литературная гарнитураси. Юқори доғма усулида босилди. Шартли б.т. 11,34. Шартли кр-отт. 11,76. Нәшр т. №,06. 5000 нусха. Буюртма № 175. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 23—00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Мурадов кўчаси, 1-уй. 2000.

C38

Севела, Эфрем.

Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан /Русчадан О. Шарафиддинов тарж. — Т.: «Маънавият», 2000. —216 б.

P2